

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

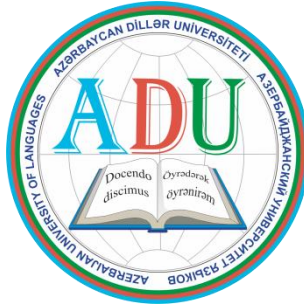
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD | № 4 | 2022
VOL XII | № 4 | 2022
TOM XII | № 4 | 2022

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD, № 4, 2022

VOL XII, № 4, 2022

TOM XII, № 4, 2022

Jurnal

2005-ci ildən 3 aydan bir çıxır

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq 16 may 2005-ci il tarixdə № 1105-A1-419 nömrə ilə Ədliyyə Nazirliyində uqota alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R) dövrü elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

DİLÇİLİK:

fil.e.d., prof. Məmmədov Azad
fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar
fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət
fil.e.d. Sadıqova Gülnarə
fil.f.d., dos. Qəribova Jalə
fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət
fil.f.d., dos. Cəfərova Kəmalə
fil.f.d., dos. Əhmədov Fazil
fil.e.d., dos. Yusifov Elxan
fil.f.d., dos. Müslümova Günay

ƏDƏBİYYAT:

fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin
fil.f.d., dos. Abdullayeva Yeganə
fil.f.d., dos. Məmmədova Samirə

PEDAQOGİKA/METODİKA:

ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəli
ped.f.d., dos. İmanova Sevda
ped.f.d. Kazdal Vəfa

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan – Etvás Loránd
Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
fil.e.d., prof. Levandovska Barbara – Konin
Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
fil.e.d., prof. Miljković Emma – Belqrad
Universiteti, Serbiya
Peart İan – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük
Britaniya, Vulverhempton
fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa – Kiyev Milli
Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
Dr. Svetlana Kurtes – Madeira Universiteti,
Portuqaliya
fil.e.d., prof. Həşimov Elçin – Moskva Dövlət
Pedaqoji Universiteti, Rusiya, Samara
fil.e.d., prof. İga Mariya Lehman – İctimai Elmlər
Universiteti, Polşa, Varşava
Dr. İosefina Blazsani-Batto – ADU-nun Rumın
Dili və Mədəniyyəti mərkəzinin direktoru,
Rumıniya
fil.e.d., prof. Markovic Ljiljana – Belqrad
Universiteti, Serbiya, Belqrad

Baş redaktor:

Baş redaktorun müavini:

Məsul redaktor:

Korrektor:

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc,
fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə,
fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən,
Aslanova Xatirə

EDITORIAL BOARD

LANGUAGE:

Mammadov Azad, *D.Sc., professor*,
Valiyeva Nigar, *D.Sc., professor*,
Cahangirov Fikrat, *D.Sc., professor*,
Sadigova Gulnara, *D.Sc., professor*,
Garibova Jala, *PhD, associate professor*,
İbrahim Ulfat, *PhD, associate professor*,
Cafarova Kamala, *PhD, associate professor*,
Ahmedov Fazil, *PhD, associate professor*,
Yusifov Elxan, *PhD, associate professor*,
Muslumova Gunay, *PhD, associate professor*,

LITERATURE:

Khalilli Shahin, *D.Sc., professor*,
Abdullayeva Yegana, *PhD, associate professor*,
Mammadova Samira, *PhD, associate professor*,

PEDAGOGY/ METHODS OF TEACHING:

Shiraliev Amrali, *PhD, associate professor*,
İmanova Sevda, *PhD, associate professor*,
Kazdal Vafa, *PhD, associate professor*

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

Emma Mijikovich, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
Ian Peart, Visions of Azerbaijan magazine, United Kingdom, Wolverhampton
Olqa Vorobyeva, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
Dr. **Kurtes Svetlana**, University of Madeira, Portugal
Elchin Gashimov, *D.Sc., professor*, Moscow City University – Samara Branch, Samara
Iga Maria Lehman, *PhD, Associate Professor*, University of Social Sciences, Poland
Iosefina Blazsani-Batto, *Associate Professor*, Director of Romanian Language and Culture Center of Azerbaijan University of Languages, Romania
Ljiljana Markovic, *PhD, professor*, University of Belgrade, Serbia

Editor – in- chief:
Deputy editor:
Managing editor:
Proofreader:

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*,
Aliyeva Hamida, *D.Sc., professor*
Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*,
Aslanova Khatira

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Мамедов Азад, *д.ф.н., проф.*
Велиева Нигяр, *д.ф.н., проф.*
Джахангиров Фикрет, *д.ф.н., проф.*
Садыгова Гюльнара, *д.ф.н.*
Гарибова Жаля, *к.фил.н., доц.*
Ибрагим Ульфат, *к.фил.н., доц.*
Джафарова Камаля, *к.фил.н., доц.*
Ахмедов Фазил, *д.фил.ф., доц.*
Юсифов Ельхан, *к.фил.н., доц.*
Муслумова Гюнай, *к.фил.н., доц.*

ЛИТЕРАТУРА:

Халилли Шахин, *д.ф.н., проф.*
Абдуллаева Йегана, *к.фил.н., доц.*
Мамедова Самира, *к.фил.н., доц.*

МЕТОДИКА/МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ:

Ширалиев Амралы, *к.пед.н., доц.*
Иманова Севда, *к.пед.н., доц.*
Каздал Вафа, *к.пед.н., доц.*

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

Золтан Кевечес, *д.ф.н., проф.*, университет
Этвас Лоранд, Будапешт **Левандовски**
Барбара, *проф.* Государственный университет
прикладных наук в Конине, Польша
Милкович Эмма, *проф.* Белградский
университет, Сербия
Пэрт Иан, *редактор журнала* “Visions of
Azerbaijan” Великобритания, Вулверхемптон
Воробьева Ольга, *проф.* Киевский
национальный лингвистический университет,
Украина
Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра,
Португалия
Гашимов Эльчин, *д.ф.н., проф.*, Московский
государственный педагогический университет
(Самарский филиал), Самара
Ига Мария Лехман, *д.ф.н., проф.*,
Университет общественных наук, Польша *Dr.*
Йосефина Блазани-Батто, директор Центра
румынского языка и культуры, Румыния
Лжилжана Маркович, *д.ф.н., проф.*,
Белградский Университет, Сербия

Главный редактор:
Заместитель главного редактора:
Ответственный секретарь:
Корректор:

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*,
Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*,
Аллахвердиева Айтген – *к.фил.н., доц.*,
Асланова Хатира

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Afət Cəfərova

Rəna Kazımova

KOMMUNİKATİV SİTUASİYADA İNKAR SEMANTİKASI.....11

Sevinc Musayeva

AZƏRBAYCAN TAPMACALARININ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....16

Sevil Rəcəbova

POSTNOMİNATİV ATRİBUTİV KONSTRUKSİYALARIN MƏTNDƏ
FUNKSİONALLIĞI.....23

Təmkinə Səlimli

FRANSIZ DİLİNDƏ ZAMANLARIN DÜZƏLDİLMƏSİNDƏ ROL
OYNAYAN KÖMƏKÇİ FEİLLƏR.....31

Sonaxanım Məmmədova

PROSPER MERİMENİN “MƏHƏBBƏT İLAHƏSİ” NOVELLASININ
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....38

Nuranə Məmmədova

FRAZEOLOGİYA SAHƏSİNDƏ BFKİ LAYİHƏSİ VƏ SABİTLİK
ANLAYIŞI.....43

Aynur Budaqova

İNGİLİSDİLLİ QƏZET BAŞLIQLARININ
FUNKSİYALARI.....50

Elvina Baxışova

İNTONASİYA SEMANTİK SƏCİYYƏ DAŞIYAN BİR DİL
HADİSƏSİ KİMİ.....57

ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ / ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ

Mələhət Osmanova

FRANS FÜMANIN “PROMETEY. TİTANLARIN DÖYÜŞÜ” ROMANINDA
RETROSPEKSİYA.....64

Aysel Əfəndiyeva

“YENİ KAFKASYA” MƏCMUƏSİNDƏ XATİRƏ JANRI
ÖRNƏKLƏRİ.....75

Leyla Sarıvəlli

QROTESK İNSAN OBRAZI AMERİKA GERÇƏKLİYİNİN TƏCƏSSÜMÜ
KİMİ (Ş.Andersonun “Uaynsburq, Ohayo” novellalar toplusu əsasında).....86

Aysel Həmidova

ROBERT QREYVSİN ƏDƏBİ-BƏDİİ YARADICILIĞINDA “BAĞIRTI”
SİMVOLİK OBRAZ KİMİ.....94

Vüsalə Mirzəyeva

LATINAMERİKAN SÖZ SƏNƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNƏ DAİR.....102

Şahnaz Şəmilova

YENİ FRANSIZ ƏDƏBİYYATINDA SÜRREALİZM AVANQARD
POEZİYANIN TƏMSİLÇİSİ KİMİ.....114

Aynurə Hüseynova

XOCALI SOYQIRIMI MƏTBUAT ARAŞDIRMALARINDA
(2001-2022)124

PEDAQOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

Nailə Ağayeva

XARİCİ DİL KİMİ RUS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ DİALOJİ
NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİ.....135

Sevda Novruzəliyeva

KOMMUNİKATİV PROSESDƏ KARMANIN ROLU.....147

Vüsalə Xıdırova

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ OXU VƏRDİŞLƏRİNİN
VACİBLİYİ.....158

CONTENTS

LINGUISTICS

- Afet Jafarova*
Rena Kazimova
SEMANTICS OF NEGATION IN A COMMUNICATIVE SITUATION.....11
- Sevinj Musayeva*
PHONETIC FEATURES OF AZERBAIJANI RIDDLES.....16
- Sevil Rajabova*
THE FUNCTIONALITY OF POST-NOMINATIVE ATTRIBUTIVE
CONSTRUCTIONS IN THE TEXT.....23
- Tamkina Salimli*
AUXILIARY VERBS THAT PLAY A ROLE IN FORMING TENSES
IN FRENCH.....31
- Sonakhanim Mammadova*
SPECIFIC FEATURES OF THE TRANSLATION INTO AZERBAIJANI
OF LA VÉNUS D'ILLE BY PROSPER MÉRIMÉE.....38
- Nurana Mammadova*
BFKI PROJECT AND THE CONCEPT OF STABILITY IN THE FIELD
OF PHRASEOLOGY.....43
- Aynur Budagova*
ON FUNCTIONS OF ENGLISH HEADLINES IN THE NEWSPAPERS.....50
- Elvina Bakhishova*
INTONATION AS A LINGUISTIC PHENOMENON WITH A SEMANTIC
CHARACTER.....57

LITERATURE / LITERATURE STUDIES */ LITERARY THEORY*

- Malahat Osmanova*
RETROSPECTION IN THE NOVEL “PROMETHEUS: THE TITANIC
BATTLE” BY FRANZ FUHMANN.....64
- Aysel Efendiyeva*
EXAMPLES OF THE MEMORIAL GENRE IN THE “YENI KAFKASYA”
JOURNAL.....75

<i>Leyla Sarivalli</i>	
A GROTESQUE HUMAN FIGURE AS AN EMBODIMENT OF AMERICAN REALITY (Based on Sherwood Anderson's collection of short stories "Winesburg, Ohio").....	86
<i>Aysel Hamidova</i>	
"SCREAM" AS A SYMBOLIC IMAGE IN ROBERT GRAVES' LITERARY AND ARTISTIC CREATIVITY.....	94
<i>Vusala Mirzoyeva</i>	
ABOUT THE DEVELOPMENT OF LATIN AMERICAN WORD ART.....	102
<i>Shahnaz Shamilova</i>	
SURREALISM AS A REPRESENTATIVE OF AVANT-GARDE POETRY IN NEW FRENCH LITERATURE.....	114
<i>Aynura Huseynova</i>	
KHOJALY GENOCIDE IN PRESS STUDIES (2001-2022).....	124

**PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING
FOREIGN LANGUAGES**

<i>Naila Agayeva</i>	
TEACHING DIALOGIC SPEECH IN THE PROCESS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE.....	135
<i>Sevda Novruzaliyeva</i>	
THE ROLE OF KARMA IN THE COMMUNICATIVE PROCESS JAID.....	147
<i>Vusala Khidirova</i>	
THE IMPORTANCE OF READING SKILLS IN LEARNING ENGLISH.....	158

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Афат Джафарова

Рена Казымова

СЕМАНТИКА ОТРИЦАНИЯ В КОММУНИКАТИВНОЙ СИТУАЦИИ.....11

Севиндже Мусаева

ФОНЕТИЧЕСКИЕ СОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗАГАДОК.....16

Севиль Раджабова

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ПОСТНОМИНАТИВНЫХ АТРИБУТИВНЫХ
КОНСТРУКЦИЙ В ТЕКСТЕ.....23

Тамкина Салимли

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ, ИГРАЮЩИЕ РОЛЬ В
ОБРАЗОВАНИИ ВРЕМЕН ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....31

Сонаханум Мамедова

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
НОВЕЛЛЫ ПРОСПЕРА МЕРИМЕ «БОГИНЯ ЛЮБВИ».....38

Нурана Маммадова

ПРОЕКТ БФКИ И КОНЦЕПЦИЯ УСТОЙЧИВОСТИ В ОБЛАСТИ
ФРАЗЕОЛОГИИ.....43

Айнуур Будагова

О ФУНКЦИЯХ АНГЛИЙСКИХ ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ.....50

Эльвина Бахышова

ИНТОНАЦИЯ КАК ЯЗЫКОВОЕ ЯВЛЕНИЕ, ИМЕЮЩЕЕ СМЫСЛОВОЙ
ХАРАКТЕР.....57

ЛИТЕРАТУРА /ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Малахат Османова

РЕТРОСПЕКЦИЯ В РОМАНЕ ФРАНЦА ФЮМАНА «ПРОМЕТЕЙ.
БИТВА ТИТАНОВ».....64

Айсель Эфендиева

ОБРАЗЦЫ ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ ПРОЗЫ В СБОРНИКЕ «ЙЕНИ
КАФКАСЬЯ».....75

<i>Лейла Сарывелли</i> ГРОТЕСКНАЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ ФИГУРА КАК ВОПЛОЩЕНИЕ АМЕРИКАНСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ (По сборнику рассказов Шервуда Андерсона «Уайнсбург, Огайо»).....	86
<i>Айсель Гамидова</i> «КРИК» КАК ОБРАЗ-СИМВОЛ В ЛИТЕРАТУРНО- ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РОБЕРТА ГРЕЙВСА.....	94
<i>Вюсаля Мирзаева</i> К ВОПРОСУ О СТАНОВЛЕНИИ ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОЙ СЛОВЕСТНОСТИ.....	102
<i>Шахназ Шамилова</i> СЮРРЕАЛИЗМ КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ АВАНГАРДНОЙ ПОЭЗИИ В НОВОЙ ФРАНЦУЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	114
<i>Айнура Гусейнова</i> ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРЕССЫ (2001-2022 гг.)	124
ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ	
<i>Наиля Агаева</i> ОБУЧЕНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	135
<i>Севда Новрузалиева</i> РОЛЬ КАРМЫ В КОММУНИКАТИВНОМ ПРОЦЕССЕ.....	147
<i>Вусала Хыдырова</i> ВАЖНОСТЬ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	158

DİLÇİLİK
LINGUISTICS
ЛИНГВИСТИКА

ORCID 0009-0004-9865-2708
UOT 811.

Afət Cəfərova
fil.f.d., dos.

Rəna Kazımova
e-mail: scamile@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

KOMMUNİKATİV SİTUASİYADA İNKAR SEMANTİKASI

Açar sözlər: inkarlıq, qrammatik kateqoriya, semantic məna, qrammatik forma, məzmun və forma

Key words: negation, grammatical category, semantic meaning, grammatical form, content and form

Ключевые слова: отрицание, грамматическая категория, семантическое значение, грамматическая форма, содержание и форма

Kommunikativ situasiyada təsdiq və inkar semantikasının reallaşmasında müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələrinin özünəməxsus məzmun və ifadə üsullarının, eləcə də, müstəqil məna müxtəlifliyinin olması onlara vahid funksional-semantik sahə kimi yanaşmaq imkanı verir. Əsasən “sıfır” göstəricisi ilə səciyyələnən əlamətsiz təsdiqlik sahəsinə əks qütb təşkil edən inkarlıq sahəsinin tərkibini, bütün dil sisteminə səpələnmiş ifadə tiplərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, dildə “inkarlıq” semantikasi kateqorial-qrammatik “strukturlaşma” sərhədlərindən xeyli kənara çıxır, ənənəvi inkarlıq daşıyıcıları ilə məhdudlaşmış qalmır. Faktiki olaraq bütün dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələri “inkarlıq” mənasının gerçəkləşməsinə cəlb olunur, müxtəlif funksional intensivlik hədlərində invariant-semantik yükün bölüşdürülməsində iştirak edir” [1, s.31].

Feilin inkarlıq kateqoriyası elə bir kateqoriyadır ki, onu həm məzmun, həm də qrammatik cəhətdən izah etmək, onun funksional məna çalarlarını araşdırmaq, müəyyən bir kontekstdə metaforikləşməsinə müəyyənləşdirmək xüsusi bir maraq doğurur. Feil kökü və ya əsası inkarlıq əlaməti modelində formalaşan inkarlıq anlayışının ifadəsi ənənəvi qrammatika üçün qəbul olunmuş əsas qrammatik normadır. Bu barədə H.Mirzəzadə yazır: “İnkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti *-ma*, *-mə(-m)* şəkilçiləridir ki, bunlar feilin quruluşundan asılı olmayaraq feil kökünə bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl əlavə olunur. Yalnız feilin məna növü şəkilçiləri inkarlıq şəkilçilərindən əvvəl feil kökünə əlavə oluna bilər” [2, s.164].

İnkarlığın üzə çıxması onun hər hansı bir təsdiq anlayışı ilə qarşılaşdırılması nəticəsində reallaşır. Bu qrammatik kateqoriyanın zəngin kontekst vasitələri əks təsdiq mənasının ifadəsində müxtəlif məqamlar yaratmaq imkanına malikdir. Funksional-semantik, kommunikativ və üslubi ünsiyyətin, müxtəlif səviyyəli ifadə komponentlərinin tədqiqi məhz inkarlıq anlayışının rəngarəng ifadə variantlarını müəyyənləşdirir. İnkarın linqvistik ifadəsini, funksional-semantik məna yükünün genişliyini aşkara çıxarmaq üçün şərait yaradır.

Bildiyimiz kimi, inkarlıq anlayışının ifadəsi üçün leksik, semantik, morfoloji və sintaktik səviyyələri əks etdirən dil vahidlərindən istifadə olunur. Bundan əlavə, ritorik sual, sual-əmr cümlə modelləri, ekspressiv inkar məna çalarları, “deyil” və yox inkar ədatları, durğu işarəsi (zaman) tipli inkar mənalı sözlər, nə, nə də inkar bağlayıcısı, heç kim, heç kəs, heç biri, heç zaman kimi inkar məzmunlu əvəzlilik və zərfdir. “Qətiyyən”, “əsla”, “dünya da” kimi leksik vahidlər, eləcə də, inkar məzmunlu sintaktik vahidlər və s. kommunikativ nitq situasiyasında inkarlıq məna çaları yaradabilən dil vasitələridir.

İnkarlıq məzmununun funksional xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində zaman kateqoriyasının formal əlamətlərini qəbul etmiş feillərinin də rolu böyükdür. Feilin bu kateqoriyası dil səviyyələrinin funksional intensivlik nisbətində yüksək faiz təşkil edir, eyni zamanda, funksional-semantik sahəsinin yaranmasında əsas tipoloji əlamət kimi özünü göstərir.

Qədim təfəkkür forması kimi qəbul olunmuş müqayisə və qarşılaşdırma fikrin məntiqi ifadəsinə güclü təsir göstərir, optimal ifadə vasitələri kimi ünsiyyət prosesində təzahür edir. “Bu kateqoriya təsdiq və inkar formalarının üz-üzə dayanması sonunda müəyyənləşir. Kateqoriyanın yeganə formal göstəricisi *-ma*, *-mə* şəkilçisidir. Bu şəkilçi kateqoriyanın inkarlıq bildirən komponentinin göstəricisidir, təsdiq bildirən tərəf sıfır əlamətidir” [2, s.97].

Bu inkarklıq anlayışı ənənəvi qrammatika üçün qəbul olunmuş əsas qrammatik normadır. Bu kateqoriyanın qrammatik məcazlığı funksional imkanlarının müəyyənləşdirilməsində maraqlı faktlar aşkar edilir.

İstənilən kommunikativ situasiyada inkarlıq kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş söz formalar konkret predikativ inkarlıq sahəsi yaratmaqla yanaşı, müxtəlif mənə ifadə edə bilmək xüsusiyyətinə də malikdirlər. Bu qrammatik kateqoriya vasitəsilə bu və ya digər iki anlayış arasında münasibəti aydınlaşdırmaq olur, müəyyən leksik və ya sintaktik vahid vasitəsilə ifadə olunan keyfiyyətin real şəkildə mövcud olması akşar olunur. “Mən bu kitabı alacağam” və “mən bu kitabı almayacağam” sintaktik vahidlərində “almaq” hərəkətinin icra olunacağı və icra olunmayacağı hökmü verilir ki, burada qarşılıqlı müqayisə özünü aşkar şəkildə göstərir.

Mikrosahənin nüvə komponenti kimi götürülən indiki zaman şəkilçili söz-formalar funksional baxımdan inkarda hərəkətin indi icra olunmayacağını ifadə etməklə yanaşı, təsdiq mənasının ifadəsinə də xidmət edə bilər.

- “Deyəsən, Firəngiz heç danışmır.
- Yaman da danışmır, bütün günü dil boğaza qoymur”.

Verilmiş nümunədə “yaman da danışmır” ifadəsindəki inkar formalı vahid hərəkətin məhz dəqiq şəkildə icra olunduğunu təsdiq edir. Təsdiqin inkar forması ilə ifadəsi nitqi daha emosional edir və diqqəti məntiqi vurğu vasitəsilə məhz istənilən məqama yönəldir.

Nitq situasiasında intonasiyadan asılı olaraq cümləni elə demək olar ki, orada iştirak edən inkar əlamətli söz-forma həm birbaşa öz əsas mənasında işlənsin, həm də digər bir mənəni ifadə edə bilsin. Məsələn: “eləmə, əl vurma, yığışdırma, lazım deyil” cümləsini intonasiyadan asılı olaraq ya birbaşa inkarlıq mənasında, ya da kinayə mənasında (yəni eləməli idin, eləsən yaxşı olar və s. kimi) başa düşmək olar.

Funksional baxımdan inkarlıq məzmununun kinayə mənası ifadə etməsi halına nitqimizdə çox təsadüf olunur. Yəni, icra olunmalı bir işi icra etməyən, icra etmək istəməyən birinə qrammatik əlamətli s-z-formalarla daha çox fikir bildirilir. Məsələn: “oxuma, oxuma, nəyinə lazımdır oxumaq. Oxuyarsan birdən bir tərəfə çıxarsan” və ya “danışma, bacı, danışma”. Düz deyirsən istifadə olunan inkar əlamətli söz-formalar məhz təsdiq mənası yerində işlədilir.

Kommunikativ situasiyada yenə də, intonasiya vasitəsilə cümlənin mənə yükünün dəyişməsi, inkar formadan təsdiq məzmununa keçməsi halları müşahidə olunur. “Gözlə danışmayacaq”, “hə, hə gəlməyəcək, sən elə düşün”, “inanırsan ki, xəbər verməyəcək” və s. bu tipli ifadələr nitq prosesində

fikrin məzmununu funksional baxımdan təsdiqə yönəldə bilər. Bu növ konstruksiyaların kinayə intonasiyası ilə ifadəsi inkara olan söz-formaları öz əsas qrammatik mənasından uzaqlaşdırır və həmin hərəkətin icra olunacağına əminlik yaradır.

Ümumiyyətlə, nitq prosesində təsdiq fikrin inkar forması ilə və ya əksinə, inkar fikrin təsdiq forması ilə ifadəsinə tez-tez təsadüf olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, formadan asılı olmayaraq ifadə olunan məzmunun qavranılması üçün ən azından mikro mətn olmalıdır. Çünki, məzmun məhz mətndən çıxış edilərək başa düşülə bilər. “Gözlə, mən yazaram” cümləsi iki mənada anlaşıla bilər. Birinci, hərəkəti mən icra edərəm, yəni yazaram. İkincisi, hərəkəti mən icra etməyəm, yəni yazmayacağam. Bunun da dəqiq hansı məzmununda anlaşılması üçün mətn lazımdır. Bilinsin ki, danışan burada icra olunacaq və ya icra olunmayacaq bir iş haqqında məlumat verir.

İnkarlıq kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş feillərdə hər üç zamanda icra olunan hərəkəti ifadə edə bilmək xüsusiyyəti də var. Funksional mənə müxtəlifliyi inkar formalı sözün bir zaman kəsiyində ifadə olmasından asılı olmayaraq hər üç zamanı özündə əks etdirə bilər. Məsələn: “Yox, onun elə bir xasiyyəti yoxdur, yanında baş kəssən heç vaxt heç yerdə deməz”, “Çimnaz elədir də, ona edilən yaxşılıqları görməz”, “Nə etsən də qanmaz” və s. tipli cümlələrin xəbərinin gələcək zaman məzmunlu feillərlə ifadə olunmasına baxmayaraq, məzmun etibarilə hər üç zamanı özündə əks etdirə bilər və kommunikativ situasiyada istifadə olunmasından asılıdır.

Digər bir nümunəyə baxaq. İndiki zaman məzmunlu feillər inkar formada qeyri-müəyyən zaman ərzində icra olunan və ya olunmayan bir hərəkət haqqında məlumat verə bilər. “Leyla danışmır, danışmır, danışanda da nə varsa tökülür ortaya” tipli cümlələrə indiki zaman inkarda olan “danışmır” feili ümumi zaman anlayışı ifadə edir. Belə bir məzmun danışmaq zamanı tez-tez istifadə olunan “o hər sözü danışmır”, “hər adamla danışmır (danışmaz)” və s. tipli cümlələrdə də öz əksini tapır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fikrin ümumi zamanla bağlı ifadəsi feilin indiki və gələcək zamanın qeyri-müəyyən gələcək zaman formalı feilləri ilə reallaşa bilər. Keçmiş və qəti-gələcək zaman formalı feillər bu məzmunun ifadəsi üçün istifadə oluna bilməz.

Beləliklə, inkarlıq kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş söz-formaların iştirak etdiyi istər mikro, istərsə də makro mətnləri araşdırdıqda müəyyən etmək olur ki, inkarlığın linqvistik ifadəsini, funksional-semantik və koqnitiv-üslubi həcmi bütünlüklü genişliyi ilə yalnız funksional cəhətdən yanaşmaqla aşkar etmək, bununla da onların ifadə variativliyini və mənə rəngarəngliyini öyrənmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, – 277 s.
2. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, 2000, –309 s.
3. Carston, R. (1998). Negation, “Presupposition” and the Semantics /Pragmatics Distinction. *Journal of Linguistics*, 34(2), 309-350. <http://www.jstor.org/stable/4176477>

**Afet Jafarova,
Rena Kazimova**

Summary

Semantics of negation in a communicative situation

The article deals with the implementation of the semantics of affirmation and negation based on linguistic facts.

Explanation of the negation category of the verb both in terms of content and grammar, examination of its functional meaning shades, its metaphoricization in a certain functional semantic field, the potential of being able to express a certain meaning in the manner of expressing an idea, etc. such qualities have been investigated from the aspect of functional grammar.

At the same time, the article also touches upon the issue of using language units that reflect the lexical, grammatical and syntactic levels to express the concept of negation in the language.

**Афат Джафарова,
Рена Казымова**

Резюме

Семантика отрицания в коммуникативной ситуации

В данной статье исследуется реализация семантики утверждения и отрицания на основе языковых фактов.

С точки зрения функциональной грамматики, в статье проведено исследование содержания и грамматического объяснения категории отрицания глагола, его способность выражать различное значение в виде функциональных, означающих и подобных качеств.

При этом в статье был также затронут и вопрос использования языковых единиц, отражающих лексический, грамматический и синтаксический уровни для выражения концепта отрицания в языке.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Musayeva

Redaksiyaya daxil olma: 20.09.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.10.2022

Çapa qəbul olunma: 15.11.2022

ORCID 0009-0004-8807-940X
UOT 8 11.512.162.

Sevinc Musayeva
fil.f.d.dos.
e-mail: seva64@bk.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN TAPMACALARININ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, tapmaca, dil, linqvistika, fonetik xüsusiyyətlər
Key words: folklore, riddle, language, linguistics, phonetic features
Ключевые слова: фольклор, загадка, язык, лингвистика, фонетические особенности

Tapmaca şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim janrlarından biridir. Şifahi xalq ədəbiyyatı ta qədimdən günümüzə qədər mənsub olduğu xalqın ruhunu ifadə edir. Xalqın yaradıcılıq ruhu küll halında daha çox folklorlarda özünü təcəssüm etdirir və mühafizə olunur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan folklorunun bir çox janrları müəllifsiz olduğundan kollektiv düşüncənin məhsulu kimi qəbul edilir. Burdan da belə aydın olur ki, xalq yaradıcılığı nümunələrini bütövlükdə xalqı, yəni, bizim hər birimizin nənə və dədələrimizin təfəkkürünün, təxəyyülünün məhsulu kimi formalaşmasını qəbul etməliyik. Bu səbəbdən şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarına aid hər bir nümunə istər-istəməz ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olmaqla xalqa, yəni, hamıya məxsusdur. Məhz bu səbəbdən də folklor-şifahi xalq yaradıcılığı bizim hamımız üçün doğma, əziz və müqəddəsdir. Xalq ədəbiyyatı janrlarının müəyyən hissəsi əsasən insanların zehni qabiliyyətini, təxəyyülünü, düşünmə bacarığını, aqlının çevikliyini, hazırcavablılığını yoxlamaq məqsədilə meydana çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda adətən tapmacalar şifahi xalq ədəbiyyatının uşaq folkloru janrları sırasında qeyd olunur. Ən mühüm olanı budur ki, tapmacalar əsasən uşaqların düşünmə qabiliyyətinin, təxəyyülünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Əslində dilimizdə hər yaşda insanlar üçün kifayət qədər tapmaca mövcuddur. Tapmacada hər hansı bir əşyanın, hadisənin əlamətləri, bəzən xüsusiyyətləri üstüörtülü şəkildə verilir, düzgün cavab tələb olunur. Tapmacalar əksər hallarda lirik növün heca vəz-

nində rast gəlinən xalq yaradıcılığı ədəbiyyatı nümunələri sırasındadır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bir misradan, iki misradan, üç misradan, dörd və daha çox misradan ibarət tapmacalar mövcuddur.

Tapmacalar da xalq yaradıcılığının digər janrları kimi şifahi şəkildə yaranır, dildən-dilə keçir. Xalq yaradıcılığının janrlarına nəzər saldıqda əmin oluruq ki, bu sıradan olan xalq yaradıcılığı nümunələri xalqımızın canlı danışq dili, lüğət tərkibində mövcud ümumişlək leksika, həmçinin arxaizmlər – köhnəlmiş söz və ifadələr, ayrı-ayrı dillərə məxsus alınma sözlər, dialekt səciyyəli məhəlli sözlərdən və s. ibarətdir. Başqa sözlə, tapmacalar xalqımızın dil tarixini, həmçinin inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırmaq cəhətdən dəyərli və tükənməz mənbə rolunu oynayır. Bu baxımdan şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələri kimi tapmacaların linqvistik xüsusiyyətlərini müəyən etmək müasir dilçilik üçün aktualıq kəsb edir. Tapmacalarda əsas məqsəd düşüncə tərzini, təxəyyülü müəyyən etmək olsa da, onların dili həm də obrazlı ifadə tərzilə səciyyələnir. Tapmacaları obrazlı şəkildə ifadə etmək uzun dövr ərzində formalaşmış ümumi yaradıcılıq tendensiyasından irəli gəlir. Azərbaycan tapmacalarının linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bu janrın dil tariximiz üçün çox mütəbər bir mənbə olduğunu bir daha sübut edir. Tapmacaların linqvistik cəhətdən sistemli şəkildə öyrənilməsi bu gün hələ də dilçilikdə problem olaraq qalmaqdadır. Lakin bu o demək deyildir ki, problemlə bağlı araşdırmalar yox dərəcəsinədir, dilçilikdə, eləcə də türkologiyada A.Alimov, H.Lavonen, K.Meredov, F.Nadrşina, B.Mitrofanova və başqa alimlər tərəfindən xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, eyni zamanda tapmacaların linqvistik cəhətdən tədqiqata cəlb olunması ilə əlaqədar xeyli araşdırmalar aparılmışdır, lakin onların çoxu ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olmuşdur. Son illərdə aparılan araşdırmalar arasında qazax alimi J.Adambayevanın bu mövzuda apardığı tədqiqat işində az-çox tapmacaların linqvistik xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində G.Axundovanın uşaq folkloruna daxil olan tapmacalarımızın leksik və sintaktik xüsusiyyətləri haqqında monoqrafiyası [2], E.Əliyevanın isə müqayisəli şəkildə Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili mövzusunda tədqiqat işi [4] mövcuddur. Bu qəbildən olan araşdırmalarda Azərbaycan tapmacalarının leksik-sintaktik xüsusiyyətləri araşdırılsa da, tapmacalarımızın fonetik, yaxud da üslubi cəhətləri hərtərəfli araşdırmaya cəlb olunmamışdır. İstər fonetik, istərsə də üslubi araşdırılmalar dilin fonetik, leksik və qrammatik laylarında özünü göstərən spesifik nitq hadisələrini müəyyən etməyə imkan verir, həmçinin dilin bütün sferalarında ifadə imkanlarının sərhədlərini araşdırmaq istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu cəhətdən Azərbaycan

tapmacalarının linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsinə günümüzdə də ehtiyac vardır, desək, yəqin ki yanılmırıq.

Hazırda tapmacalarımızın linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan dili və dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tapmacaların dilində işlənmiş fonetik hadisə və qanunauyğunluqlar və üslubi çalarlar dilin digər layları ilə, o cümlədən fonosemantika və morfolojiya ilə sıx əlaqədardır. Əlbəttə, linqvistik yönümdə Azərbaycan tapmacalarının tədqiq olunması həm də dilçiliyin bir sıra bölmələrini əhatə edir, çünki bu qəbildən olan araşdırmalar eyni zamanda dildaxili əlaqələri tam şəkildə aşkara çıxarmaq, ədəbi dilə məxsus qanunauyğunluqları, dil normalarının mahiyyətini, çox zaman da sərhədlərini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyimiz kimi, istər dilin, istərsə də xalqın tarixində elə dövrlər yaşanmışdır ki, bu mərhələlər müəyyən səbəblər üzündən yazılı mənbələrdə əksini tapmamışdır. Lakin belə naməlum qalan yaşanmış mərhələlər tarixin gizli qatlarında bir iz, əlamət buraxmadan sıradan çıxmır, onların əksər hissəsi xalqın düşüncəsində, təfəkküründə, xalq ədəbiyyatı nümunələrində, eləcə də tapmacalarımızın dilində yaşayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tapmacalar həm də dilimizin fonetik, leksik, qrammatik və s. səviyyələrdə inkişaf səviyyəsini müşahidə etmək cəhətdən də kifayət qədər zəngin dil faktlarına malikdir. Tapmacaların linqvistik cəhətdən araşdırılması yalnız həmin dil faktlarının müəyyən olunub aşkar edilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Tapmacalar XX əsrdə müxtəlif tərtibçilər tərəfindən toplanmış, nəşr olunmuşdur. Toplanıb nəşr olunmuş, eləcə də toplanmamış, toplansa da hələ də nəşr olunmamış, araşdırmaya cəlb edilməmiş tapmacalarımızın hər birinə fərdi yanaşaraq fonoloji-akustik və linqvistik aspektdə tədqiqata cəlb etmək, səslərin dəyişmə istiqamətlərinin (səs uyğunluqlarının) meydana çıxmasına təkan verən başlıca amilləri müəyyən etmək, işlənmə dairəsinə görə söz qruplarına uyğun tapmacaları təsnif etməklə bu istiqamətdə təhlil və ümumiləşdirilmələr aparmaq və s. dilçilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmaçılar nəzərə almalıdır ki, Azərbaycan xalq tapmacalarının fonetik və leksik sistemində özünü büruzə verən mühüm xüsusiyyətlərin aşkar olunması, tapmacalarda müxtəlif fonetik hadisələrin müvaziliyinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, köhnəlmiş sözlər, həmçinin müxtəlif innovativ yanaşmalar tədqiqatların əsas diqqət mərkəzində olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tapmacalarının fonetik sistemində dil baxımından müşahidə olunan müəyyən hadisələr, bir tərəfdən, pratürk və qədim türk əlamətlərinin qorunması ilə, başqa bir tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi, xalqın təşəkkülündə rolu ol-

muş müxtəlif etnosların dil vahidlərinin yanaşı işlənməsi ilə də izah oluna bilər. Azərbaycan tapmacalarının fonetik quruluşunda ayrı-ayrı dillərin səs sistemlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində müəyyən meyillər əmələ gəlmişdir. Tapmacaların araşdırılması ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri də tapmacalarla yanaşı, ayrı-ayrı folklor janrlarının tədqiqata cəlb olunmasında, onların fonetik (fonetik hadisələr müstəvisində), leksik-semantik, üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində tətbiq oluna bilər. Bu cəhətlər tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyətini göstərir. Tapmacaların linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının əhəmiyyəti ondadır ki, onlar Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində işlənmiş sözlərin, ifadələrin linqvistik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bununla dilimizin tarixi dialektologiyasının, tarixi qrammatikasının öyrənilməsi ilə bağlı da müəyyən nailiyyətlər əldə etmək olar. Bu sıradan olan tədqiqatlar dilin lüğət tərkibinin araşdırılmasını inkişaf etdirməklə yanaşı, etimoloji və məhəlli lüğətlərin hazırlanmasında, həmçinin dilçilik elmində bir çox problemlə məsələlərin həllində yaxından kömək etmiş, qiymətli material vermiş olardı.

Tapmacaların xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə bağlı bəhs edərkən, ilk növbədə, bu janrda olan nümunələrin fonetik cəhətlərinə, xüsusən müxtəlif səpkili sait səslərin bir-biri ilə əvəzlənməsi məsələlərinə nəzərə salmaq daha uyğundur. Müxtəlif dillərdə mövcud tapmacaları tədqiq edən araşdırmaçılar da ilkin olaraq bu istiqamətdə tədqiqat aparmışlar. Türkoloq A.M.Şerbak yazırdı: “Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində bütün sait səslərin bir-birinə keçməsi mövcuddur” [7, s.17]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şübhəsiz, A.M.Şerbakın təxmini mülahizəsi ilə razılaşmaq olmaz, çünki, bildiyimiz kimi, dilimizdə hər cür sait əvəzlənmələri mümkün deyildir, səbəbi sait səslərin hər birinin özlüyündə bir-birindən fərqli əlamətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Bildiyimiz kimi, canlı danışmaq dilini özündə əks etdirən milli tapmacalarımızda mövcud mümkün sait əvəzlənmələri (keçidləri) və həmin keçidlərin istiqaməti barədə elmi ədəbiyyatda yetərinə bəhs edilmiş, əlaqədar təsnifatlar da qeyd edilmişdir. Adətən tapmacalarda tipoloji cəhətdən özünü doğruldan sait səslərin əvəzlənmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Azərbaycan tapmacalarının dilində açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi.

2. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi.

3. Qapalı saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi.

4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi.

5. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi və s.

Elmi ədəbiyyatda dilimizdəki tapmacalarda özünü bürüzə verən sait əvəzlənmələrinin digər türk dilləri ilə müqayisəsi öz əksini tapmışdır. Hə-

min sait əvəzlənmələrinin dilimizə məxsus şifahi və yazılı bədii nümunələrdə təzahürü konkret bədii materiallar əsasında şərh olunmuşdur. Eyni zamanda dilimizdəki dialekt və şivələrə məxsus olan sözlərdə, ifadələrdə sait əvəzlənmələrinin işlənmə məqamları da yetərincə mövcuddur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün milli tapmacalarımızın dilində açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsinə dair nümunələrə diqqət yetirək: $a > 1$ əvəzlənməsi: tapmacalarımızın dilində a səsinin 1 səsi ilə əvəzlənməsi, əsasən, sözün ortasında və sözün sonunda daha çox müşahidə edilir, məlum olduğu kimi, saitlə bitən sözlərdən sonra y səsi ilə başlayan şəkilçilər əlavə olunduğu təqdirdə a səsinin 1 səsi ilə əvəzlənməsi özünü büruzə verir. Bunun əsas səbəbi budur ki, y səsinin təsiri altında açıq sait (a) qapalı saitlə (1) əvəzlənir. Həmin əvəzlənməyə uyğun tapmaca nümunələrinə nəzər salaq:

Palıd ağacının parası,
İçinin taraşı,
Onu *tanımayan*
Şeytan balası. (cavabı: saz)

Yaxud:

Beş-beş anası,
Beş-beş balası,
Onu *tapbıyan*
Çəpəl balası. (cavab: əl və barmaqlar)

Daha bir nümunə:

Bizim evdə bir kişi var,
Balalarını başına yığıb zırhazır *ağlıyır*. (cavab: samovar).

Bildiyimiz kimi, a səsinin 1 səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dillərinə daxil olan digər dillərdə də rast gəlinir. Məsələn: Azərbaycan dilində sözün ilk hecasında olan a səsinə yakut, tuva və çavuş dillərində 1 səsi uyğun gəlir. Məsələn: *tuva dilində turt, çıt, "yat", xırın "qarın", kilin "qalın", yakut dilində sit "yat", ıy "ay", il "al", çuvaş dilində pıl "bal", tımar "damar"* və s. [1, s.50] Bu əvəzlənmə hadisəsi dilimizin cənub bölgəsinə, həmçinin şimal-şərq və qərb bölgələrinə aid dialekt və şivələrinə məxsus tələffüzdə də tez-tez müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində mövcud tapmacaların dilində samit səslərinin əvəzlənməsində müşahidə olunan fonetik-akustik xüsusiyyətlər barədə bırı sıra mülahizələrə rast gəlinir. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, tapmacalarımızın dilində müşahidə olunan samit səs əvəzlənmələri kəmiyyət və keyfiyyətinə görə müasir ədəbi dildən və dialektlərdən nəzərəcarpa-

caq qədər fərqlənmir. Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilində cingiltili samitlərin hamısı müəyyən fonotaktik mövqedə karlaşmaya məruz qalır. Lakin müəyyən xüsusiyyətlərə malik sonor samitlər bu hadisədən kənarda qalır. O da məlumdur ki, dilimizdə mövcud tapmacaların dilində həm sözünü, həm sözortası, həm də sözsonu mövqelərdə özünü bürüzə verən karlaşma hadisəsi fonetik qanun səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan tapmacalarının dilində bu qisimdən olan əvəzlənmələr əsasən b>p; v>f; z>s; ç>c; k>k¹; q>k; samitlər ğ>k istiqamətlərini əhatə edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində karlaşma hadisəsi pratürk dövrü ilə səsləşir, desək, yəqin ki səhv etmərik. Bununla bağlı dilçi-alim F.Cəlilovun maraqlı elmi fikirləri mövcuddur: “*Qrammatik baxımdan qədim türk runik əlifbasındakı bəzi kar samitlərin işarəsi müvafiq cingiltili samit işarəsindən törəmişdir*” [1, s.53]. Bu fikrə görə, dilimizdə karlaşma prosesinin işarəsinin hələ əlifbanın yarandığı dövrdən mövcud olduğu aydın olur. Azərbaycan tapmacalarının dilində olduğu kimi, türk dilləri ailəsinə daxil olan digər dillərdə də sözsonu karlaşma hadisəsi özünü bürüzə verir, eyni zamanda sözünü mövqedə özünü göstərən karlaşma hadisəsi türk dillərini bir-birindən fərqləndirən əlamət kimi də özünü bürüzə verir. Sözüün sonunda müşahidə edilən karlaşma hadisəsi Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində, o cümlədən tapmacaların dilində də özünəməxsus izlər buraxmışdır.

Dilimizdə özünü bürüzə verən novlaşma və kipləşmə hadisələrini bir sırada, başqa sözlə, eyni bölgüdə təqdim etmək heç də təsadüfi hal kimi qəbul oluna bilməz. Səbəbə gəlinə, bildirmək istərdik ki, Azərbaycan tapmacalarının dilində novlaşma hadisəsini ayrıca təqdim etməyimiz bəlkə də doğru olmazdı. Çünki əslində novlaşma məhz saitlərdə kipləşmə mərhələsinin yaranması ilə baş verir. Beləliklə, dilimizdə kipləşmədən fərqli olaraq, novlaşma daha çox müşahidə edilir, bunu tam və natamam (yarımçıq) növlər olmaqla, tapmaca nümunələri əsasında daha aydın müşahidə etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tapmacalarının dilində özünü bürüzə verən fonetik hadisə və qanunlar adətən samit səslər müstəvisində öyrənilir. Yeri gəlmişkən onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, uyuşma, proteza, eleziya, dissimilyasiya, metateza kimi özünü yalnız danışığ dilində göstərən fonetik hadisələr Azərbaycan tapmacalarının dilində daha geniş yayılmışdır. Adətən bu hadisələr və qanunlar, onların növləri və tipləri də daxil olmaqla tapmaca nümunələri əsasında ətraflı araşdırılır, öyrənilir.

Beləliklə, təqdim olunan fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan tapmacalarının dili qarışıq tiplidir, başqa sözlə, Azərbaycan tapmacalarının dilində həm dialekt, şivə, həm də ümumxalq danışığ dilinin ünsürləri qorunub saxlanmışdır. Məhz bu səbəbdən də funksional dil spesifikasi-

sı ilə əlaqədar olaraq şifahi xalq ədəbiyyatının uşaq folkloruna aid olunan, xalq dilinin məhsulu olan Azərbaycan tapmacalarının dilində çoxşaxəli və zəngin fonetik hadisə və qanunauyğunluqların mövcud olması optimal və məhsuldar bir səviyyədədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984.
2. Axundova, G.İ. Azərbaycan xalq tapmacalarının leksik və sintaktik xüsusiyyətləri. B.: Elm və təhsil, 2014.
3. Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. B., 1988
4. Əliyeva, E. Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası, 2011.
5. Hüseynov, M. Dil və poeziya. B., 2008.
6. Tapmacalar. B., 2007.
7. Щербак, Ф.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Sevinj Musayeva

Summary

Phonetic features of Azerbaijani riddles

The article deals with riddles in the genre of folklore. Riddles have unique phonetic features. In the language of Azerbaijani riddles, elements of both dialect and universal colloquial language are observed. The presence of rich phonetic phenomena and regularities in the language of riddles in our language is at an optimal and productive level.

Севиндж Мусаева

Резюме

Фонетические особенности Азербайджанских загадок

Данная статья исследует фонетические особенности загадок в жанре фольклора. Загадки имеют уникальные фонетические особенности. В языке азербайджанских загадок наблюдаются элементы как диалекта, так и общенародного разговорного языка. Наличие богатых фонетических явлений и закономерностей в языке загадок в нашем языке находится на оптимальном и продуктивном уровне.

Rəyçi: *f.f.d., dos. A. Cəfərova*

Redaksiyaya daxil olma: 26.09.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.10.2022

Çapa qəbul olunma: 24.11.2022

ORCID İD: 0000-0003-2900-872X
UOT 811.

Sevil Rəcəbova
e-mail: sevil_recebova@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

POSTNOMİNATİV ATRİBUTİV KONSTRUKSİYALARIN MƏTNDƏ FUNKSİONALLIĞI

Açar sözlər: sifət, transformasiya, predikativ, atributiv, konstruksiya

Key words: adjective, transformation, predicative, attributive, construction

Ключевые слова: прилагательное, трансформация, предикатив, атрибутив, конструкция

Mətndə müxtəlif atributiv konstruksiyalardan istifadə olunur. Təbii ki, bədii, elmi, publisistik mətnlərdə işlədilən atributiv komplekslərin məhsuldarlığında və formalarında fərqlər qeyd alınır. Məsələn, elmi mətndə atributiv konstruksiyaların predikativ transformasiyaları çox zaman *that is...*, *which is...* birləşmələri ilə daha çox baş verir [1, s.203].

Elmi mətnlərdə sözü tərkibli konstruksiyalardan da istifadə olunur. *The earthquake waves theory – the theory dealing with the waves appearing during the earhtquakes.* A + N – N + to be + A bədii mətn üçün səciyyəvi sayıla bilər.

Mərkəzi sifətlər həm atributiv, həm də predikativ mövqedə mənə dəyişməsinə uğramadan işlənir. Həm bədii, həm də elmi mətndə atributiv komplekslər hazır şəkildə istifadə edilir və bu zaman kompleksin iki, bəzən daha çox üzvü maksimal dərəcədə bir-birinə yaxınlaşır.

The phenomenon of fatigue is associated with high local stresses ... [7, p.6] – *the stresses are high and local.*

We assume that the catalog is more incomplete for small shocks in past than it is today [2, p.56-56] – *the shocks are small.*

Elmi mətndə transformasiyada *which is* birləşməsinin işlənməsi səciyyəvidir.

However, a direct averaging; of the values for each realizing gives a closer approach to the value for the original model [2, p.5661] - *the averaging of values that are direct give...*

Knopoff and Gardner (1969) have given an empirical method for determining the lower-magnitude threshold of reliable reporting by a network [2, p.5648] → the method which is empirical.

Transformasiya sözü konstruksiyası ilə mümkündür:

...and the error estimates are indicated as multiplicative rather than additive factors [2, p.5651] → the factors are additives to.

Small, additive sifətləri bütün sözləmin mənasını dəyişərək referensiyanın ümumi xarakteristikasını ifadə edir. Müvafiq predikativ transformada əlamət və predmet bir-birindən daha aralı durur. Qeyd olunan mərkəzi sifətlər bədii mətnə olduğu kimi diferensasiya yaradır, atributiv mövqedə daha ümumi, predikativ mövqedə isə konkret məna verir. Sifətin atributiv funksiyası ilə bütün sözləmin referensiyasının, predikativdə isə referentin ümumi xarakteristikasını ifadə etməsi göstərir ki, mərkəzi sifətlər müxtəlif funksiyalarda tam oxşar semantika daşıyır.

Elmi mətnə məhdud funksiyaya malik restriktiv periferiya sifətləri də işləkliyi ilə seçilir:

...and the repeated revisions and improvements for parameters of old earthquakes [6] = the earthquakes in former times → the earthquakes are old = not working now, they are not true or active.

Such an extensive light of earthquakes parameters provides an adequate base for recognizing systematic trends that may exist for different earthquakes [6] = different places of earthquakes may → the earthquakes are different/: not similar earthquakes

Ötürülən məlumatda göstərilən hadisənin zaman çərçivəsində daimi və ya müvəqqəti, uzun, yaxud qısa müddətdə davam etməsi də atributiv konstruksiyalarla reallaşır. Temporal sifətlər mövqe dəyişməklə predikativ cümlələr əmələ gətirmir.

In this paper, we summarize the continuous strain data [2, p.5683]. → the strain data are received continuously;

In recent years there has been a tremendous interest in high-fidelity sound reproduction a loss serious form of pandering to human weakness [7, p.5] → the years are recent → recently...

Verilmiş nümunələrdə predikasiya N + to be + A modeli ilə əmələ gəlir. Bu konstruksiyalarda postpozitiv mövqedə sifəti zərf əvəz edir.

However, the final verification must be carried on in terms of principal stresses and strains. [3] → the verification is final.

The basic hypothesis of the present solution is that a concrete structure may be treated as a linear system. [3] → the solution is present.

This is one final observation that we should perhaps make about these frequencies of free vibration [7, p.29] → the observation was the last one.

Beləliklə, *final, continuous* kimi sifətlərin bir atributiv funksiya ilə məhdudlaşması, bəzi hallarda zərflə transformasiya əmələ gətirməsi aşkara çıxır. Lokativ mənalı sifətlər də bir funksiya ilə məhdudlaşır, predikativ cüt yaratmır.

It follows then that there is an upward force on the bar [7, p.65] → with the force which is upward of smth.

A vertical turbulent buoyant jet discharging into a linear stratified environment is one of the most important and basic flow patterns related to environmental pollution [3, p.224] → the pollution in the environment.

Məhdud funksionallığı bir sıra periferiya sifətləri də nümayiş etdirir. Bunu aşağıdakı nümunələr təsdiq edir:

Although triggered movement on near cracks [2, p.56-97] the cracks situated nearby.

But while the block moves in the direction of the belt the velocity of slip is smaller than it is when the block moves in the opposite direction [7, p.108] → the direction is opposite.

Finite element calculations, as well as multiple thermocouple experiments, indicate that the bottom end of the sample is roughly 10% lower in temperature than the center and the top end is roughly 20% lower [2, p.5706] → the end (of the sample) is on the top/bottom of smth.,

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, bədii və elmi mətnlərdə lokativ sifətlərin semantik transformaları sintaktik məhdudluqlarla düzəlir. Çox zaman postpozitiv mövqedə sözü və zərf işlənir.

Şəraiti, vəziyyəti ifadə edən periferiya sifətləri də predikativ cütlər yaratmır:

If the assumption is made that M_{max} “= “% then according to Epstein and Lomnitz (1966) the parameters (a, b) of the frequency-magnitude formula can be recorded by linear regression [6].

Əgər atributiv kompleks metodu ifadə edərsə, şərait bildirən *lineer* predikativ transformasiya əmələ gətirməyə yol vermir. Əgər repressiya prosesi nəzərdə tutulursa, onda predikativ cüt əmələ gəlir.

Indeed, some rotors demand very careful balancing [7, p.22] → the balancing is very careful.

It was caused by a steady wind and led to the ultimate destruction of this fine structure only a few months after its completion. [7, p.3] → the structure is fine.

Nümunədən görüldüyü kimi, predikativ cüt atributiv kompleksdən fərqli mənalara qazanır. Aşağıdakı nümunədə olan atributiv kompleks zərflə

transforma əmələ gətirir. Atributiv konstruksiya həm sintaktik, həm də semantik məhdudluluq ələ malikdir.

...that was the precise reason – that was precisely the reason.

Belə hallarda mənada qiymətləndirmənin güclənməsi zərfin hesabına olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, denominal periferiya sifətləri də atributiv mövqə ilə məhdudlaşır və bu qrupa daxil olan sifətlərin atributiv kompleksdə temporalıq xassəsi yoxdur. Məsələn,

No structural engineer would want to repeat this costly mistake [7, p.3] = the engineer specializing in the structure of smth., or concerning the structure of smth.

Random variation of environmental humidity or temperature has a significant effect in the stresses and deformations in concrete structures [3, p.173] → the structures in (made in) concrete ...and it would be foolish to undertake them for greater mathematical problems of varying characteristics for any but the most pressing need = the problems of mathematics.

Baxılan nümunələr göstərir ki, denominal sifətlər predikativ cütlər əmələ gətirmir. Onların çevrilməsi perifraz yolu ilə yalnız isimlə mümkündür.

Belə atributiv komplekslərdə eyniləşdirici əlaqədə xassə kateqoriyasını isimdən ayırmaq mümkün olmur və qrup müvafiq predikativ cütlər əmələ gətirmir.

Sifətlərin temporal və lokativ qruplarından sonra restriktiv sifətlərin məhsuldarlığı aşkar müşahidə edilir: Bunu nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

Now this particular vibration was obviously not intended and for some time the reason for its onset was not understood [7, p.3] → this vibration is particular.

Let us consider a sinusoidal fluctuation of force with some particular frequency [7, p.42] → some frequency is particular.

Nümunədə qeydə alınan “*certain*” sifəti diferensial nominativ kontekstdə bir funksiya ilə məhdudlaşır.

We shall find that the absence or presence of damping is vitally important in certain systems [7, p.33] = definite systems → systems are certain.

... that was being shaken by an electrical device during a certain experiment [7, p.9] → an experiment is certain.

The bound is optimal in a certain sense [3, p.282] → a sense is certain.

On the same figure, dashed lines having a vertical distance [3] → the figure was the same.

We are now concerned with what this conclusion implies in the special circumstances in which the system remains distorted [7, p.21] → the circumstances are special.

The only hope is to try to demonstrate... [2, p.56-75] → the hope is only.

Bütün restriktiv sifətlər atributiv kompleksdə referenti məhdudlaşdırır.

Elmi mətnədə subyektiv-emosional amil intensivatorlarla spesifik şəkildə ifadəsini tapır və bu baxımdan bədii mətnədə aşkar edilən subyektiv formalardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Dəqiq elm sahələrində sərbəst variasiyalar, müəllif münasibəti məhduddur. Elmi mətnədə intensivatorlar əlavə gücləndirici informasiya əmələ gətirir. İntensifikatorlarda semantik konnotasiya dərəcəsi yüksək şəkildə ifadəsini tapır. Desemantikləşdirmə prosesi ilə əlaqədar onları predmet və hadisələrə tətbiq etmək mümkündür. Elmi mətnədə bədii mətnədən fərqli olaraq intensivatorlar xeyli dərəcədə az işlənir və onların atributiv istifadə edilməsində məhdudiyət vardır.

Physiologists would not expect the heart to be an oscillatory device with constant characteristics [7, p.103].

*The limit cycle is then jerky and the frequency is determined by the physical process of the energy exchange...” it jerks now-> the limit jerky cycle * i.m. that it is the constant quality of the physical process [7, p.43].*

A close examination of the motion would reveal that, even in the absence of damping, the waveform of damping, the waveform of the oscillation is not quite sinusoidal [7, p.104].

If such a system is subjected to sinusoidal excitation, its response also has a sinusoidal form and it has the driving frequency [7, p.106].

Yüksək dərəcədə keyfiyyət intensivliyi ilə fərqlənən intensivatorlar ismin semantik nüvəsindəki semləri təqdim edir. Bu, onların desemantikləşməsindən, həmçinin məna sərhədlərinin genişliyindən xəbər verir. Keyfiyyətin dərəcəsi kateqoriyasında əlamətin güclənməsi bu əlamətin aşkara çıxması kəmiyyətində özünü göstərir. Əlamətin subyektiv-emosional intensivatorları keyfiyyətin yüksək dərəcəsi ilə səciyyələnir.

Atributiv funksiyada işlənən bütün restriktiv sifətlər ya semantik, yaxud da sintaktik səviyyədə məhdudiyətə malik olur.

Mərkəzi və periferiya sifətlərinin bədii və elmi mətnlərdə işlənməsi ilə bağlı tədqiqatdan aydın olur ki, elmi mətnin dili hadisəyə subyektiv-emosional yanaşmağa imkan vermir. Belə mətnlərdə atributiv konstruksiya qəliblərinin işləkliyi diqqəti cəlb edir. Məsələn, *a great success, striking facts, prodigious number, numerous earthquakes, a great number* və s.

Bədii, eləcə də elmi mətnlərdə A + N modeli atributiv konstruksiyalar daha çox işlənir. Sifətin postnominal mövqeyi ilə səciyyələnən N + A modeli

atributiv komplekslər bədii mətnlərdə müqayisədə çoxluq təşkil edir ki, bu da keyfiyyət və əlamətin söyləmədə aktuallaşması məqsədi ilə tətbiqini tapır.

Sifətlərin predikat sözlər kimi öz semantik strukturunda əlamət və qiymət semantikasını birləşdirməsindən çıxış edərək belə konstruksiyaların mətndə işlənmə əhəmiyyətini aydınlaşdırmağa çalışmaq olar.

Cümlədə postnominativ mövqedə işlənməklə predikativ funksiyanı yerinə yetirən sifətlər semantikalarında atributiv funksiyanı qoruyur.

“Jenkinson has shown that the three asymptotic models are obtainable” [2, p.5647] – *the three obtainable asymptotic models.*

Temporal *constant* sifəti predikativ funksiyada konkret təyin olunanı tələb edir:

So that it is certainly true that the characteristics of the system are not constant [7, p.105].

Predikativ funksiyada işlənmiş bu sifət cümlənin sonunda qərarlaşmışdır. Atribut kimi bu sifət *characteristics* ilə əlaqələnilir. Lakin bu əlaqə predikasiya ilə müqayisədə zəifdir. Qeyd edilən sifətin (*constant*) atributiv transformasını da mətndə tapmaq mümkündür. Belə transformada sifətin semantikasi daha ümumi səciyyə daşıyır, çünki o, ümumi referent qiymətləndirmə funksiyasını yerinə yetirir.

Physiologists would not expect the heart to be an oscillatory device with constant characteristics [7, p.103].

...and such results can only be considered very unreliable [2, p.56-62]

Calculations of the type just mentioned are very common and are vitally important in engineering [7, p.107].

So this discussion will have to be somewhat superficial [7, p.13].

By any measure of analysis, the fluctuations in the return times and the values are enormous [2, p.56-52] → *the enormous values.*

The assumption that there is no lower bound to the date” stability of earthquakes, in a given area is unreasonable in view of the finiteness of seismological networks [2, p.56-48] → *The unreasonable assumption.*

Beləliklə, dilçilikdə qrammatik strukturun xüsusiyyətlərini təsvir etmək məqsədilə yaradılmış transformasiya təhlili predikativ sifətlərə, sifətin postnominal mövqedə olduğu konstruksiyalara tətbiq olunarkən sifətin funksional dəyişmə imkanı həm prepozisiyada, həm də pospozisiyada işlənə bilər. Nəyəsə münasibəti yaxud halı ifadə edən sifətlər, yalnız predikativ funksiyanı yerinə yetirir. Qeyd olunduğu kimi bir sıra sifətlərdə, predikativ və ya atributiv funksiyada işlənməsindən asılı olaraq, semantik dəyişmələr baş verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Jacobs, R.A., P.S.Rosenbaum. English transformational grammar // Waltham, Mass.: Blaisdell, – 1968. – p.x+294.
2. Journal of Geological Research. American Geophysical Union. Retrieved 1 July 2011. [https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/toc/10.1002/\(ISSN\)1944-8007.EARTHQPR1](https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/toc/10.1002/(ISSN)1944-8007.EARTHQPR1)
3. Journal of Engineering Mechanics American Society of Civil Engineers 1984/02/Vol./110;/Iss.2//[https://www.researchgate.net/publication/245284008 Biaxial Stress-Strain Relation for Concrete](https://www.researchgate.net/publication/245284008_Biaxial_Stress-Strain_Relation_for_Concrete)
4. Kinsella, S. Twenties Girl / S.Kinsella. – London: Black Swan, – 2010. – 480 p.
5. Larson, R.K. and N. Takahashi. Order and interpretation in prenominal relative clauses. In M.Kelepir and B.Öztürk (eds.) Proceedings of the Workshop on Altaic Formal Linguistics II. MIT Working Papers in Linguistics Vol. 54. (pp.101-120) Cambridge, MA: MITWPL. 2007
6. Tectonophysics, Volume 84, Issue 1, p. 57-128. March 1982
7. <https://archive.org/details/vibrationbasedon00bish/page/n9/mode/2up?q=>

Sevil Rajabova

Summary

The functionality of post-nominative attributive constructions in the text

The article deals with the functionality of postpositive attributive complexes in the text in modern English. Various attributive constructions are used in the text. Of course, there are differences in the productivity and forms of attributive complexes used in artistic, scientific, and journalistic texts. When the transformation analysis created in order to describe the characteristics of the grammatical structure in linguistics is applied to predicative adjectives and constructions where the adjective is in the postnominal position, the possibility of functional change of the adjective can be used both in preposition and postposition. Adjectives that express an attitude or state to something perform only the predicative function. As mentioned, semantic changes occur in a number of adjectives depending on whether they are used in the predicative or attributive function.

Севиль Раджабова

Резюме

Функциональность постноминативных атрибутивных конструкций в тексте

В статье рассматривается функциональность постпозитивных атрибутивных комплексов в тексте в современном английском языке. В тексте используются различные атрибутивные конструкции. Конечно, существуют

различия в продуктивности и формах атрибутивных комплексов, используемых в художественных, научных, публицистических текстах. При применении трансформационного анализа, созданного для описания особенностей грамматического строя в языкознании, к предикативным прилагательным и конструкциям, в которых прилагательное стоит в постименной позиции, может быть использована возможность функционального изменения прилагательного как в предложении, так и в послелого. Прилагательные, выражающие отношение или состояние к чему-либо, выполняют только предикативную функцию. Как уже упоминалось, семантические изменения происходят у ряда прилагательных в зависимости от того, употребляются ли они в предикативной или атрибутивной функции.

Rəyçi: *fil.e.d., prof. S.Abdullayev*

Redaksiyaya daxil olma: 19.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.11.2022

Çapa qəbul olunma: 03.12.2022

UOT 811.133.1.

Təmkinə Səlimli
e-mail: *temkineselimli@gmail.com*
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNDƏ ZAMANLARIN DÜZƏLDİLMƏSİNDƏ ROL OYNAYAN KÖMƏKÇİ FEİLLƏR

Açar sözlər: kəmiyyət, köməkçi feillər, malik olmaq, sifətlər, zaman formaları

Key words: quantity, auxiliary verbs, have, adjectives, tense forms

Ключевые слова: количество, вспомогательные глаголы, овладеть, прилагательные, формы времён глагола

Fransız dilində feil bütün dillərdə olduğu kimi qrammatik mənasına görə hərəkət bildirən əsas nitq hissəsidir. Feillər – cümlənin mövzusunə aid olan prosesi, hərəkəti və ya vəziyyəti ifadə etmək üçün işlədilən söz kateqoriyasıdır. Beləliklə, onlar cümlənin müxtəlif komponentlərini əlaqələndirməyə imkan yaradır. Feillər tək-cə hərəkətləri və ya vəziyyəti deyil, həm də anlayışları və ya düşüncələri ifadə edə bilir.

Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi, təsdiq və inkar formalarının olması, zaman bildirməsi, təsirli və təsirsiz olması feili başqa nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətləridir. Fransız dilinin qrammatikasında əksər feillər iki kateqoriyaya bölünür : hərəkəti ifadə edən edən feillər və hal-vəziyyət bildirən feillər.

Hərəkət bildirən feillər subyekt tərəfindən həyata keçirilən və ya yaşanan hərəkəti və ya fəaliyyəti ifadə edir. Onlar hərəkəti zamanla bağlaya və ya birdəfəlik hadisəni göstərə bilirlər. Onların birbaşa və ya dolayı obyekt tamamlayıcıları da ola bilər. Fransız dilində çoxlu sayda hərəkət bildirən feillər vardır. Bir neçəsini nümunə olaraq göstərə bilərik: *nager: faire, manger, bouger, écouter, marcher, apprendre, jardiner, regarder, donner, discuter, trouver, partager, chercher, acheter* və s.

Hal-vəziyyət bildirən feillər mübtədanın xüsusi bir xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir, onlar hal və ya varlıq tərzini, kiminsə və ya hansısa bir əşyanın vəziyyətini və ya halını ifadə edir. Heç bir hərəkət ifadə edilmir və hərəkətin müddəti ilə bağlı məlumat verilmir. Onların birbaşa və ya dolayı obyekt tamamlayıcıları ola bilməz, lakin onlar subyekt atributları ilə müşayiət oluna bilirlər. Bu feillərə misal olaraq *paraître, être, demeurer, sembler, avoir, devenir* və s. feilləri qeyd edə bilərik.

Cümlə üzvü kimi feil xəbər funksiyası daşıyır və iki növə ayrılır: feili xəbər (prédicatif verbal): *Les enfants dessinent*. b) ismi xəbər (prédicatif verbal): *Il est marié*. – *O evlidir*. *C'est toi*. – *Bu sənənsən*.

Feillər şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişə bilir və bu dəyişən formalar təsriflənən formalar (les formes personnelles des verbes) adlanır. Feilin təsriflənməyən formaları (les formes nonpersonnelles des verbes) məsdər (infinitif), feili sifət (participe passé, participe présent), feili bağlamadır (gérondif) [1, s.128].

Fransız dilində sadə və mürəkkəb zaman formaları mövcuddur. Sadə zaman formalarının düzəldilməsi zamanı sonluqlardan istifadə olunur. Məsələn: *Tu parleras* – *Sən danışacaqsan* (Futur simple); *Il parla* – *O danışdı* (Passé Simple); *Je parle* (présent); *Ils parlaient* (imparfait) və s.

Lakin elə zaman formaları vardır ki, bu zaman formalarını düzəltmək üçün köməkçi feillərdən istifadə olunur. Həmin zaman formaları mürəkkəb zaman adlanır. Bunlardan: Passé composé; Plus-que-parfait; Passé antérieur; Futur antérieur; Conditionnel passé; Subjonctif passé; Subjonctif plus-que-parfait; Futur immédiat (Futur proche); Passé immédiat (Passé récent) zamanlarının adını qeyd edə bilərik. Bu zamanlardan altısı participe passé vasitəsi ilə düzəlsə də sonuncu iki zaman, yəni “Futur immédiat” və “passé immédiat” zamanları “participe passé” vasitəsilə yox, “infinitif” vasitəsilə düzəlirlər. Əsas tədqiqat mövzumuz olan fransız dilində zamanların düzəldilməsində rol oynayan köməkçi feillər məhz sadalanan zamanların düzəlməsində istifadə olunur. Məsələn, “passé composé” və ya “plus-que-parfait” və s. zamanları düzəltmək üçün bizə “avoir” və ya “être” köməkçi feilləri lazımdır. “Avoir” və ya “être” köməkçi rolunda olduqda öz həqiqi mənasını itirir, mürəkkəb zamanın düzəlməsinə xidmət edir, əsas feilin feili sifət forması ilə birgə işlənir və mübtəda ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşma yaradır.

“**Passé composé**” (mürəkkəb keçmiş zaman) Azərbaycan dilinə nəqli və yaxud da şühudi keçmiş zaman kimi tərcümə olunur və aşağıdakı zaman zərfləri ilə işlənir: *hier* – dünən; *avant-hier* – sırağagün; *le mois passé* – keçən ay; *il y a deux mois* – iki aydır ki; *l'année passée* – keçən il və s. Bu zaman formasını düzəltmək üçün “avoir” və “être” feilini indiki zamanda təsriif edib, əsas feilin feili sifət (participe passé) formasını əlavə etmək lazımdır. I qrup feillərinin feili sifət formasını düzəltmək üçün əsas feilin “er” məsdər sonluğunu atıb, yerinə “é”, II qrup feillərinin feili sifət formasını düzəltmək üçün “ir” məsdər sonluğu atılıb, yerinə “i” artırılmaqla, III qrup feillərinin feili sifət forması isə müxtəlif yollarla düzəlir: *aller* – *allé*, *avoir* – *eu*, *mettre* – *mis*, *voir* – *vu*, *devoir* – *dû*, *être* – *été*.

Fransız dilində bir çox feillərin “passé composé” zamanı “avoir” feilinin köməyi ilə düzəlir. Lakin pronominal feillər və hərəkət bildirən bir neçə feil “être” feilinin köməyi ilə düzəlir. Məsələn, *rentrer* (qayıtmaq) – *rentré*; *arriver* (gəlib çatmaq) – *arrivé*; *aller* (getmək) – *allé*; *devenir* (olmaq) – *devenu*; *venir* (gəlmək) – *venu*; *revenir* (qayıtmaq) – *revenu*; *sortir* (çıxmaq) – *sorti*; *partir* (yola düşmək) – *parti*; *entrer* (daxil olmaq) – *entré*; *monter* (qalxmaq) – *monté*; *descendre* (düşmək) – *descendu*; *rester* (qalmaq) – *resté*; *tomber* (düşmək) – *tombé*; *naître* (doğulmaq) – *né*; *mourir* (ölmək) – *mort* “passé composé” zamanında “être” feilinin köməkliyi ilə düzələn feillərdir [5, s. 268]. “Être” feilinin köməyi ilə düzələn feillərin feili sifət forması mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: *Hier, elle est allée au restaurant, elle a mangé une paella.*

“Être” feilinin köməyi ilə düzələn bəzi feillər “avoir” feilinin köməyi ilə işlənə bilər. Lakin bu zaman onlar təsirli feilə çevrilir. Məsələn: *Je suis monté au deuxième étage.* – *Mən üçüncü mərtəbəyə qalxdım. J’ai monté ma valise au deuxième étage.* – *Mən çantamı üçüncü mərtəbəyə qaldırdım. Elle est sorti de la maison.* – *O evdən çıxdı. Elle a sorti son livre de la serviette.* – *O, çantadan kitabını çıxartdı* [4, s.206].

“Avoir” feili ilə düzələn feillərin “participe passé”si də bəzi hallarda cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. “Participe passé” köməkçi feildən əvvəl gələn obyekt əvəzliyi ilə uzlaşır: *Je les ai montrés à ma copine.* “Participe passé” quel (quelle, quels, quelles) və “combien de”-dən sonra gələn ismin cinsinə və kəmiyyətinə görə uzlaşır: *Quelle veste as-tu choisie? Combien de roses avez-vous achetées?* “Participe passé” que (pronom relatif) ilə ifadə olunan təyin budaq cümləsində “que”dən əvvəl gələn sözlə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: *Les jeunes filles que nous avons vues étudient à l’université.*

Mürəkkəb zaman formalarından biri də **“Plus-que-parfait de l’indicatif”** zamanıdır. Bu zaman başqa bir keçmiş hərəkətdən əvvəl olmuş, baş vermiş hərəkəti bildirmək üçün işlədilir. Bu zaman Azərbaycan dilinə feil şəklinin hekayəti kimi tərcümə olunur. Fransızlar bu zamanı həmçinin “passé dans le passé”, yəni “keçmişdə keçmiş” adlandırırlar. Bunu belə izah edə bilərik ki, əgər keçmişdə iki və daha artıq hərəkət olubsa, sonuncu hərəkətdən əvvəl olmuş hərəkət məhz bu zamanla göstərilir.

“Plus-que-parfait” zamanını düzəltmək üçün “avoir” və ya “être” feilini “Imparfait de l’indicatif” zamanında təsrif edib, üzərinə əsas feilin “participe passé” formasını əlavə edirik [3, s. 78]. Feillərin hansının “avoir”, hansının “être” ilə işlənməsi eynilə “passé composé” zamanında olduğu kimidir. Diqqət edəcəyimiz məsələ bu zamanın düzəlməsində köməkçi feillərin indiki zamanda yox, “Imparfait” zamanında işlənməsidir.

“Plus-que parfait” zamanına bu hallarda rast gələ bilərik : sadə cümlələrdə: *Tu avais déjà écrit cette lettre (Sən artıq bu məktubu yazmışdın.);* zaman budaq cümlələrində: *Quand Pierre est rentré, sa femme avait déjà préparé le déjeuner. (Pyer qayıdanda, həyat yoldaşı artıq naharı hazırlamışdı.)* Göründüyü kimi, bu zaman budaq cümlə “passé composé”də baş cümlə “plus que parfait”də işlənir. Üçüncü, tamamlıq budaq cümlələrində: Bu vaxt budaq cümlə “Plus que-parfait”-də baş cümlə “passé composé”də olur: *Son père dit que sa fille est déjà partie à Paris. (Onun atası dedi ki, qızı artıq Parisə yola düşüb.)*

Digər mürəkkəb zaman forması “**Passé antérieur**” zamanıdır. Passe antérieur, başqa, keçmiş, hərəkətdən əvvəl olan bitmiş keçmiş hərəkəti göstərmək üçün istifadə olunur. Bu zaman forması da “avoir”, yaxud “être” köməkçi feillərindən birinin köməyi ilə düzəlir. Bu zaman forması köməkçi feilin “passé simple” zaman forması ilə əsas feilin “participe passé” formasından düzəldilir. “Passé antérieur” zamanı da “plus-que-parfait” zamanı kimi keçmiş zamana aid olan bir hərəkətdən əvvəl olmuş hərəkəti ifadə edir. Amma əvvəlki hərəkəti ifadə edən “plus-que-parfait” zamanından fərqli olaraq “passé antérieur” müəyyən bağlayıcılardan sonra istifadə olunur və danışıq dilində istifadə edilmir!

“Passé antérieur” zamanının bir neçə işlənmə yerinə nəzər salaq. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə hərəkətin sürətli dəyişməsinə göstərir, “quand, lorsque, après que, dès que, aussitôt que, sitôt que, à peine que” bağlayıcılarından sonra tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir: *Dès que le dîner fut fini il me prit par le bras. – Nahar qurtaran kimi, o, mənim qolumdan yapışdı.* Göründüyü kimi, “Passé antérieur” ilə ifadə olunmuş hərəkətdə ondan sonrakı hərəkət arasında adətən az fasilə keçir: *Aussitôt qu’il fut parti, tout le monde se leva. – O gedən kimi, hamı qalxdı* [3, s.93].

“Passé antérieur” zamanına müstəqil cümlələrdə də rast gəlinir. Bu zaman keçmişdəki hərəkətin tamlığını və gedişatının sürətini göstərmiş olur. Həmin hərəkətdən əvvəl *bientôt* (tezliklə), *en un moment* (bir dəqiqədə, bir anda), *en un clin d’œil* (bir anda) və s. bu kimi sözlərin gəldiyi müşayiət olunur: *En un moment il eut compris tout. – Bir anda o hər şeyi başa düşdü* [6].

“Avoir”, yaxud “être” köməkçi feilləri vasitəsilə düzələn mürəkkəb zaman formalarından biri də “**Futur antérieur**” zamanıdır. Futur antérieur, başqa bir gələcək hərəkətdən əvvəl gələcək hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Gələcəkdə tamamlanacaq hərəkəti ifadə edir. Bu zaman “avoir” və ya “être” feillərinin birinin “futur simple” zaman forması ilə əsas feilin “participe passé” formasından düzəlir. *Quand il aura fini son travail il reviendra te voir. – O işini qurtarandan sonra gəlib səni görər.* Misaldan göründüyü kimi, gələ-

cək zamanda başlayacaq bir hərəkətdən əvvəl qurtarmalı olan hərəkəti ifadə edilib. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı hərəkətlərin ardıcılığı, adətən, “sonra” sözü ilə ifadə olunur. Diqqət etdikdə görürük ki, zamanların düzəldilməsində rol oynayan köməkçi feillərdən “avoir” olduqda “participe passé” dəyişmir, lakin “être” feilinin köməyi ilə düzələn feillərin “participe passé”si isə mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə dəyişir, yəni uzlaşır.

Fransız dilində icrası keçmiş zamana aid olan hərəkətin bir şərtədən asılı olduğunu ifadə edən mürəkkəb zaman formalarından biri “**Conditionnel passé**” zamanıdır. Bu zaman keçmişdə nələrin baş verə biləcəyi barədə fərzəyi ifadə edir, baş vermədiyinə görə pəşman olduğunu bildirir, baş verə biləcək ehtimal olunan, mümkün bir hərəkəti göstərir. Məsələn: *Si j'avais eu le temps, je serais allé au théâtre hier soir. – Vaxtım olsaydı, dünən axşam teatra gedərdim.* “Conditionnel passé” Azərbaycan dilinə “muzareli” keçmiş zaman kimi tərcümə olunur. “Conditionnel passé” zamanı yenə də “avoir” və ya “être” köməkçi feillərdən birinin “Conditionnel présent” zaman forması ilə əsas feilin “participe passé” formasından düzəlir.

Tabeli cümlədə ifadə olunan şərt (“si” ilə daxil edilir) keçmiş zamana aid olduqda əsas cümlədəki hərəkəti göstərmək üçün feil “conditionnel passé”-də işlənir. Bu zaman forması ilə ifadə olunan hərəkət hansısa şərtlə keçmişdə ola bilərdi, amma nədənsə bu baş vermədi və bundan sonra da olmayacaq: *Je serais déjà revenu si je n'avais pas oublié mon parapluie. – Mən çatirimi unutmasaydım geri qayıdardım.* [6]

“**Subjonctif passé**” zamanı ya keçmiş zamana aid olan, ya da müəyyən bir vaxtda qurtarmalı olan hərəkəti ifadə edir. Məsələn: *Nous doutions qu'il soit sorti. – Biz şübhə edirik ki, o çıxmış ola. Il faut que nous ayons fini ce travail ce soir. – Biz gərək bu işi bu axşam qurtarmış olaq.*

“Subjonctif passé” əksər hallarda arzu formasının mürəkkəb şəkli kimi tərcümə olunur. “Subjonctif passé” zamanı eynilə “être”, yaxud “avoir” köməkçi feillərindən birinin “Subjonctif présent” zaman forması ilə əsas feilin “participe passé” formasından düzəlir [1, s.128].

“**Subjonctif plus-que-parfait**” zamanı “avoir” və “être” köməkçi feillərindən birinin “Subjonctif imparfait” forması ilə əsas feilin “participe passé” formasından düzəldilir. Tez-tez başqa bir hərəkətdən əvvəl baş verən tamamlanmış bir hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: *que j'eus montré; que tu eus montré; qu'il (elle) est montré; que nous eussions montré; que vous eussiez montré; qu'ils (elles) eussent montré; que je fusse entré (e); que tu fusses entré (e); qu'il fût entré; qu'elle fût entrée; que nous fussions entrés (es); que vous fussiez entrés (es); qu'ils fussent entrés; qu'elles fussent entrées.* “Subjonctif plus-que-parfait” zaman Azərbaycan

dilinə, adətən, arzu forması ilə tərcümə olunur. Məsələn: *Nous ne pensions pas qu'il eût fait tant de fautes dans sa copie.* – *Biz düşünmürdük ki, o, yazı işində bu qədər səhv etmiş olar.*

“Subjonctif plus-que-parfait” zamanı əsasən yazılı nitqdə rast gəlinən, hər gün qarşılaşmadığımız, çox rəsmi vəziyyətlərdə istifadə etdiyimiz zaman formasıdır. Bu zaman forması hal-hazırda artıq şifahi olaraq istifadə edilmir.

“**Futur immédiat**” (*futur proche*) zamanı yaxın gələcəkdə həyata keçəcək hərəkəti ifadə edir. Bu hərəkət indiki zamana çox yaxın olduğu üçün Azərbaycan dilinə “bu saat”, “bu an”, “indicə”, “bu dəqiqə”, “tezliklə” kimi sözlərdən istifadə olunaraq tərcümə edilir. Bu mürəkkəb zaman formasının düzəldilməsi fransız dilinin başqa zaman formalarından fərqli olaraq “aller” feilinin indiki zamanda təsriflənmiş forması ilə əsas feilin məsdər formasından düzəldilir. Bu vaxt “aller” feili öz həqiqi mənasını itirir və yarım köməkçi feil kimi işlənir. Məsələn: *Je vais vous dire une phrase difficile.* – *Mən sizə indi çətin bir cümlə deyəcəm.*

“**Passé immédiat**” yaxın keçmişə aid olan hərəkəti ifadə edir və bu zaman forması da “futur immédiat” zamanı kimi digər mürəkkəb zamanlardan fərqli olaraq “venir” feilinin indiki zamanda təsrifi “de” sözü ilə və əsas feilin məsdərindən istifadə olunmaqla düzəldilir. Məsələn: *Il vient de choisir son costume.* – *O, öz kostyumunu yenicə seçdi.* Bu zaman “venir” feili özünün həqiqi “gəlmək” mənasını itirir və Ana dilimizə “indicə, yenicə, bu saat” və s. kimi tərcümə olunur. Passé immédiat zamanı Azərbaycan dilindəki şühudi və nəqli keçmişə uyğun gəlir [4, s.218].

Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, sadələşdirdiyimiz zaman formalarında köməkçi feil kimi işlənən “avoir”, “être”, “aller”, “venir” feilləri öz əsas mənalərini itirib, mürəkkəb zamanların düzəldilməsinə xidmət edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyeva, M. (2007) Fransız dilinin qrammatikasına dair qısa məlumat. Bakı, – 232 s.
2. Belatour, Y., Jenneppin, D., Léon-Dufour, M., Mattlé, A. Teyssier, B. (1992) Grammaire du Français. Paris: Hachette, – 160 p.
3. Həsənova, X., Məmmədova, G., İsmiyeva, X., Ağayeva, F. (2017). Le Français. Bakı: Mütərcim, – 360 s.
4. Rəhimov, M.J. (2000). Le Français. Bakı: Nurlan, – 328 s.
5. Bady, G. (1990). Grammaire. Paris: CLE International, – 371 p.
6. <http://irgol.ru/grammaticheskij-spravochnik/vremena-frantsuzskogo-glagola/proshedshie-vremena-frantsuzskogo-yazyk/passe-antérieur-neposredstvennoe-predproshedshee/>

Tamkina Salimli

Summary

Auxiliary verbs that play a role in forming tenses in French

In French, verbs are different according to their structure and place of use. There are auxiliary verbs that are used to form complex tenses. These auxiliary verbs lose their true meaning and are classified when necessary, and the infinitive forms of the main verb or “participle passé” are added.

Тамкина Салимли

Резюме

Вспомогательные глаголы, играющие роль в образовании времен во французском языке

Во французском языке глаголы разнообразны по структуре, виду и месту использования. При образовании форм сложного времени используются вспомогательные глаголы. Эти вспомогательные глаголы утрачивают своё лексическое значение и спрягаются в нужном времени, к ним добавляется инфинитив основного глагола или «participle passé».

Rəyçi: *f.e.d., prof. Ə.Zeynalov*

Redaksiyaya daxil olma: 12.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.11.2022

Çapa qəbul olunma: 05.12.2022

UOT 811.133.1.

Sonaxanım Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

**PROSPER MERİMENİN “MƏHƏBBƏT İLAHƏSİ”
NOVELLASININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: tərcümə, novella, sadiqlik, ədəbiyyat

Key words: translation, novella, fidelity, literature

Ключевые слова: перевод, новелла, верность, литература

19-cu əsrin böyük fransız ədiblərindən Prosper Merimenin (1803-1870) əsərləri məna dərinliyi, oxunaqlığı və ən başlıcası sadəliyi ilə seçilir. Yazıcının novellalarında hadisələrin kəskin dəyişməsi, uzunçu təsvirlər, 4-5 sətirlik tabeli mürəkkəb cümlələr azdır. Lakin bu heç bir halda Merimenin əsərlərinin bəsitliyi anlamına gəlmir.

İxtisasca hüquqşünas və arxeoloq olması da ədibin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir. Ədibin Fransa boyu səfərləri çox sayda qiymətli novellanın ərsəyə gəlməsinə üçün mənbə olmuşdur. “Məhəbbət ilahəsi” novellası (1837) da bu qəbildəndir. Azərbaycan dilinə Şamil Zamanın tərcümə etdiyi novella elə arxeologiyaya aid real hadisənin üzərində qurulub.

Sadə dildə yazılmasına rəğmən əsər bədii vasitələr və frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Əsərin elə fransızcadan birbaşa tərcüməsi özü də təqdirəlayiqdir. Azərbaycan dilinə tərcümə kifayət qədər oxunaqlı və maraqlı olsa da, müəyyən xətalardan xali deyil.

Oui, bien en cuivre, et il y a en a de quoi faire des gros sous. [2, s.7]

Bəli, xalis misdən, və hələ deməsən, ondan böyük sular kəsib qayıрмаq olar. [1, s.98]

Səhifənin sonunda “su” sözünün izahını verən mütərcim cümlənin mənasını azərbaycanlı oxucuya ötürərkən səhv edib. Tərcümədən belə anlaşılır ki, sanki heykəli tapan şəxs bu materialdan pul kəsəcək. Halbuki belə bir əməl hər zaman qadağan olmuşdur. Əslində fransız dilində “faire des gros sous” ifadəsi “sanballı pul qazanmaq” mənasını ifadə edir. Bi qədər mübaliğə də olsa tərcümədə “qaz vurub qazan doldurmaq” ifadəsini işlətmək mümkün idi.

Yaxud, növbəti abzasda “...de déraciner un vieil olvier qui était gelé l'année dernière, car ella a été bien mauvaise, comme vous savez” [2, s.7] cümləsinin mənası dəqiq verilsə də, insan barədə deyilən ifadənin bitkiyə

şamil edilməsi çox da doğru deyil. Düzdür, dilimizdə "canını soyuq almaq" ifadəsi gen-bol işlənisə də, bu sırf insanın soyuqlamasına aiddir.

"...Jan Kol ilə mənə dedi ki, qoca bir zeytun ağacını kökündən çıxaraq, çünki həmin ağacı keçən il soyuq almışdı. Bildiyiniz kimi, havalar çox pis keçdi." [1, s.98]

Bitki barədə isə istər elmi dildə, istərsə də danışıqda "don vurub", "şaxta vurub" ifadələri işlədilir və tərcümədə də bunlardan istifadə etmək yerinə düşərdi.

Moi, la peur me prend. [2, s.7]

Qorxudan matım-qutum qurudu. [1, s.98]

Azərbaycan dilində "matı-qutu qurumaq" ifadəsi olsa da, işlənmə yeri fərqlidir. Müasir Azərbaycan dilində bu ifadə təəccübünü gizlədə bilməmək, heyrətə gəlmək anlamında işlənir və qorxunu ehtiva etmir. Tərcümənin oxunaqlı və rəvan alınması üçün mətnə hansısa frazeoloji ifadənin daxil edilməsi tamamilə qanuni və hətta zəruridir. Lakin düzgün ifadə seçilməsi mütləqdir. Bu kontekstdə cümlə "qorxudan canıma vəlvələ düşdü" şəklində verilsə, məna daha dəqiq ifadə edilərdi. Peşəkar tərcüməçi olaraq Şamil Zamanın bu ifadədən xəbərdar olmaması istisnadır. Görünür mütərcim sadəcə olaraq hadisədəki psixoloji nüansa diqqət yetirməyib.

"Bien qu'il n'ait guère plus de force qu'un poulet, le digne homme" [2, s.8].

Bir toyuq qədər gücü olmasına baxmayaraq, müsyö dö Perorad da ipdən yapışmışdı və o da çəkirdi [1, s.99].

"Bir toyuq qədər gücü olmasına baxmayaraq" hissəsi sırf hərfi tərcümə nümunəsidir. Halbuki dilimizdə bunun üçün çox gözəl ifadə var: hürüm-çəkdən can diləmək (istəmək).

Bədi tərcüməni maraqlı etmək üçün istifadə edilən üsullardan biri də sərbəst söz birləşməsini frazeoloji birləşmə şəklində, və ya əksinə çevirməkdir. Tərcümə nəzəriyyəsi dərslərlərində bunun üçün heç bir konkret norma müəyyən edilməyib. Lakin bu yolla həm tərcüməni oxunaqlı etmək, həm də fikri daha dəqiq çatdırmaq mümkündür. Təhlil etdiyimiz əsərdə də tərcüməçi vaxtaşırı bu üsula əl atıb.

Quand j'ai vu cela, moi, j'étais furieux. [2, s.8]

Onu belə görəndə cin vurdu başıma. [1, s.99]

"Être furieux" ifadəsi *qəzəblənmək*, *əsəbləşmək* və ya *hirsələnmək* şəklində tərcümə edilsə məna səhvi olmasa belə, bədiilik də olmayacaqdı. Orijinaldakı frazeoloji birləşmə tərcümə zamanı da frazeoloji birləşmə şəklində verilib. Bu situasiyada "cin vurdu başıma" ifadəsini seçməklə mütərcim tam doğru seçim edib.

Fransız dilində “avoir un air satisfait” frazeoloji vahid hesab edilir və Azərbaycan dilində “özündən razı olmaq” anlamına gəlir və sərbəst birləşmədir. Bu ifadə fransız dilindəki mənanı bütövlüklə ifadə edə bilir:

Il prit une prise de tabac d'un air satisfait. [2, s.26]

Özündən razı halda o, bir çimdik tütün götürüb burnuna çəkdi. [1, s.75]

Aşağıdakı abzasda da maraqlı məqama rast gəlinir:

«Vénus turbulente! Vénus la tapageuse! Ah! vous croyez donc que ma Vénus est une Vénus de cabaret? Point du tout, monsieur; c'est une Vénus de bonne compagnie. Mais je vais vous expliquer ce TVRBVL... [2, s.25]

– *Məhəbbət İlahəsi bir yerdə qərar tutmur! Məhəbbət İlahəsi haray həşir qoparır! Ah! Deməli, belə düşünürsünüz ki, mənim Məhəbbət İlahəm məclis gözəlidir?bu belə deyildir, müsyö. Bu Məhəbbət İlahəsi mədəni ilahədir. Ancaq sizə bu “turbul” sözünü lap elə bu saat izah edəcəm...* [1, s.73]

Abzasın tərcüməsində bir qədər genişlənmə müşahidə edilir. “Vénus turbulente! Vénus la tapageuse” cümlələrini tam bədiilik olmadan “hay-küylü Məhəbbət İlahəsi! təlatümlü Məhəbbət İlahəsi!” şəklində vermək mümkündür. Lakin bu halda tərcümə sönük və məzmunuz olacaqdı. Tərcüməçinin bir qədər məna genişlənməsinə yol verməsi tamamilə qanunauyğun prosesdir. Bu situasiyada mütərcim “orijinala yaxın olmaq üçün bəzən ondan uzaqlaşmaq lazım gəlir” prinsipini rəhbər tutub.

Eyni hal aşağıdakı cümlənin tərcüməsində də müşahidə olunur:

Malgré son état de faiblesse, le pauvre vieillard voulut m'accompagner jusqu'à la porte de son jardin [2, s.52]

Bədbəxt, yazıq qoca zəifləyib əldən düşməsinə baxmayaraq, məni bağın qapısının ağzınadək müşayiət etmək istəyirdi. [1, s.92]

“Malgré son état de faiblesse” hissəsi olduğu kimi “onun zəif halına baxmayaraq” kimi tərcümə edilsə məna sönük alınacaqdı. Buna görə də tərcüməçinin daha çox bədiiliyə yol verməsi, Azərbaycan dilinin imkanlarına yaxşı bələd olduğunun göstəricisidir. Bədi tərcümədə bu tip kənaraxımlara vaxtaşırı rast gəlinir və tamamilə normaldır. Tərcüməçi daha maraqlı ifadə vasitəsini seçməkdə sərbəstdir və hətta bu onun vəzifəsidir.

Fransız dilindəki müraciət forması olan “Monsieur” bir qayda olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı “müsyö” şəklində verilir. Mənası hamıya məlum olan bu ifadə tərcüməyə rəngarənglik qatır.

Non, monsieur, c'est un ouvrage de l'école de Myron. [2, s.26]

Xeyr, müsyö, bu, Miron məktəbinə aid bir əsərdir. [1, s.75]

Maraqlıdır ki, bu novellada “Monsieur” sözü təkdə ikən “müsyö” şəklində verilsə də, cəmdə (messieurs) “cənablar” şəklindədir.

Vous êtes si riches, messieurs les savants de Paris!» [2, s.25]

Siz, onsuz da, varlı-karlısınız, cənab parisli alimlər. [1, s.74]

Fransız dilində qadınlara müraciət forması olan Madame sözünün tərcüməsinə gəlinə:

Après la mort de son mari, le premier soin de Madame de Peyrehorade fut de la faire fondre en cloche, et sous cette nouvelle forme elle sert à l'église d'Ille [2, s.53]

Ərinin vəfatından sonra madam dö peroradın ilk işi onu əritdirib zəng düzəltməyə olub və heykəl beləcə də, yəni yeni formada İl şəhərinin kilsəsində xidmət edir [1, s.93].

Novellada bu müraciət forması elə Madam şəklində verilmişdir.

Puis elle fit un mouvement involontaire, ou bien la personne qui était dans le lit en fit un, et elle sentit le contact de quelque chose de froid comme la glace... [2, s.49]

...Madam buz kimi soyuq nəyinsə ona toxunduğunu hiss edir... [1, s.90]

Bu cümlə frazeoloji ifadənin tam ekvivalent tərcüməsinə misaldır. Fransız dilindəki "froid comme la glace" ifadəsinin Azərbaycan dilindəki tam qarşılığı "buz kimi soyuq"dur və tərcümədə heç bir çətinlik yaratmır.

Əsərin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də burada çox sayda latın söz və ifadələrinin işlənməsidir.

Remarquez que fecit se prend fort souvent pour consecravit. [2, s.27]

Diqqət yetirin ki, fecit sözü tez-tez consecravit sözünün yerinə işlənilib. [1, s.76]

VENUS TURBUL...

EUTYCHES MYRO

İMPEİO FECİT. [1, s.73]

Bu tip ifadələr məndə kifayət qədər çoxdur və onların latınca orijinalı saxlanılmaqla izahına böyük yer ayrılıb. Bunların hamısını məqalənin mətninə köçürmək mümkün deyil.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, novellanın tərcüməsindəki xətlər çox da ciddi deyil və məna dolaşılıqlığı yaratmır. Tərcüməçi əsərin mənasını azərbaycanlı oxucuya kifayət qədər dəqiq çatdırmağa nail olub. "Ədəbiyyat qəzeti"nin müzakirə saatında bədii tərcümə məsələləri: real mənzərə və problemlər haqqında mərhum tərcüməçimiz Vilayət Hacıyev belə demişdir: "Mən bir dəfə də demişəm, tərcüməçi bir cümləni on dəfə oxuya bilər, burada problem yoxdur. Əsas odur ki, elə çatdırmalıdır ki, oxucu bircə dəfə oxusun, təzədən bir də qayıdıb oxumasın. Ən böyük problem buradadır". Düşünürük ki, bu kimi tədqiqatlara və təhlillərə ehtiyac var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz "xətlər" tərcüməçilər tərəfindən nəzərə alınmalı və növbəti nəşrlərdə aradan qaldırıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Prosper Merime. Seçilmiş əsərləri. B. 2013, – 193 s.
2. Prosper Merimée. Nouvelles II. P. 1993, – 156 s.
3. Dictionnaire de la langue française, en 2 volumes. P. 2003
4. Dictionnaire français-azerbaïdjanais, en 2 volumes. B. 2007
5. Le petit Robert, P. 2011
6. <https://edebiyatqazeti.az/news/muzakire/314-bedii-tercume-meseleleri-real-menzere-ve-problemler>

Sonaxanim Mammadova

Summary

Specific features of the translation into Azerbaijani of La Vénus d'Ille by Prosper Mérimée

The article discusses literary translation issues using Prosper Merimee's short story "The Goddess of Love" as an example. The specific elements of Prosper Merimee's short story "The Goddess of Love" translation into Azerbaijani are examined. The study also looks at the characteristics of phraseological units and Latin expressions translated from French into Azerbaijani.

Сонаханум Мамедова

Резюме

Особенности перевода на азербайджанский язык новеллы Проспера Мериме «Богиня любви»

В статье рассматриваются проблемы художественного перевода на примере новеллы Проспера Мериме «Богиня любви». Проанализированы специфические особенности перевода на азербайджанский язык новеллы Проспера Мериме «Богиня любви». В статье также исследуются особенности перевода фразеологизмов и латинских выражений с французского на азербайджанский язык.

Rəyçi: *f.f.d., dos. A.Quliyeva*

Redaksiyaya daxil olma: 18.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.11.2022

Çapa qəbul olunma: 01.12.2022

UOT 811.133.1.

Nuranə Məmmədova
e-mail: nurking2003@yahoo.fr
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRAZEOLÖGİYA SAHƏSİNDƏ BFKİ LAYİHƏSİ VƏ SABİTLİK ANLAYIŞI

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, idiomatik ifadə, geosinonim, BFKİ, sabitlik, semantik xüsusiyyət

Key words: phraseological combination, idiomatic expression, geosynonym, BFKI, stability, semantic feature

Ключевые слова: фразеологическое сочетание, идиоматическое выражение, геосиноним, БФКИ, устойчивость, семантический признак

Son 20 ildə fransız dilşünaslığında frazeologiya haqqında çoxlu monoqrafiya və məqalələr, elmi konfranslar, idiomatik ifadələr haqqında nəzəri araşdırmaların sayı olduqca artmışdır. 60, 70 və 80-ci illərdə dilçilikdə mühüm yer tutan Ümumi və Transformal Qrammatika sahəsi frazeoloji birləşmələrə (söz birləşmələri, idiomatizmlər, məcazi mənalı ifadələr, klişelər) qətiyyənlə maraq göstərməmişdir. Dilçilər düşünürdülər ki, qrammatik qaydalara riayət etməklə, danışanın “dil yaradıcılığı” üçün böyük söz azadlığı vardır. Müasir dilçilər isə sübut etməyə çalışırlar ki, məcazilik kimi bəzi linqvistik anlayışlar vardır ki, qrammatika təklikdə onları izah etməyə qadir deyil. Məsələn: *choix heureuse* və *conseil précieux* ifadələri işlətmək mümkündür, amma qrammatik cəhətdən düzgün olan *choix précieux* və *conseil heureux* olmaz? Başqa bir nümunə: *prendre des vessies pour des lanternes* (yanılmaq) ifadəsində niyə məhz *vessies* və *lanternes* isimləri işlənib. Onların yerinə *mouche* və *elephant* sözləri işlənmə bilməzdi? Bu halda da məna eyni olacaqdı. Belə aydın olur ki, danışan söz seçimi zamanı qrammatik qaydalara riayət etməklə yanaşı dil və ekstralingvistik reallığın arasındakı əlaqəni nəzərə almalıdır.

Çox araşdırılmasına baxmayaraq frazeologiya sahəsindəki sabitlik məfhumu tam şəkildə aydınlaşmamışdır. Sabitlik məfhumu dilçilikdə çətin bir məsələ kimi qalmaqdadır. Məfhumun xüsusiyyətlərini səciyyələndirən parametrlər həddindən artıq müxtəlif və çoxşaxəlidir. Onlar Semantika, Sintaksis, Üslubiyyat, Praqmatika, Psixolinqvistika ilə əlaqəlidir. Bu müxtəlif

lik səbəbindən bu sahə uzun müddət dilçilərin diqqətindən kənar qalmışdır. Sabitlik haqqında dilçilər bir fikir ətrafında həmfikirdirlər: Hər hansı bir dil sistemində müstəqil olan bir çox leksik vahidin birləşməsindən söhbət gedirsə, bu sabitlikdir. Burada sözdüzəltmədən söhbət getmir. Bir çox hallarda sabitlik sintaksisdən leksikaya gedən proses kimi qiymətləndirilir.

“Əgər sintaqma vahid bir monem xüsusiyyətlərinə malikdirsə və onu hissələrə ayırmaq mümkün deyilsə, deməli sabit birləşmədir.”[1, s. 139]

Psixolinqvistikada sabit birləşmələr belə təhlil olunur: Sabit birləşmələr yaddaşda həkk olunmuş sintaqmalardır. Araşdırmalar göstərir ki, sabit birləşmələr əsasən şifahi nitqdə “sürətli danışqla, tərəddüd və fasilənin olmaması” ilə xarakterikdir. (Gulish və Kraft, 1997, səh. 249)

Semantik cəhətdən də sabit söz birləşmələrinə tərif verməyə çalışılıb. Semantikada bu meyar G. Frej tərəfindən təklif edilmiş birləşmə prinsipinə (principe de compositionnalité) əsaslanır. Bu prinsipə görə cümlənin mənası onun hissələrinin mənalari əsasında formalaşır. Bu prinsipin əksinə olan sabit polileksik sözlər qeyri-birləşməyə (non-compositionnalité) aid edirlər. Məsələn:

Le cuisinier a goûté la moutarde.

Cümləni təşkil edən sözlərin mənası ümumi mənanı müəyyənləşdirir.

La moutarde lui monte au nez.= L'impatience, la colère le gagne.

Bu misalda isə cümləni təşkil edən sözlərin mənası aydın olsa da (xüsusilə də əcnəbilərə), ümumi mənada yanılma olacaq. Belə hallara çox rast gəlmək mümkündür.

Sabit söz birləşmələri, qeyri-birləşməyə səbəb olan amillər kimi yox, onun nəticəsi olaraq göstərilməlidir. R. Martən (1997) iki əsas mexanizmi qeyd edir:

1. Semantik zənginləşmə- sabit polileksik sözlərin mənalari praqmatik faktorlardan (mədəni və dilxarici faktorlar) asılıdır. Məhz bu faktorlar ümumi mənaya dəqiqlik gətirir. Məsələn:

La femme attend un bébé. Bu cümlə “Qadın uşağı gözləyir” kimi deyil, “Qadın hamilədir” mənasını verir.

1. Etimoloji əsasın silinməsi. Qeyri-birləşmə prinsipi əsas mənanın itməsi ilə meydana çıxır.

Sabit söz birləşmələri əsasən Transformativ Qrammatikanın araşdırma mənbəyinə çevrilmişdir. Məsələn: Təsirli feillə işlənən bir cümlə götürək və bəzi dəyişikliklər edək: *Le professeur a vu le film.* Məchul növ: *Le film a été vu par le professeur.*

Əvəzləmə: *Le professeur l'a vu.*

Təyini: *Le film que le professeur a vu...*

Ayrılma: Ce film, le professeur l'a vu.

Genişləndirmə: Le professeur a vu un film captivant.

Sabit söz birləşmələri üçün bu dəyişikliklərin hər birini icra etmək mümkün olmur. Məsələn: Le professeur sucre les fraises. = Müəllimin əlləri əsir.

Les fraises sont sucrées par le professeur.

Le professeur les a sucrées.

Les fraises que le professeur a sucrées.

Ces fraises, le professeur les a sucrées.

Le professeur sucre les fraises très parfumées.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dəyişikliklərin heç biri mümkün deyil. R.Martən öz fikrini belə ifadə edir: "Çoxumuz bu sahəyə maraqlıyıq, amma əslində nə olduğunu dəqiq bilmirik."

Frazeologiya sahəsində yeni layihələrdən olan BFKİ (Belçika, Fransa, Kvebek, İsveçrə) layihəsi fransızdillilərin diqqətini çəkməyə bilməz. BFKİ nədir? Belçika, Fransa, Kvebek və İsveçrə fransızdillilik ölkələridir və bu layihə adlarını sadaladığımız ölkələrin dilçilərini bir yerdə toplayaraq fransız dilində mövcud olan feil tərkibli söz birləşmələrini araşdırmağa və onları siniflərə bölməyə xidmət edir.

BFKİ layihəsi çərçivəsində Jan Röne Klen (Luvən Katolik Universiteti), Jak Label (Monrealda Kvebek Universiteti), Kristian Lökler (Marn-la-Vale Universiteti), An Mönnye (Paris 8 Universiteti) və Korin Rosari (Friburq Universiteti) kimi dilçilər Moris Qrosun apardığı tədqiqatlardan ilham alaraq birlikdə araşdırmalar aparmağı qərarlaşdırmışlar.

1982-1988-ci illərdə Moris Qros fransız dilində feil tərkibli söz birləşmələrinə həsr etdiyi tədqiqatında minlərlə sabit söz birləşməsi toplayır və onlara mürəkkəb feilli söz birləşməsi adı verir. Bu araşdırma sadəcə Fransada işlənən fransız dilini əhatə edirdi. Təəssüflər olsun ki, Moris Qrosun bu işi işıq üzünə görməmişdir. BFKİ layihəsinin məqsədi "istinad dili" sayılan Fransa fransız dili ilə birlikdə digər fransızdillilik ölkələrin dilini tədqiq etməkdir.

Moris Qrosun təxminən 45000-lik sabit söz birləşməsi siyahısına yeniləri də əlavə olunmuş və araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, bu söz birləşmələrinin böyük əksəriyyəti, 70-80%-i demək olar ki, dörd ölkələrin də dilində işlənən söz birləşmələridir. Onların arasında hər hansısa bir fransızdillilik ölkəyə xas olan söz birləşmələri də var. Məsələn:

Fransa üçün xarakterik olanlar: 1. Ces gens-là pètent dans la soie (sont très riches) 2. Es-tu tombé du lit ce matin ?(se lever très tôt). 3. Cette robe lui a coûté bonbon (très cher).

Belçika, Fransa və İsveçrə üçün xarakterik olanlar: Il l'aurait bouffé tout cru (s'adresser à qqn d'un air menaçant).

Fransa və İsveçrə üçün xarakterik olanlar: Va te faire lanlaire! (formule pour se débarasser de qqn).

Belçika və Fransa üçün xarakterik olanlar: Léa avait un boeuf sur la langue (s'interdire de parler).

BFKİ layihəsinin məqsədi sabit söz birləşmələrini sintaktik, leksik, semantik, qrammatik nöqteyi-nəzərdən ətraflı araşdırmaqdır. Qrosun fikrinə əsasən, cümlə və sabit söz birləşməsinin sintaktik cəhətdən eyni quruluşu vardır. Məsələn:

a. Paul a vendu sa voiture à son frère (libre) İsim Feil İsim Sözü İsim
 b. Paul a vendu son âme au diable (figé) İsim Feil İsim Sözü İsim
 Semantik cəhətdən sabit söz birləşmələri arasında sadə sözlərdə olduğu kimi omonimlik, sinonimlik, antonimlik əlaqəsi vardır. Məsələn:

- a. Avoir l'âme en peine BFKİ
- b. Ne pas avoir le moral BFKİ
- c. Avoir le moral à zéro BFKİ
- d. Être au 36e dessous BFİ
- e. Avoir le moral dans les chaussettes BFİ
- f. Avoir le blues BFİ
- g. Avoir les bleus K
- h. Avoir le balai bas K
- i. Avoir le moral en bas İ

Qeyd etdiyimiz bütün sabit söz birləşmələri “être déprimé” (kefsiz olmaq) ifadəsinin sinonimləridir və hansı ölkədə işləndiyi qarşısında göstərilmişdir.

Bu layihə əsasında yeni bir termin “geosinonim” termini meydana çıxmışdır. Eyni bir söz birləşməsinə ifadə etmək üçün müxtəlif fransızdilli ölkələrdə işlənən variantlara geosinonim deyilir.

Söz birləşmələrini araşdırdıqda bir məsələ ortaya çıxır: Sabitlik. Sabitlik nədir, sabit söz birləşmələri hansı xüsusiyyətlərinə görə digər söz birləşmələrindən fərqlənir ?

Dilçi alimlər sabitlik anlayışını müxtəlif aspektlərdən araşdırmağa çalışmışlar. Moris Qros, Osman və Klen həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət etibarlı ilə sabitliyi nitqin əsas fenomeni hesab etmişlər. Söz birləşməsi nitqdə təkrarlandıqca onun istifadəsi avtomatlaşır və adi hal alır. Adiləşdikdə isə söz birləşmələrinin tərkib hissələrini təşkil edən sözlər öz həqiqi mənalərini itirərək sabit söz birləşməsinə xas olan vahid bir mənanı daşıyırlar.

Təhlillər nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, bir mətnin təxminən 30%-ini frazeoloji və ya sabit söz birləşmələri təşkil edir.

Alimlər ümumi nəticəyə gəlmişlər ki, sabitlik çoxfaktorlu, mürəkkəb bir anlayışdır. Ədəbiyyatda işlənən sabit söz birləşmələrini araşdırarkən onların eterogen olduqları aydın olur. Yəni sabit söz birləşməsindəki tərəflərdən birinin aktual olmaması (*Prendre ombrage* ifadəsi XVI əsrdə yaranmış və başqa mənada işlənməsinə baxmayaraq, fransız dilində indi də istifadə olunur, amma “qorxmaq, narahat olmaq” mənasını verir), istinadının olmaması (*lever l’ancre* ifadəsi yola düşmək mənasını verir), sözlərin mənə əlaqəsinin pozulması (*avoir avalé son parapluie*- düz qamətli olmaq mənasında işlənir, halbuki çətiri udmaq mümkün deyil) kimi xüsusiyyətlər sabit söz birləşmələri üçün xarakterikdir.

Əsasən üç xüsusiyyət sabit söz birləşmələri üçün səciyyəvidir : bunlar tərkib hissələrinin ayrılmazlığı (semantik cəhət), yerdəyişməzliyi (leksik cəhət) və dəyişməzlikdir (morfoloji və sintaktik cəhət).

Sabitlik anlayışının digər bir xüsusiyyəti də onun nisbi olmasıdır. Melçuk, Fransua Manjən kimi dilçi alimlər sabit söz birləşmələrini üç hissəyə bölmüşlər: Sabit söz birləşmələri, yarı sabit söz birləşmələri və təqribi sabit söz birləşmələri. Frazeoloji söz birləşmələrini müəyyənləşdirmək üçün göstərilən üç xüsusiyyət, semantik, leksik və morfosintaktik xüsusiyyət kifayət etmir, bəzən əslində vacib şərtlər də sayılır. Məhz bu xüsusiyyət sabit söz birləşmələrinə doğru tərif verməyi çətinləşdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sabitlik məfhumu özü də nisbi xarakter daşıyır. Bəzi söz birləşmələrində söz öz həqiqi mənasına nisbətən yaxın, digərində isə tamamilə fərqli bir mənada işlənir.

Sabit söz birləşmələrində əsasən metaforadan istifadə olunur. Məsələn: *agiter des vieux souvenirs*-ötənləri yada salmaq, *arriver après la bataille* -hər şeyin axırına gəlib çıxmaq, *baisser les bras*-hərəkətə keçməmək, *bien mener sa barque*-öz işinin ustası olmaq, *caresser l’espoir*-ümid etmək, *tourner la page*-yeni səhifə açmaq, və s. Bu xüsusiyyət isə sabit söz birləşmələri ilə metaforaları fərqləndirməyi çətinləşdirir.

M.Gros sabitlik məfhumunu araşdıraraq aşağıdakı nəticələri əldə etmişdir:

1. Polileksik xarakter – sabit söz birləşmələri iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələrək bir bütöv təşkil edir. *Avoir la puce à l’oreille*.

2. Semantik qeyri-şəffaflıq – əgər *avoir la puce à l’oreille* ifadəsində sözlərin ayrı-ayrılıqda mənasını bilsək də, bu, onun mənasını aydınlaşdırmağa imkan vermir. Azərbaycan dilində sözbəsöz tərcümə etdikdə “qulaqda biti olmaq” mənasını verir, halbuki bu ifadə “şübhələnmək” mənasında işlənir.

3. Sintaktik dəyişməzlik – Sabit söz birləşmələrini inkar formaya salmaq və ya cəmdə işlətmək mümkün deyil. Onların forması dəyişilməz olaraq

qalır. Məsələn: *Il n'a pas eu la puce à l'oreille, avoir les puces à l'oreille* formaları düzgün deyil.

4. Tərkib hissələrinin qeyri-aktuallığı – *Pierre avait cette puce à l'oreille depuis quelques jours*. Bu cür cümlə quruluşu mümkün deyil.

5. Sinonimlə əvəzətmənin qeyri-mümkünlüyü – *avoir le puceron à l'oreille* səhvdir.

6. Əlavənin qeyri-mümkünlüyü – sabit söz birləşmələrində sözlərin arasına əlavə etmək mümkün deyil. *Pierre avait une grosse puce à l'oreille* cümləsi düzgün deyil. Bu xüsusiyyətlər məhz sabit söz birləşmələri üçün xarakterikdir.

Frazeoloji ifadələr dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənəsi ilə sıx bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər hər bir dil üçün xarakterikdir. Məqalədə qeyd etdiyimiz BFKİ layihəsində də sabit söz birləşmələri toplanaraq təhlillər aparılmış və aydın olmuşdur ki, eyni dildə danışıqlarına baxmayaraq, Kanada, Belçika və ya İsveçrə fransızcasında işlənən ifadə fransızlar tərəfindən başa düşülməyə bilər. Çünki söz birləşməsinin formalaşmasında dil faktorundan əlavə, digər faktorlar, xalqın mədəniyyəti, onun yaşayış tərzini, keçdiyi tarixi inkişaf yolu böyük rol oynayır.

Frazeoloji söz birləşmələri bütün üslublarda, istər bədii, istər rəsmi, istər publisistik, istərsə də gündəlik danışmada rast gəlinir. Danışan şəxs fikrini aydın, lakonik çatdırmaqla bərabər öz dilinin bütün gözəlliklərindən yararlanmaq istəyir. Ona görə də xarici dildə də danışan zaman frazeoloji söz birləşmələrinin istifadəsi arzu ediləndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. BALLY, C., *Traité de stylistique française*, Vol. 1, Paris, Klincksieck, 1920.
2. FONAGY, I. «Figement et changement sémantiques», in: Martins-Baltar ed. 1997
3. GROSS, G. *Les expressions figées en français*, Gap/Paris, Ophrys. 1996
4. HAUSMANN, F. J. «Le dictionnaire des collocations est-il possible?», *Travaux de linguistique et de littérature*, XVII. 1979
5. KLEIBER, G. *La sémantique du prototype*, Paris, P. U.F. (Linguistique nouvelle). 1990
6. MARTIN, R. «Sur les facteurs du figement lexical, in: Martins-Baltar. 1997
7. MELÇUK, I. A. «La phraseologie et son rôle dans l'enseignement /apprentissage d'une langue étrangère», *Études de linguistique appliquée*. 1993
8. MOUNIN, G. *Dictionnaire de la linguistique*, Paris, P.U.F. 1995, 1974

Nurana Mammadova

Summary

BFKI project and the concept of stability in the field of phraseology

Phraseological expressions are closely related to the culture, history, and traditions of the speakers of the language. These features are characteristic of every language. Fixed phrases were collected and analyzed in this article, and it became clear that despite the fact that French-speaking countries speak the same language, expressions used in Canadian, Belgian or Swiss French may not be understood by each other. The reason is that in addition to the language factor, other factors, the culture of the people, their way of life, and the historical path of development, play an important role in the formation of phrases.

Нурана Маммадова

Резюме

Проект БФКИ и концепция устойчивости в области фразеологии

Фразеологические выражения тесно связаны с культурой, историей и традициями носителей языка. Эти черты характерны для каждого языка. В статье, исследующая проект БФКИ были собраны и проанализированы фиксированные словосочетания, и стало ясно, что, несмотря на то, что Во франкоязычных странах говорят на одном языке, выражения, используемые в канадском, бельгийском или швейцарском французском языке, могут быть непонятны друг другу. Причиной является и то, что кроме языкового фактора большую роль в образовании словосочетаний играют и другие факторы, культура народа, его образ жизни, исторический путь развития.

Rəyçi: *f.f.d., dos. V.Seyidova*

Redaksiyaya daxil olma: 22.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 19.11.2022

Çapa qəbul olunma: 02.12.2022

UOT 811.

Aynur Budaqova

fil.f.d.

e-mail: aynurbudagova@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİSDİLLİ QƏZET BAŞLIQLARININ FUNKSİYALARI

Açar sözlər: qəzet, başlıq, məlumatverici və inandırıcı taktikalar, adlandırma, söz seçimi, dil vasitələri

Key words: newspaper, headline, informative and persuasive tactics, naming, word choice, language devices

Ключевые слова: газета, заголовок, информативная и убедительная тактика, наименование, выбор слов, языковые приемы

Çağdaş dünyamızda informasiya ən mühüm amillərdən biridir. Geniş oxucu kütləsinə malik olan qəzetlər digər kütləvi informasiya vasitələri kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Kütləvi informasiya vasitələri sırasında əsas yerlərdən birini tutan qəzet informasiyaların cəmiyyətdən alınıb yaradıcılıq süzgəcindən keçirdikdən sonra yenidən cəmiyyətə ötürülməsi prosesinin yaratdığı daimi üçbucaqda ötürücü funksiyasını yerinə yetirir. Qəzetin informasiya mənbəyi də, informasiya ünvanı da cəmiyyətdir. Çünki qəzet informasiyaları həyatın müxtəlif sahələrindən (siyasət, iqtisadiyyat, sənaye, təhsil, ekologiya, səhiyyə, idman, mədəniyyət) götürür. Yüksək informativliyə malik olan qəzetlər çap olunmuş müxtəlif mətnləri və bu mətnlərə dair əlavə informasiya materiallarını (şəkil, qrafik, kursiv, rəng, şrift və s) özündə birləşdirir.

Çoxsaylı yeni media vasitələrinin yaranmasına baxmayaraq Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarında qəzetlər bu gün də başlıca mövqeyini və populyarlığını qoruyub saxlamaqdadır. Xəbər mediasının ideoloji funksiyası bir sıra elmi tədqiqatlar üçün maraq obyektinə olmuşdur. Mətbuat insanlar üçün ölkədə dominant olan sosial, siyasi və iqtisadi norma və inamları formalaşdırır. Cəmiyyətdə dominant ideologiya əhalinin rəşional düşüncəsi, dəyərləri, dünyagörüşü üçün müqayisə kriteriyasına çevrilir. Qəzet mətni informasiya qəbul edənə açıq və ya örtülü formada məlumatlandırmaq, manipulyasiya etmək və inandırmaq məqsədi daşıyır. Bu səbəbdən də, geniş oxucu və alıcı kütləsinə malik olmaq üçün redaktorlar cəzbedici xəbər başlıqları ilə yaşamağa çalışırlar. Qəzet yazılarının qeyri-müstəqil formalarından biri hesab edilən başlıq və

ya sərlövhənin funksional və linqvistik səciyyəvi cəhətləri onu qəzet üslubunun ayrıca bir bölməsi kimi təhlil etməyə imkan verir.

Oxucuların diqqətini cəlb etmək məqsədilə qalın xətlə materialın yuxarısında yerləşdirilən və qəzetlərin dilində çox mühüm rol oynayan xəbər başlığı və ya sərlövhə informasiya materialının birinci hissəsidir. Qəzetdə xəbər bir neçə sözdən ibarət olan və konkret bir mühakimə bildirən qısa xülasəsi olan başlıq ilk diqqəti çəkən ünsür hesab olunur. Hər bir oxucu yalnız xəbər başlıqlarını oxuyaraq qəzetdəki xəbərlə bağlı ümumi bir məlumat əldə edə bilər. Böyük kütləyə xidmət edən qəzetlər yalnız xəbər təqdim olunduğu gün üçün nəzərdə tutulduğundan onlar müvəqqəti mətnlər hesab edilir.

Mətn yalnız həqiqəti əks etdirmir, eləcə də onun haqqında məlumat verir. Mətnin semantikasi nominativ və kommunikativ komponentlərdən ibarətdir. L.M.Qranovskaya mətnin əsas əlamətlərini sadalayır, bu əlamətlərə pragmatiklik, səmərəlilik, oxunaqlıq, informativlik, yenilik və qiymətləndirməni aid edir [2, s.353]. Buna görə də, informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayan xəbər başlıqları qəzetlərdə verilən bütün xəbərlərin xülasəsi olduğundan onlara adətən qısa və yığcam yazılmış informativ xarakterli mətnin unikal bir növü olaraq yanaşılır. “Mətn oxucuya ünvanlandırıcı məlumatdır: bu, müəllif-oxucu kommunikasiya formasıdır. Mətn estetik ünsiyyəti nəzərə almaqla formalaşır, bu prosesdə adresat // oxucu müəllif intensiyasını dərk etməli və yaradıcı fəallıq göstərməlidir” [3, s.4]. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikasiya prosesi təcrid olunmuş cümlələrdə deyil, müəyyən məqsədlə formalaşmış mətdə reallaşır.

Bütün başlıqlar mətn vahidi kimi təyin olunur, çünki onlar mətnə informasiya daxil edir. L.M.Qranovskaya mətnin struktur elementlərindən bəhs edərkən başlıq haqqında qeyd edir: “Başlığı şərtləndirən əlamətlərdən ən mühümü çərçivə anlayışıdır. Bu minimal strukturlaşmış informasiyadır ki, o, ziddiyyətsiz olaraq obyektivin eyni sinfini göstərir” [2, s.356]. Başlıq qısa şəkildə mətnin məzmununu əks etdirir, onun anlaşılması üçün açar rolunu oynayır. Birmənalı, yaxud çoxmənalı olmasından asılı olmayaraq başlıq yalnız mətnin mənimsənilməsi nəticəsində, onun struktur-semantik birliyinin dərk olunması nəticəsində, bütövlüyün və əlaqəliyin oxucunun təxəyyülündə çanlanması nəticəsində, deməli, mətnin tam inteqrasiyasının baş verməsi nəticəsində anlaşılır. Xəbər başlıqları xəbər mahiyyəti, əsas məzmununu olduğuna görə, onların dili sıxılmış, yığcam və lakonik olur. Onların özlərinin xüsusi qaydaları mövcuddur [6, s.14].

Xəbər başlıqlarında xüsusi konnotasiyaya – əlavə mənə çalarına, emosional yükə malik sözlərdən istifadə oxucunun diqqətini cəlb etməyə xidmət edir. Xəbər başlığı özünün xüsusi auditoriyası olan mətn hesab edildiyindən

qəzet mətninin məna strukturunun anlaşılması, qrammatik və leksik funksiyalarla manipulyasiya edilməsi mühüm rol oynayır. Xəbər başlıqlarının hazırlanması müəyyən prinsiplərə əsaslanır: oxucunun diqqətini və marağını cəlb etmək üçün sensasiyaya meyillilik, xəbər başlıqlarında kifayət qədər dramatik dildən istifadə, qəzetdə xəbər üçün ayrılmış məhdud sahədə oxucuda xəbərin məzmununu haqqında təsəvvür yaratmaq və s. Xəbər başlıqları adətən yığcam yazılmış mətnlər hesab olunduğundan onların dil xüsusiyyətləri qəzet dilinin digər linqvistik məsələlərindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

İngilisdilli qəzetlərdə xəbər başlıqlarının qrammatik xüsusiyyətləri, yəni başlıqlarda istifadə edilən qrammatik qaydalar və onların istifadə edilməsinin qanunauyğunluqları bir çox səciyyəvi cəhətlərlə xarakterizə olunur. Norman Ferklo bu haqda yazır: “Xəbər başlıqları fərqli sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da onlara müəyyən qrammatik orijinallıq verir” [5, s.21]. Adətən qəzetlərin yazı üslubu oxucular üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir, çünki onları maraqlandıran cəhət yalnız xəbərin məzmunudur. Lakin mətnin qrammatikası və semantikasının başa düşülməsi heç də mətnin anlaşılması mənasını ifadə etmir. Müəllifin və oxucunun mətnə verdiyi ritorik niyyət, ardıcılıq və dünyagörüş dilə sadəcə gerçəkliyi əks etdirən vasitə kimi yanaşmamağı tələb edir.

Qəzetlərdə geniş əhatəli məzmun, unikal bir diskurs olduğundan mətn dilçiliyində qəzet mətni həm də diskurs təhlilinin mühüm bir hissəsi kimi dəyərləndirilir. Müasir tədqiqatlarda qəzetlərlə onların semiotik xüsusiyyətləri arasında əlaqənin mövcudluğu diqqət mərkəzində olan məsələlərdən hesab olunur. Mədəniyyət və qəzetlərin dili arasında yaxın bir əlaqənin mövcudluğu onların cəmiyyətdəki sosial dəyərləri və inamları ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, qəzet xəbər başlıqları hər bir cəmiyyətdə ideologiya və qüvvələr nisbətini göstərir.

İstənilən xəbər başlığı aid olduğu mətni adlandırmaqla nominativ, informativ və ya kommunikativ funksiya daşıyır. Mətnin struktur elementlərindən bəhs edərkən F.Veysəlli başlığın əsas funksiyasının mətn və kontekst yaratmaqdan ibarət olduğunu qeyd edir [2, s.354]. Hər bir sərəlvhədə ötürülən informasiyanın məzmunu əks olunduğundan ona həm informativ, həm də kommunikativ funksiya xasdır. Sərəlvhələrə müxtəlif adların qoyulması daşdığı informasiyanın məzmun və janrından asılıdır. İngilisdilli qəzetlərin təhlili göstərir ki, müsahibə janrına aid olan mətnlərə çox vaxt suala verilən cavabdan bir sitat başlıq kimi təqdim olunur: Məsələn, *‘Russia pursuing balance-of-power policy in Persian Gulf’* [10].

Xəbər başlıqlarının funksiyaları yalnız sərəlvhənin formasını, məzmununu və strukturunu deyil, həmçinin müəllifin sərbəstliyini məhdudlaşdıran

parametrləri də müəyyən edir. Belə ki, dərc olunacaq qəzətdə xəbər başlığı üçün ayrılmış yer mütləq səhifənin quruluş forması nəzərə alınaraq müəyyən-ləşdirilir və şriftin ölçüsü də buna uyğunlaşdırılır, çünki o minimum sayda sözlə informasiyanı xüsusiləşdirməyi və əgər ön səhifədə yerləşdirilsə oxu-cunun diqqət və marağını qəzətə yönəltməyi bacarmalıdır. Buna görə də, oxu-cunu qəzətdəki informasiyaya cəlb etmək cəhdlərində xəbər başlıqlarının çox vaxt qeyri-müəyyən və ya çaşdırıcı olması onların funksiyaları ilə əlaqələndi-rilir. Xəbər başlıqlarının qeyd olunan funksiyaları xəbər yazarının sərbəstliyi-ni başlıqların forma, məzmun və struktur çərçivəsində məhdudlaşdırır.

Qəzet dilinin linqvistik xüsusiyyətlərini araşdıran D.Reh qeyd edir: “Xəbər başlığı xüsusi bir mətn növüdür. Onun bir sıra funksiyaları vardır. Həmin funksiyalar spesifik olaraq xəbər başlığının formasını, məzmununu və strukturunu diktə edir, xəbər yazarını müəyyən məhdudiyətlər çərçivə-sində fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Bunun nəticəsi olaraq hadisə, yəni xəbərin məzmunu minimum miqdarda sözlə ifadə olunur, oxucunun diqqəti-ni hadisəyə cəlb edir, qəzetin üz səhifəsində verildiyi təqdirdə isə oxucunun diqqətini qəzətə cəlb edir” [6, s.13-14]. Qeyd olunan fikri aşağıdakı nümunə əsasında nəzərdən keçirək. Məsələn,

“Davy Jones, the lead singer of the 1960s group The Monkees? Died of a massive heart attack Wednesday in Florida, his spokeswoman said. He was 66” [Daily Herald, June 26, 2009]. Böyük Britaniyada dərc olunan qə-zetin birinci səhifəsində verilmiş bu başlıq həm də mətndir.

Çox vaxt oxucu cari hadisələr barədə informasiyanı qəzətdəki xəbər başlıqlarından almağa çalışdığına görə, günün tələblərindən asılı olaraq o özünün oxuma üsulunu müəyyən edə bilər, yəni ya qəzeti tamamilə oxuya, ya da müəyyən bölmələri nəzərə almadan ancaq maraq dairəsinə və tələbinə uyğun məqalələri oxumağa üstünlük verə bilər. Bütün informasiya materia-lını xülasə etmək imkanına malik olan xəbər başlığı konkret bir nəşrdə baş verən hadisələrin mənzərəsi, əhəmiyyəti və onun təsnifatı (siyasət, xarici xə-bərlər, idman, maliyyə, mədəniyyət və s.) barədə oxucuda aydın təsəvvür yarada bilir. R.E.Uolsli və L.R.Kempbel xəbər başlıqlarının aşağıdakı funk-siyalarını qeyd edirlər:

1. Xəbəri qısa şəkildə təqdim etmək, oxucuya hansısa bir hadisə barə-də müəyyən qərara gəlməkdə kömək etmək;

2. Səhifəni tipoqrafik cəhətdən cəlbedici etmək [9, 330].

B.Uestli isə xəbər başlığının maraqlı informasiyanı əldə etməkdə oxu-cunun vaxtına qənaət etmək məqsədilə xəbərləri indeksləşdirmək və oxucu-ya yalnız xəbəri söyləmək kimi funksiyalarını vurğulayır [8, s.114].

Xəbər başlığının funksiyalarına daha mürəkkəb aspektdən yanaşan müəlliflərdən D.Kristal və D.Devinin fikrincə, xəbər başlıqları dəqiq, lakonik və əgər mümkünsə, maraq oyandıran məlumat ehtiva etməlidir ki, gözləri səhifə boyu sürətlə hərəkət etdikcə, cəlbədiçi bir məlumata rastladıqda diqqətini cəmləyən potensial oxucuda maraq qığılcımı alovlandırır [4, s.174]. Kütləvi informasiya vasitələri üzrə mütəxəssis U.L.Rivers isə xəbər başlıqlarının aşağıdakı funksiyalarını qeyd edir:

- 1) Oxucunun diqqətini cəlb etmək;
- 2) Hadisənin mahiyyətini açmaq;
- 3) Xəbərləri simvolik olaraq dərəcələndirmək (təsnifləndirmək);
- 4) Qəzeti cəlbədiçi etmək [7, s.288].

Yazılı kütləvi informasiya vasitələrində başlıqların üç əsas funksiyası var: oxucunun diqqətini cəlb etmək; bəhs edilən mövzunun xülasəsini verə bilmək; xəbər əhəmiyyət dərəcəsini müəyyən etmək [1, s. 56].

Morfoloji, sintaktik və leksikoloji xüsusiyyətlərdən əlavə xəbər başlıqlarının vizual funksiyasını (oxucuya təqdim edilən informasiya ilə onun qəzet mətnində yerini və görüntüsünü tənzimləyir) müəyyən edən qrafoloji xüsusiyyətləri də vardır. Vizual funksiya üçün şriftin ölçüsü mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki xəbər başlığı üçün seçilmiş şrift ölçü etibarilə aid olduğu məqalənin mətninə nisbətən daha böyük olur. Bəzən isə kiçik formatlı qəzetlərdə ön səhifədə təqdim olunan xəbər başlığı məqaləyə nisbətən daha çox yer tutur. Başlıqlar qəzet mətninin digər vizual aspektləri – şəkillərlə kombinasiya təşkil edir. Şəkil ötürülən informasiyaya xüsusi məna vüsəti əlavə edir. Lakin şəkillə müşayiət olunmasa belə, xəbər başlığı oxucu üçün anlaşılmaz hesab olunmur.

Britaniya və ABŞ-da nəşr olunan ingilisdilli qəzetlərdə kifayət qədər faktik dil materialı əsasında xəbər başlıqlarının linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, xəbər başlıqlarının dilində aydın şəkildə təzahür edən bir model vardır, yəni onların özünəməxsus növləri, strukturu, leksikası, sintaksisi vardır. Ciddi bir siyasi informasiyaya linqvistik zarafat başlığının verilməsi, informasiyanın tələbinə uyğun olaraq omonim, polisemiya və metaforik assosiasiyadan istifadə olunması xəbər başlıqları üçün xarakterik hal hesab olunur. Xəbər başlığı üçün çox vaxt xalq nağıllarında, romanlarda geniş yayılmış ifadə və deyimlərə, populyar mahnılara istinad edilir. Xəbər başlıqlarında alliterasiya, qafiyə, omofon və digər fonetik hadisədən istifadə onları yaddaqalan etməyin geniş yayılmış yollarından biridir. Xəbər başlıqlarında qrammatik mənalı sözlərdən (*the, a, this, that, to be, to have, to do*) çox leksik mənalı sözlərə xüsusi önəm verir.

Oxucunun qəzətdə ilk gördüyü mətn xəbər başlıqları olduğundan xəbər yazarı dil vasitələrindən ustalıqla istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Xəbər başlıqlarının elliptik və yığcam dili onların linqvistik xüsusiyyətlərini xarakterizə edən amillərdəndir. Xəbər başlıqlarında istifadə olunan sözlər əsasən ədəbi ingilis dilində işlənən üslubi cəhətdən neytral leksik vahidlərdir. Buna görə də, ingilisdilli qəzətlərdə istifadə olunan fərqli üslub və lüğət tərkibi hətta doğma dil daşıyıcılarını da bəzən informasiyanı anlamaqda çətinliyə salır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şirəliyeva Ş. Xəbər başlıqları. Elmi əsərlər. Naxçıvan Dövlət Universiteti. 2016, N 6(74), – s.54-58.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica*. VI. – Bakı: Mütərcim, 2013 – 420 s.
3. Гусейнова Л. Синтаксическая организация художественного текста. Баку: АУЯ, 2011, – 74 с.
4. Crystal D., Davy D. *Investigating English Style*. London: Longman, 1969, – 280 p.
5. Fairclough N. *Media Discourse*. London: Edward Arnold. 1995, – 214 p.
6. Reah D. *The Language of Newspapers*. London and New York: Routledge, 1998, – 92 p.
7. Rivers W.L. *The Mass Media: Reporting, Writing, Editing*. New York, Evanston, and London: Library of Congress, 1964, – 218 p.
8. Westley, B. *News Editing*. U.S.A.: Houghton Mifflin Company, 1953, – p.114
9. Wolseley, R.E. and Campbell, L.R. *Exploring Journalism*. New York: Prentice-Hall, INC, 1946, – p. 330
10. <http://www.mirror.co.uk/>

Aynur Budagova

Summary

On Functions of English Headlines in the newspapers

The headline is an essential component of newspaper publishing. Morphological, semantic, and syntactic properties are examined, allowing British journalists to write effective headlines. Headlines are a crucial component of media writing since they summarize the information in this article, attract readers, and allow them to form an opinion about the news.

The article pays special attention to stylistic devices, word choice, and grammatical structures aimed at extracting national and cultural information from background knowledge, which are frequently used by journalists to make the title

expressive, attracting the reader's attention, inquiring him, and encouraging him to read the article. The study may be useful in journalistic practice, especially for those who are going to write news in the manner and style of British newspapers.

Айнур Будагова

Резюме

О функциях английских газетных заголовков

Неотъемлемой частью газетных публикаций является заглавие. Анализу подвергаются морфологические, семантические и синтаксические свойства, позволяющие британским журналистам писать эффективные заголовки. Они являются важной частью медиатекста, суммируют информацию данной статьи, привлекают и позволяют читателям сделать заключение о новости. Особое внимание в статье уделяется стилистическим приемам, подбору слов и грамматическим структурам направленным на извлечение из фоновых знаний национально – культурной информации и нередко используются журналистами для придания заголовку экспрессивности, что привлекает внимание читателя, интригует его и побуждает к прочтению статьи.

Статья может сыграть важную роль в сфере журналистики для тех, кто готовится писать в британском стиле.

***Rayci:** fil.f.d., dos. E.Fərəcova*

Redaksiyaya daxil olma: 12.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 24.11.2022

Çapa qəbul olunma: 07.12.2022

UOT 811.

Elvina Baxışova
e-mail: elvina_bakhishova@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNTONASIYA SEMANTİK SƏCİYYƏ DAŞIYAN BİR DİL HADİSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *intonasiya, prosodiya, nitq, cümlə semantikasi, intonativ mənalar*

Key words: *intonation, prosody, speech, sentence semantics, intonation meanings*

Ключевые слова: *интонация, просодия, речь, семантика предложения, интонационное значение*

İntonasiya bir dil hadisəsi kimi semantik səciyyə daşıyır, dil və kommunikativ bir işarə kimi bir cümləni sintaktik – semantik baxımdan digərindən fərqləndirə bilir.

Ünsiyyətin ən bitkin, başlıca vahidi cümlədir. Cümlə bütöv və nisbi müstəqil məzmunu malikdir. Onun tərkib hissələrinin bir vahiddə birləşməsi əsas etibarilə, hiyerarxik pilləvari surətdə (bütün aksent vahidlərini özünə tabe edən kulminasiya mərkəzinin ayrılması ilə) icra olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında intonasiyanın V.Vinoqradov tərəfindən müəyyən edilmiş dörd əsas və ənənəvi funksiyası göstərilir:

- 1) qrammatik sintezləşdirici funksiya
- 2) sintaqmalara bölmə funksiyası
- 3) predikativlik funksiyası
- 4) modal-fərqləndirici funksiyası.[1, s.91]

İntonasiyanın qrammatik sintezləşdirici funksiyası əsasən cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin ümumi melodik ahəng əsasında birləşməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Cümlə bir və ya bir neçə sintaqmaya bölünə bilər. Hər hansı bir cümlənin ardıcıl şəkildə bir və ya bir neçə sintaqmaya bölünməsi intonasiyanın bölmə – “sintaqmalara bölmə” funksiyasını xarakterizə edir. Bunlardan əlavə, bu və ya digər cümlədə ayrı-ayrı sözlər xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır, yəni danışanın məqsədindən asılı olaraq sözlər cümlədə xüsusi aksentlə deyilir. Hər hansı bir sözün xüsusi deyilişi və bu məqsədlə ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin vurğu dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi intonasiyanın predikativlik funksiyasıdır. Çünki bu yol ilə danışanın öz fikrinə və gərəkliliyə olan münasibəti ifadə olu-

nur. İntonasiyanın modal-fərqləndirici funksiyası isə əsasən nəqli, sual və nida cümlələrinin fərqləndirilməsinə, onların ayrı-ayrı çalarlarının üzə çıxarılmasına, hissi-emosional dəyişmələrin nəzərə çarpdırılmasına xidmət etməkdir. İntonasiyanın bu funksiyası həm də ara sözlərin, xitabların, əlavə və xüsusiləşmələrin intonasiya parametrlərində də müşahidə olunur.

İntonasiyanın sonuncu funksiyası əsas etibarilə semantika ilə bağlı olduğundandır ki, intonasiyanın semantik funksiyasından danışmaq linqvistik baxımdan məqsədəuyğundur.

L.K.Tseplitis göstərir ki, cümlənin semantikasına üç grup məna (və ya semantik kompleks) daxildir: leksik, qrammatik mənalar və intonasiya sayəsində törənən məna. (1)

Leksik məna cümlədəki söz və söz qrupları vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, “*Mən yaz fəslini sevirəm*” cümləsində leksik məna *mən, yaz, fəsil və sevmək* sözləri vasitəsilə ifadə olunur.

Qrammatik mənalar bu və ya başqa dilin tipoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Buraya şəkilçilər, köməkçi sözlər, sözlər arasındakı yanaşma, uzlaşma, idarə əlaqələri, söz sırasının müxtəlif növləri və s. daxildir. Sintaktik mənalar bir tərəfdən təhkiyə, sual, əmr, arzu, nida kimi emosional-sintaktik qruplara, digər tərəfdən də qoşulma, tabelilik, tabesizlik və eləcə də subyekt, obyekt, atribut və s. kimi struktur qruplara bölünür.

Cümlənin semantikasına daxil olan mənalar hər bir dilin özünəməxsus intonasiya formaları ilə ifadə olunur.

Leksik, qrammatik və intonativ mənaların (törənən mənalar) müstəqilliyi nisbidir. Məsələn, “mübtədə xəbər” tipli sintaktik forma hər hansı leksik mənalı sözlərlə təcəssüm oluna bilər: *Günəş çıxdı, İşiq yandı.* və s.

Anoloji şəkildə sintaktik quruluşun özündə də eyni sintaktik əlaqə müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər. Bu analogiyanı leksik və qrammatik mənaların intonativ mənalara münasibətinə də şamil etmək olar, yəni elə intonativ mənalar var ki, onlar nə leksik mənadan, nə də ifadənin sintaktik quruluşundan asılıdır, başqa sözlə desək, eyni leksik tərkibli və eyni sintaktik quruluşlu vahid (ifadə və ya cümlə) intonasiyanın müxtəlif çalarlığından asılı olaraq müxtəlif mənalar kəsb edə bilər. Məlum olduğu kimi, ifadələrin sintaktik – modal növlərinin (əmr, sual, nəqli, nida) fərqləndirilməsi də əsasən intonasiyadan asılıdır. Deməli, bu baxımdan, heç şübhəsiz ki, sual cümləsi öz-özlüyündə sual məzmunlu intonasiya ilə deyilməlidir, yəni cümlənin sintaktik modal mənası intonasiya mənası ilə vəhdətdədir. Lakin bu münasibət heç də həmişə qarşılıqlı, bərabər (simmetrik) deyildir, çünki sual şəklində ifadə edilən frazanın intonasiya məzmunu sual deyil, tamamilə başqa key-

fiyyətli ola bilər. Məsələn, “*Bura gözəldir?*” cümləsindəki sualın xarakteri öz-özlüyündə tam aşkar deyildir, çünki həmin cümlənin intonasiyası xalis sual, kinayə, hiddət, şübhə, güman, narazılıq və s. kimi mənalarda çıxış edə bilər və belə halda danışanın gerçəkliyə olan həqiqi münasibətinin açılmasında intonasiyanın böyük rolu vardır. Danışiq dilində intonativ mənalardan olduqca geniş şəkildə istifadə olunur və bu baxımdan demək olar ki, müsahiblərin bir-birini düzgün anlamasında leksik, sintaktik modal mənalardan daha çox intonativ mənaların düzgün qavranılması böyük rol oynayır.

Adi danışiq dilində çox vaxt hər hansı bir sözün intonasiyası, ahəngi bizim başa düşdüyümüzədən daha geniş, daha maraqlı semantik məna daşıyır.

İntonasiyanın aşağıdakı semantik növlərini fərqləndirmək mümkündür.

İntonasiyanın məntiqi mənası. İntonasiyanın məntiqi mənası əsas etibarilə səhnə danışığı ilə bağlıdır. S.Kartavskinin fikrincə, məntiqi intonasiya dildə üç əsas vəzifəni yerinə yetirir: təsdiqi suala qarşı qoyur, frazanın sonunu göstərir, frazanın parçalanması zamanı məhz hansı vahidlərin seçilməsinə, onların nitq anındakı vacibliyinin nəzərə çarpdırılmasına kömək edir [2].

İntonasiyanın məntiqi mənası əsasən fikrin ifadə prosesi, təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlıdır. Danışiq anında danışan şəxsin şüurunda ayrı-ayrı anlayışlar xüsusi qruplara toplanır. Həmin anlayış qrupları və fikirlər arasında müəyyən əlaqələr yaranır və nəhayət, dinləyəne çatdırılacaq məlumat seçilir, ölçülüb-biçilir. Bu ölçülər baxımından məntiqi intonasiyanın üç növü müəyyənləşdirilir:

- 1) aktual üzvlənmə intonasiyası
- 2) münasibət bildirmə intonasiyası
- 3) əsil cümlə formaları intonasiyası

Aktual üzvlənmə intonasiyası dedikdə əsasən aktual üzvlənmənin hissələrini (tematik hissə, cümlə, sintaqma) fərqləndirən intonasiya fasiləsi nəzərdə tutulur.

Aktual üzvlənmənin vahidləri arasındakı münasibətləri ifadə edən intonasiya dedikdə bu vahidlərin bir-birinə bağlılıq dərəcəsini və həmin əlaqənin nə dərəcədə vacib olduğunu bildirən intonasiya nəzərdə tutulur.

Bağlılıq dərəcəsini ifadə edən intonasiya aktual üzvlənmə vahidləri arasındakı semantik əlaqənin göstəricisi kimi çıxış edir. Bu intonasiyanı öyrənərkən nitq axınının sintaqmatik bölgüsündən çıxış etmək, yəni ayrı-ayrı sintaqmalar arasındakı semantik və intonativ müvaziliyi müvəqqəti nəzərə almamaq daha məqsədəuyğundur.

Münasibət bildirmə intonasiyası sintaqmalar arasında möhkəm orta və zəif əlaqələr şəklində reallaşır və sintaqmanın son hocasında melodik intervalın istiqaməti bu intonasiyanın əsas akustik parametri kimi çıxış edir.

Vaciblik dərəcəsinə bildirən intonasiya. Məlum olduğu kimi, nitq axınında bu və ya başqa sintaqmatik vahidin (ifadə) vacibliyi, əhəmiyyətliliyi dedikdə, həmin vahidin ifadə etdiyi məlumatın miqdarı nəzərdə tutulur. Öz vacibliyinə görə hər hansı bir söz, sintaqma, cümlənin müəyyən bir hissəsi, butöv bir cümlə və ya sintaktik bütövün iri tematik hissəsi xüsusi intonasiya çalarlığı ilə nəzərə çarpdırıla bilər, intonasiyanın fiziki quruluşu baxımından vaciblik dərəcəsinin xüsusi seçilməsində intonasiya tempinin və intonasiya intensivliyinin keyfiyyətləri əsas amil kimi çıxış edir.

Sözlərin, sintaqmaların, cümlələrin vacibliyinə görə qarşılaşdırılmasında müxtəlif hallar ortaya çıxa bilər. Cümlənin tərkib hissələrinin vacibliyi dərəcəsi müxtəlifdir və bu müxtəliflik xüsusi intonasiya ilə nəzərə çarpdırılır.

Bəzi hallarda hər hansı bir fraza daxilindəki sintaqmaların vacibliyi eyni olur və belə hallarda həmin sintaqmatik vahidlərin intonativ səciyyəsi eyni qalır, dəyişmir. Belə intonativ quruluş adətən hadisə, əşya və hərəkətin ardıcıl sadalanması zamanı nəzəri cəlb edir.

Bədii nitqdə təbiət təsvirində, obrazın psixoloji vəziyyətinin təsvirində, müxtəlif situativ xarakterli hadisələrin təhkiyəsində sadalama intonasiyası, yəni vaciblik dərəcəsi eyni olan sintaqmaların müəyyən intonativ ardıcılıq (eynilik ardıcılığı) ilə verilməsi xüsusi rol oynayır.

Hökmün əsas formalarının intonasiyası. Məlum olduğu kimi, hökmün iki əsas forması mövcuddur: təsdiq və inkar. Bunların semantikasına əsasən həmsöhbətə məlumat vermək və ya ondan məlumat almaq məqsədi güdür. Şübhəsiz ki, məlumat vermək və ya almaq tələbatı adətən sual cümlələrinin funksiyası ilə bağlıdır və buna görə də bu hadisə əksər hallarda sual cümlələrinin sferasında öyrənilir. Sualın intonasiya təhlili sual cümlələrinin, təsdiqin intonasiya səciyyəsi isə cümlənin başqa struktur və modal tiplərinin daxilində verilir. Lakin sual təsdiq qarşılaşdırılmasının sintaktik amillərdən kənarında öyrənilməsi ayrı-ayrı cümlələrin modal variantlarının üzə çıxarılmasına imkan yaradır. Sual və təsdiqin semantikasına və bağlılığı bir də ona görə maraqlıdır ki, sualın özünün də müxtəlif keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına imkan yaradır. Sual intonasiyasının müxtəlif məna çalarlıqlarının akustik parametrləri belədir:

Sual-nida intonasiyanın bütün mütləq parametrləri ilə səciyyələnir:

Sual-təsdiq əsas tonun daha yüksək mütləq parametrlərinə malikdir, əsil sualın dispersiyaları ilə sual-təsdiqin dispersiyaları arasındakı fərqlər bütün parametrlər üzrə nəzərə çarpacaq dərəcədədir.

Sual-təhrik intonasiyanın bütün parametrlərinin öz qiymətləri ilə səciyyələnir, dispersiyalar arasındakı fərqlər bütün parametrlər üzrə diqqəti cəlb edir.

Sual intonasiyasının əsas xarakteristikası isə əsas tonun sual frazasının son hecasında qalxmasıdır: *Aldınmı?*

Sual intonasiyasından fərqli olaraq, təsdiq intonasiyası üçün frazanın son hecasında tonun enməsi və frazanın da bu enmə ilə başa çatdırılması səciyyəvidir: *Aldım.*

İntonasiyanın iradi mənası. İntonasiyanın iradi mənası danışanın nitq fəaliyyəti ilə, başqa cür desək, söz ustalığı ilə əlaqədardır. Nitqin təsirliyi məsələsindən danışarkən S.L.Rubinşteyn yazır: “Təsir funksiyası insan nitqinin ən birinci, ən əsas funksiyalarındandır [2, s.42].

İnsan başqalarının bilavasitə əxlaqına, fikirlərinə, hisslərinə, şüuruna təsir etmək xatirinə danışır. Nitq ictimai məqsəd daşıyır və o bu funksiyanı birinci növbədə icra edir, çünki o, təsir vasitəsi kimi çıxış edir.

Hər bir real konkret nitq insanın spesifik fəaliyyəti və ya hərəkətidir ki, bu da hər hansı bir motivdən çıxış edir və müəyyən məqsəd güdür.

Dilçilik ədəbiyyatında dil vasitələrinin iradi mənalılarına daha çox əmr cümlələrinə həsr olunmuş tədqiqatlarda toxunulmuşdur. Bu da bilavasitə insanın öz həmsöhbətinə bu və ya başqa şəkildə (əmr, çağırış, təhrik, hədə və s. yollarla) təsir etməyə can atması ilə bağlıdır.

Danışan şəxsin öz həmsöhbətinin əsəblərinə və ya hərəkətlərinə təsiri intonasiyada müxtəlif şəkildə əks olunur. Təsir dairəsinə əsasən iradi mənalı intonasiyalar iki yerə bölünür: nəqli və əmr intonasiyaları.

Nəqli iradi intonasiyalı ifadələrdə məlumatda intonasiyanın semantikasını baxımından seçilməsində danışan şəxs öz həmsöhbətinə müstəqillik verir. İntonasiyanın implist təsirindən alınan nəticəni həmsöhbət özü çıxarır. Ancaq sual intonasiyalı frazalarda cavab tələb ifadə olunur.

Əmr iradi intonasiyası vasitəsilə yalnız məlumat verilmir, eyni zamanda həmsöhbətə bilavasitə təsir göstərmək (təhrik, təkid və s.) məqsədi intonasiyaca aşkar şəkildə ifadə olunur.

Nəqli intonasiya ifadələr üçün nisbətən sabit forma olduğuna görə onu başqa cümlə intonasiyaları üçün əsas meyar qəbul etmək olar.

İntonasiyanın emosional mənası. N.V.Vitt intonasiyanın fiziki və auditiv təhlilindən çıxış edərək belə nəticəyə gəlir ki, “fərqli, lakın mənacə yaxın emosional vəziyyətləri onların intonativ ifadəsi əsasında qruplaşdırmaq olar” [2, s.188-189].

Dilçilik ədəbiyyatında danışanın müxtəlif emosional vəziyyətlərini ifadə edən dil vasitələrini tədqiq edən müəlliflər nida cümlələrindən bəhs edərkən onun adətən müxtəlif emosional məqsədlərlə işləndiyini bildirirlər [2, s.35].

Məndəki məlumat səslə olmadığı üçün intonasiyanın, xüsusilə emotiv intonasiyanın çalarlıqlarını aşkar etmək üçün nümunəvi mənbə hesab edilə

bilməz. Metnin “canlandırılması” üçün intonasiya vasitələrinin mətnlə əlaqələndirilməsi xüsusilə vacibdir. Lakin yazılı mətndəki məlumat heç vaxt müəllifin məqsəd, hiss və həyacanlarını tam uyğun şəkildə “canlandırma” bilməz.

L.K.Tseplitis yazır: İntonasiyanın semantik təhlili zamanı, biz iki cür tədqiqat obyektini ilə qarşılaşırıq: intonasiyanın məzmun çaları ilə və intonasiyanın mənası ilə. Eyni bir intonasiyanın məzmun çaları o qədər rəngarəng və onun ifadə formaları o qədər qeyri- müəyyən ola bilər ki, onu müəssir dilçiliyin malik olduğu vasitələrlə təsvir etmək imkan xaricindədir. Semantik və eləcə də fonetik vahidlərin sistemini yaradan və nisbətən ciddi dil qanunauyğunluqlarına tabe olan mənaları isə təsvir etmək çətin deyil. İndiki şəraitdə belə təsvir intonativ mənaların ifadə formalarının bütün imkanlarını əhatə etməyə qadir olmasa da, hər halda intonasiyanın əsas semantik keyfiyyətlərini açmağa qadirdir [3, s.159].

İntonasiyanın semantik təhlilinin əsas məqsədi intonasiyanın vasitəsilə ifadə olunan konkret mənaların üzə çıxarılmasıdır. Semantik təhlil bir tərəfdən ifadə olunan mənəni, digər tərəfdən də həmin mənaya müvazi olan stabil ifadə formalarını üzə çıxarmaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F., İngilis və Azərbaycan dillərində vurgunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
2. Ağayeva F., Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
3. Axundov C., Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı, 1998.
4. Ashby P. Understanding Phonetics. Hodder Education, 2011.
5. Sax D.J. Sentence Stress and the Procedures of Comprehension|| Procedural meaning: Problems and perspectives. Brill, 2011.

Elvina Bakhishova

Summary

Intonation as a linguistic phenomenon with a semantic character

We have two categories of items to analyze in the semantic analysis of intonation: meaningful shades of intonation and the meaning of intonation. The tone of the same intonation's content can be so varied, and the modes of expression so ambiguous, that current linguistics cannot characterize it. The meanings that comprise the system of semantic and phonetic units and are subject to reasonably rigid linguistic laws are not difficult to describe. Although such a definition cannot encompass all of the modes of expression of intonation meanings in present situations, it can indicate the key semantic aspects of intonation.

The primary purpose of semantic intonation analysis is to determine distinct meanings represented by intonation. Semantic analysis emphasizes the expressed meaning on the one hand, and the stable forms of expression that correspond to this meaning on the other.

Эльвина Бахышова

Резюме

Интонация как языковое явление, имеющее смысловой характер

При смысловом анализе интонации мы сталкиваемся с двумя типами объектов исследования: содержательными оттенками интонации и значением интонации. Тон содержания одной и той же интонации может быть столь разнообразен, а формы ее выражения столь расплывчаты, что ее невозможно описать средствами современной лингвистики. Нетрудно описать значения, составляющие систему семантических и фонетических единиц и подчиняющиеся относительно строгим языковым законам. Хотя такое описание и не в состоянии охватить все возможности форм выражения интонационных значений в современных условиях, оно все же способно выявить основные семантические качества интонации. Основной целью семантического анализа интонации является выявление конкретных значений, выраженных через интонацию. Семантический анализ выделяет, с одной стороны, выраженное значение, а с другой – соответствующие этому значению устойчивые формы выражения.

Rəyçi: *fil.f.d. G.Müslümova*

Redaksiyaya daxil olma: 16.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.11.2022

Çapa qəbul olunma: 02.12.2022

**ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ /
ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ
LITERATURE / LITERATURE STUDIES/
LITERARY THEORY
ЛИТЕРАТУРА / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ/
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ**

**ORCID 0000-0001-9195-0338
OUT 821.112.2**

Mələhət Osmanova

f.f.d., dosent

e-mail: malehat@inbox.ru

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası**

**FRANS FÜMANIN “PROMETEY. TİTANLARIN DÖYÜŞÜ”
ROMANINDA RETROSPEKSİYA**

Açar sözlər: F.Füman, “Prometey. Titanların döyüşü”, mifik yaddaş, retrospeksiya

Key words: F.Fuhmann, “Prometheus: The Titanic Battle”, mythical memory, retrospective

Ключевые слова: Ф.Фюман, «Прометей. Битва Титанов», мифическая память, ретроспекция

Müasir alman ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından olan Frans Füman (Franz Fühmann, 1922-1984) İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş, daha sonra əsir həyatı yaşamışdır. Elə bu səbəbdən faşizm mövzusu və ona qalib gəlmək ideyası yaradıcılığında ana xətt kimi keçir. Alman ordusu sıralarında iştirak edən, müharibənin nə olduğunu bilən F.Fümanın əsərlərində öz keçmişini yenidən dəyərləndirmək ehtiyacı açıq şəkildə duyulur. Yazıçı belə hesab edir ki, şəxsiyyətin mənəvi bütövlüyü və ictimai inkişafı öz tarixinin, kimliyinin bütövlüyündən keçir. İdeoloji quruluşlar dəyişir, amma fərd bütün hallarda insan olaraq qalır. Ona görə yazığının əsərlərində fa-

şizmin yaranmasına təkən verən zəmin öyrənilir, bu problemin əvvəlcə insanın şüurunda ifşa olunması, sonra isə oradan birdəfəlik silinməsi ideyası önə çıxır. Məhz bu səbəbdən yazıçının əsərlərində psixologizmə meyilliliyi görmək olur.

F.Füman əsərlərində alman gerçəkliyini təsvir edir, lakin müharibə kimi bəşəri fəlakəti kütləvi ideologiya deyil, ayrı-ayrı fərdlərin şüurunda yaranan və həyata keçirilən faciə kimi təqdim edir. Yazıçının "İyirmi iki gün və ya ömrün yarısı" (Zweiundzwanzig Tage oder die Hälfte des Lebens, 1973), "Prometey. Titanların döyüşü" (Prometheus. Die Titanenschlacht, 1974), "Sübhün aşığı" (Der Geliebte der Morgenröte, 1978), "Yanğın keçidlərindən öncə" (Vor Feuerschlünden, 1982) əsərləri də bu sıradandır. Müharibənin iştirakçısı olan yazıçı bütün ömrünü bu ağır ilə keçirmiş, əsərlərində də bu ikili, ziddiyyətli durumu üstüörtülü şəkildə təsvir etmişdir. F.Fümanın yaradıcılığını öyrənən Barbara Haynse yazıçını tənha və özünü əbədi təcridə məhkum edən, nasist Almaniyasının ağırlarını daşıyan şəxsiyyət kimi dəyərləndirir və yazır ki, "ö, bütün ömrü boyu öz üzərində ağır yük daşıyırdı. O, gerçək dünya ilə həm batında, həm də xaricdə münaqişədə idi. Əgər onun bioqrafiyasında davamlılıq var idisə, bu da onun özü-üzü ilə daimi münaqişəsi idi" [3, s.151].

F.Füman tarixi mifoloji yaddaşa yenidən canlandırır, mifik qəhrəmanları müasir dünyanın problemləriylə bir arada təsvir edir. Oxucu mifin süjetində XX əsrin müharibələrini, bu müharibələri yaradan "titanların" hakimiyyət uğrunda döyüşlərini görür. Yazıçının antik mifə müraciəti təsadüfə deyil. Məhz belə miflərdə o, günah hissi və bu "əməllər" sövq edən amilləri, şüurlu və ya kütləvi psixoz halındakı davranışları, məsuliyyət hissini obyektiv və ya subyektiv hadisələrlə təsvir edir. Amma bütün hallarda yazıçı mənəvi təmizlənməni və ruhun yüksəlişini insana xas ən ali hiss kimi təqdim edir.

"Prometey. Titanların döyüşü" romanında F.Füman Prometey haqqında mifi özünəməxsus müəllif yanaşmasında dekonstruksiya edir, gerçək hadisələri dərk etməyə çalışır. Başqa sözlə, yazıçı mifik dünyanın içində yatan hadisələrin bu günə olan təsirindən söz açır, Prometey obrazında titanlar dünyasına qarşı çıxan insandan bəhs edir. Amma bu insan mifik Prometeydən fərqli olaraq passivdir, hadisələrin gedişatına təsir edib, sərbəst qərar verə bilmir və elə bu səbəbdən gözləmə mövqeyindədir. F.Fümanın Prometeyi keçmiş və gələcəyi görür, amma zamanında hərəkətə keçə bilmir, daima düşünür, ehtiyat edir. Prometey müxtəlif həyat situasiyalarında qərar qəbul edə bilmir, tez-tez mövqeyini dəyişir. Onun davranışları uzun müddətli düşüncələrlə müşayiət olunur, əlində bu qədər səlahiyyətləri olmasına baxmayaraq daima tərəddüd içindədir. Məlum mifin müəllif tərəfindən belə dəyiş-

dirilməsi, başqa sözlə mifologizmi onu deməyə əsas verir ki, yazıçı Prometey obrazıyla insanın öz təbiətindən, mənəvi dəyərlərindən uzaq düşməsini göstərir. Elə bu səbəbdən bəşəriyyəti xilas edən, nəcib Prometey obrazı köklü dəyişikliyə məruz qalır. Dəyişən reallığın təsiri altında mifin rekonstruksiyası baş verir, məlum mif yeni şəkildə təqdim edilir.

Prometey titanlar dünyasını deyil, təbiəti və onun gözəlliyini əks edən Yerə can atır. Yerdəki gözəllik onu heyran edir: “İmkan daxilində, gizlicə Yerə enmək, qızmar cənub çöllərində və ya qarla örtülmüş şimal tundrasında küləklə birgə oraları dolaşmaq, bütün gücü ilə gülmək və oxumaq istəyirdi” [2, s.28]. Prometeyin canlı, eyni zamanda da sadələvh xarakteri onu mahiyyətini ifadə edir. Məhz bu keyfiyyət onu titanlar dünyasının sakinlərindən fərqləndirir, “anlaşılmaz” edir. Görünür elə bu səbəbdən o, atası İapet və anası Femidadan daha çox Yer ilahəsini sevir və öz istəklərini onunla bölüşür: “ – Ana, sənin dünyan necə də gözəldir! – deyə Prometey qışqırdı.... Mən ən dəhşətli mənzərəni görməyə hazırım, amma çiçəkləri və quşları görə bilmək xoşbəxtliyini məndən əsirgəmə!” [2, s.29]. Oxucu Prometey obrazında təbiətin gözəlliyi qarşısında heyranlığını gizlədə bilməyən insan hissələrini görür. Titanlar dünyasının sakini Prometey insan kimi düşünür, insan kimi davranır.

F.Fümanın yaratdığı Prometey insan kimi hadisələri izləyir, onları öz axarına buraxır. Bu bir tərəfdən onun seyrçi olmasını göstərsə, digər tərəfdən hadisələrə müdaxilə etməyib onlara kənardan baxmaq, dərk etmək imkanı verir. Prometeyin çətin vəziyyətlərdə acizliyi və ləngliyi əsərdə aydın şəkildə görünür. Bu həmçinin yazıçının alman tarixində müharibələrə səbəb olan hadisələrə seyrçi kimi baxan, gözləmə mövqeyində olan yüzlərlə həmvətənlərinə eyham, vaxtında mövqe bildirməyən, böyük faciələrə yol açan insan övladına işarədir.

Prometey romanının ilk sətirələrindən nə isə “başqa”, titanlar dünyasında “özgə” görünür. Onun qardaşı ilə dialoqu da onun titanlar dünyasında qeyri-adiliyindən xəbər verir: “İapet və Femidanın iki oğlu vardı. Onlardan biri Prometey, o biri Epimetey idi. Doğma qardaşlar kimi biri-birlərinə oxşasalar da Prometey zövqü və vərdişləri baxımından həm qardaşından, həm də qohumlarından fərqli di. Əgər özündən razı Epimetey sarayın bir küncünə çəkilib xəyala dalmağı, Kronun ziyafətlərində verilən ləzzətli yeməkləri xatırlamağı sevirdisə, Prometey üçün belə yaşamaq dözülməz idi” [2, s.90]. Göründüyü kimi ilk sətirərdən Prometey “başqa”dır, onu əhatə edən titanlardan fərqlidir. Prometey özünü titanlar aləminə aid etmir. Elə bu səbəbdən o, hər dəfə Yerə enir, onun gözəlliyinə tamaşa edir və geri dönür. Qəzəbli Kron titanlar dünyasında Yerlə əlaqəyə qadağa qoyur, onun əmrinə tabe ol-

mayanı isə cəzalandırır: “Mənim istəyimə qarşı çıxanın vay halına! Yüzəlli nəhəngləri və onların başına gələn əzabları xatırlayın!

Titanlar titrədi və onun qarşısında diz çökdülər. Təkhakimiyyətli hökmdarın iradəsi onlar üçün ali qanun idi. Onlar öz mağaralarına çəkilib, bundan sonra yuxulu unutkanlıq içində qaldılar. Onlar tədricən öz alatoran mövcudluqları kimi bozardılar, əgər Kron onları hər şənbə ziyafətə çağırmasaydı sonda mağara divarlarına bitişəcəkdilər. Titanlar ziyafətə uzun sürən bəzək-düzək edir, geyinir, ən parlaq daşlarını taxırdılar. Beləcə, onlar milyon il yaşadılar” [2, s.150]. Yazıçı göstərmək istəyir ki, qədim dünya ilə müasir dünya arasında elə də böyük fərq yoxdur. Qədim dünyada baş verənlər bizim dünyamızda davam edir, elə bu şəkildə də gələcəyə ötürülür. Titanlar dünyası mahiyyəti etibarilə dəyişməyib. Milyon il davam edən “donuqluq” eyni şəkildə bu günə köçür.

Prometey isə titanlar dünyasına aid olsa da, onlar kimi düşünmür. O, qardaşından fərqli olaraq Yer ilə bağlılığını görür və anlayır. Prometey Geya ilə görüşə can atır, ondan məsləhətlər alır, yerin sirrini öyrənməyə çalışır. Geya ona ana torpağın əzəmətindən, möhtəşəmliyindən bəhs edir, ona hər şeyi görüb dərk edə bilən, baxıb başa düşən zehniyyət bəxş edir. Prometeyin baxıb görə bilmədiyi gözləri bundan sonra hər şeyi dərk etmək qabiliyyətinə malik olur. Onun iti baxışları keçmişi və gələcəyi görür, hadisələri qabaqlayır. Lakin onun öncəgörməsi verilən qərardan asılıdır. Bu qabiliyyət Prometey obrazının xarakterik xüsusiyyəti kimi oxucunun gözündən yayınmır, onun gözləmə mövqeyini anlayıb başa düşür. Amma eyni zamanda da oxucu onun biliklərə can atmasını, dərin düşünmək və müşahidə etmək qabiliyyətini görür, lakin bununla belə onun taleyinə boyun əyməsi də gözündən yayınmır.

Prometey mövcud quruluşa qarşı dayanmır, olanları dəyişmək, yeniləşdirmək həvəsindən də uzaqdır. Onun yalnız bir istəyi var, Yərə yaxın olmaq, Yer ilahəsindən-Geyadan öyrənmək. O, titanlar aləmindən fərqli olaraq insan kimi düşünmək, hiss etmək qabiliyyətinə malikdir. Zevsin dünyaya gəlməsindən də əvvəl titanların döyüşündən xəbərdar olan Prometey Kron hakimiyyətinin süqutunu görür. Amma döyüşün nəticəsini görə bilmir. Prometeyin özəlliyi ondadır ki, o, öz qərarını verməli, hərəkətə keçməli, yalnız bundan sonra gələcəyi tam görə bilər. Amma o daima gözləmə mövqeyindədir. F.Fümanın qəhrəmanı qədim dövrün sakini olsa da, müasir dünyanın insanıdır. Elə bu səbəbdən o, ya qəddar, qaniçən hakimiyyətə uyğun qərar verməli, ya da ona qarşı çıxmalı, həyatını özü bildiyi kimi qurmalıdır. Prometey qərarlıdır, çətin, taleyüklü məqamlarda öz sözünü deyər bilmək üçün kifayət qədər qətiyyətli deyil. Onun hərəkətsizliyi bir növ “geri çəkilməyə”, günahkarlıq hissi ilə bağlı deyil, onun kökləri Prometeyin özündədir.

Prometeyə elə gəlir ki, Kronun əbədi hakimiyyəti toxunulmazdır, lakin onun devrilməsindən sonra da qətiyyətli ola bilmir. O, görür ki, Zevs döyüşə hazırdır və Krona qarşı üsyan üçün bütün şərtlər mövcuddur. Yalnız bundan sonra Zevsə kömək edir, Kronun devrilməsində iştirak edir.

F.Füman insan varlığında gizlənən hakimiyyət istəyini, mütləq hökmranlıq iddiasını mifik tanrılar – Kron və onun oğlu Zevs obrazında canlandırır. Titanları idarə edən və mütləq hakimiyyəti olan Kronun dəyişməz və ədəbi səltənətini oğlu Zevs devirəndə Yer ilahəsi Geya “titanlar erası bitdi, tanrılar dövrü gəldi” [2, s.245] deyir, amma tədricən məlum olur ki, Zevsin hakimiyyəti elə Kron idarəçiliyinin davamıdır. Beləcə, yazıçı mifik dünyanı müasir dünyaya köçürür, şəxsi istəklərlə hökmranlıq edən idarə üsulunu ifşa edir. Zevsin mahiyyəti hakimi-mütləq olmaq iddiasında üzə çıxır, onunla birgə Kron səltənətini devirən bacı və qardaşlarını, Prometeyi özündən uzaq tutur, Yer ilahəsinin məsləhətlərini ciddiyyə almır. Zevs lovğa və təkəbbürlü insan obrazını təcəssüm edir. O, Kron hakimiyyətini ələ keçirən kimi özünü hakimi-mütləq, titanlar üzərində qələbənin yeganə sahibi hesab edir: “Sən, əsil Kron kimi danışsan!” – düşündü Prometey. O, yenə də Krit meşəsində gəzməyi, iyirmi yeddinci Amalfeyaya baş çəkməyi təklif etmək istədi, amma susmağı üstün tutdu. Yenidən arzusunu dilə gətirmək istəyəndə isə Zevs dedi:

– Əziz qardaşım Prometey, döyüş meydanına get və mənim bacı və qardaşlarımı bura, Yərə dəvət elə. Səməvi otağımız dağılıb, Saman yoluna daşınmağa da mənim həvəsim yoxdur. Biz öz səltənətimizi burada, Yerdə qurmalıyıq.

Prometey soruşmaq istədi ki, o, hansı haqla hökmdar kimi əmr etmək səlahiyyətinə sahib çıxıb, bu vaxt Zevs ağacın gövdəsinə oturdu, ayaqlarını uzatdı, əsnəyərək dedi: “Necə də yorulmuşam!” [2, s.245].

Kron hakimiyyətini devirən Zevs yeni idarə formasını təsis edir, ideoloji dayaq yaradır, siyasi hakimiyyətini sabitləşdirmək üçün inzibati tədbirlər görür, müasir dünyanın insanı kimi davranır. F.Füman mif dünyasını müasir dünyanın problemləri müstəvisinə köçürməklə eyni idarəçiliyi yarıdan və daha da təkmilləşdirən idarəçilik sistemindən bəhs edir. Zevs Kronu yıxır, lakin ondan da güclü və qəddar bir idarə sistemi yaradır.

Yazıçı titanların döyüşünü, daha sonra Zevs hakimiyyətinə tarixi-fəlsəfi xarakter verir, tarixi hadisələrin təkrarlanmasını önə çəkir. Romanın təhlilində tarixin yenidən təkrarlanmasına diqqət edən Uve Vittstol yazır ki, “Görünür, Frans Füman 1945-ci ildən sonra ən ağırlı suallarla qarşılaşmış, nasist olduğunu, nədən etiraz edə bilmədiyini” [6, s.58] əsərində cavablandırmışdır. Tədqiqatçı poetik dəqiqliklə F.Fümanın uşaqlıqda, məktəb illərində qarşılaşdığı siyasetin izlərini öyrənir, bu izləri əsərin ideya-məzmununda açmağa cəhd edir.

Yazıçı tanrıların idarə üsullarını yeni hadisə olmadığını, onun hər dəfə yeni şəkildə üzə çıxdığını göstərir. Zevs Kron hakimiyyətinin davamıdır, o, özündən əvvəl mövcud olan hökmranlıqla sələf-xələf münasibətindədir. Zevs Kronun eyni hakimiyyət və güc strukturunun varisi, təminatçısıdır. O, Kronun fərqli olaraq dəyişmək, yeniləşmək fikirlərini irəli sürür, lakin bu fikirlərin boş sözdən, yalandan başqa bir mahiyyəti yoxdur. Hakimiyyəti ələ alan Zevs daha qəddar və daha amansız idarəçilik sistemi yaradır. Yazıçı tarixdə baş verən təkrarları nasist Almaniya dövründə yaşanan insan faciələrilə, İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlayır. Müharibədən sonrakı alman tarixi isə Kron hakimiyyətini devirib guya ki, yeni şəkildə idarə edən Zevs hakimiyyəti ilə təkrarlanır. Titanların döyüşü Kronun hakimiyyətdən getməsi idisə, Zevsin hakimiyyətə gəlişi təkhakimiyyətliliyin yeni şəkildə bərpasını göstərir. Yeni hökmdar islahatlar altında “köhnə” quruluşu davam edir.

Kron dövründə Prometey və Zevs bərabərhüquqlu idi, Yerdə görüşür, planlar qurur, gələcəyi düşündürdülər. Ruhun və gücün birliyi kimi çıxış edir, despotizmdən uzaq yeni quruluş arzulayırlar: “– O şimşəyi mənə ver, dedi Zevs. Silahı Prometeydən alıb havada silkələdi. – O dəqiq vuracaq, – dedi. – Onu qılinc adlandırmaq. Gör qılincim günəşdə necə parıldayır! Ah, mən çox səbirsizəm! Mən nəhəng hökmdarı məğlub edəcəm!” [2, s.240]. Zevs hakimiyyətə gələndə isə onlar biri-birindən uzaq düşürlər. Zevs Kron oğlu kimi hər şeyə iddialı olur, özünü hakimi-mütləq elan edir. “– Mən ən güclüyəm” deyər düşündü və barmaqlarını biri-birinə keçirib ovucunu çölə çevirdi, bunu o elə güclə etdi ki, oynaqları çatladı. – Mən hamıdan güclüyəm! Məndən güclü yoxdur!”... O, birdən Olimpin zirvəsini elə bir qüvvə ilə silkələdi ki, qayalar çatladı. Buzlaqlardan dağın içinə sızan və orada yığılan suların axarı dəyişdi. Yeni bulaqlar yamaqları yarıb keçdi, köhnələrin bəziləri doldu və qurudu, digərləri birləşərək yeraltı göllər əmələ gətirdi” [2, s.247].

Prometey Zevsə yaxından tanıyır, onun boş vədlərini ciddiyyə almır, amma eyni zamanda da Kronun gizlənilən böyüdüyü Krit adasında da ona qarşı çıxmır. Onun Zevsə qarşı mövqeyi hakimiyyətdə olanda da dəyişmir. Zevs öz zəfərini qeyd edəndə, hakimiyyəti bütünlüklə ələ alanda, özbaşınalıq edəndə belə Prometey ona tabe olur, amiranə itaət edir. Hətta hökmdarın bacı və qardaşları narazı olduqlarını bildirəndə, onun hakimiyyətini devirmək istəyəndə də, o, Zevsə qarşı çıxmır. Ona elə gəlir ki, Zevs nə vaxtsa “ağıllanacaq”, dəyişəcək. Zevs isə hakimiyyəti “dadır”, elə bu səbəbdən daha qəddar və daha əzəzil olur. Zevsin qəddarlığı Kronun qəzəbindən qoruduğu, doğulduğu gündən onu himayə edən və böyüdən Geyadan da yan keçmir. Onun hakimiyyətini bəyənməyən Geyanı ən ağır cəzaya məruz qoyur:

“Zevs əli-qolu bağlı Geyanın saçlarından tutaraq yerdən qaldırdı və tanrılardan gözü önündə yelləyərək qışqırdı:

– Məndən hakimiyyəti almaq istəyən bu balaca bədbəxtə baxın! Ümid edirdi ki, məndən yuxarı qalxacaq, yaxşı, qoy olsun. Kratos və Biya, irəli, onu Olimpin ən yüksək zirvəsindən asın, ayağına isə tapa biləcəyiniz ən böyük qayanı bağlayın! Qoy o, öz günahının ağırlığını başa düşsün, o vaxta qədər ki, mənim ürəyimdən onu açmaq keçsin. Ona kömək etməyə cəsarət edən hər kəsin vay halına! Əbədi olaraq onun yanında asılacaq.

Gera hönkür-hönkür ağlayır, mərhəmət diləyir, köməyə çağırırdı, amma tanrılar susur, olanları təbii qəbul edir, Kratos və Biyanın analarını necə asdıqlarına baxırdılar. Kim şimşəklə mübarizə aparacaq ki! Düzdür, onlar ölümsüz idilər, onları ən isti şimşək şüası belə öldürə bilməzdi, amma onlar ölməz varlıqlarını hansı formada davam etdirmələrinə heç bir halda biganə deyildilər” [2, s.289].

Diqqətli oxucu İkinci Dünya müharibəsində iştirak edən, nasist Almaniyasında yaşayan insanları tanıyır, onların biganəliyini qədim dünyanın biganə tanrıları ilə bir arada görür. Susmaq, lazım olanda danışa bilməmək kimi insan mərazinin dərin və qədim köklərini görür. Prometeydən fərqli olaraq onlar biganədirlər, seyrçi mövqeyində qalır, beləcə, yaşayırlar. Prometey isə müsbət dəyişikliklərin baş verəcəyinə inanır, bütün ümidləri itəndən sonra isə tanrılar dünyasından Yerə enir.

Yalan danışmağı və mahircəsinə başqalarını idarə etməyi yaxşı bacaran Zevs Prometeyi aldada bilir, adada yaşadığı dövrdə bağladıqları anlaşma ilə onu əlində saxlayır, sonda isə küsdürüb yanından uzaqlaşdırır. Onun əməllərini üzünə deyən Prometeylə heç nə olmamış kimi davranır: “– Səni başa düşmürəm, nədən danışırsan, – Zevs təəccübləndi. – Nə vəd etmişəm, nə də söz vermişəm!

Prometey qulaqlarına inanmırdı. Ona elə gəlirdi ki, yuxudadır, amma Zevs davam edir:

– Düzdür, sən həmişə bu haqda danışırsan, amma mən heç bir and içməmişəm. Xatırlamağa çalış! Mən and içməmişəm” [2, s.290].

Zevsdən, onun idarə etdiyi dünyadan əlini üzən Prometey son dəfə Zevsə müraciət edir. Onun məğlubiyyəti oxucunun gözündən yayınmır, baş verənlərin mahiyyətini ağılı ilə dərk edə bilməyən Prometey dilə gəlir: “– Zevs, – Prometey dilləndi. – Zevs, sən Krondan da beşbetərsən, çünki sən tiranlığın nə olduğunu bilirsən. Sən ümidləri öldürdün. Sənin hökmranlığıyla hər şey daha da pisləşdi. Haradadır bizim arzularımız? Sənə nifrət edirəm, Zevs, nifrət edirəm!”. Çoxunun nitqi qurudu. Heç kəs indiyə qədər hökmdarla belə danışmamışdı!” [2, s.290].

Tanrılar Prometeydən üz döndərir. Hamı hökmdara asi olan Prometeydən qaçır, beləcə, onu tərkd edirlər. Tanrılar onu öz torpaqlarından qovur, ondan üz çevirir. Prometey total təcridlə üzbəüz qalır, elə buna görə özünə yer axtarır, Yerə enir və insanlar aləminə yerləşir.

“Başqası” olmaq yükünü daşıyan Prometey dünyanın istənilən yerində yaşayan və “başqa cür” düşünən insanı təcəssüm edir. Təcrid vəziyyəti fərdin mövcud problemləri aradan qaldırmağa, onun yollarını aramağa imkan verir. Prometeyin də insanlar arasında məskunlaşması, yeni ümidlərin, yeni istəklərin başlanğıcı ilə bitir: “Mən onlara inanıram. Ah, Amalfeya, mən onlara inanıram, bu gil başlara, bu pəlçiq laxtalarına, bu lil yığınlarında, bu kir toplarına – bu möcüzə məxluqlara! Bax gör necə də uzanıblar! Bax gör necə gülürlər! Görün külək onlar üçün necə əsir, mamır onları necə qucaqlayır, işiq necə sığallayır! Ah, mən necədə xoşbəxtəm! Saysız-hesabsız ulduzlar, günəş, ay bu səmada gəzir, lakin yalnız birində, bu ulduzda, Kainata aid olacaq biri yaşayır – bizim İnsan!” [2, s.295]

F.Füman ənənəvi Prometey obrazından fərqli bir qəhrəman yaradır. Bu obraz vasitəsilə tarixi prosesləri və ictimai hadisələri insanın təbiətinə, mahiyyətinə uyğun əsaslandırır və izah edir. Mifi, mifik qəhrəmanı ilk baxışdan tarixi münasibətlərin hüduqlarından kənara çıxarır, lakin diqqət yetirəndə görmək olur ki, yazıçı tarixdən nəticə çıxarmayan xalqlara bir xəbərdarlıq edir, onun yenidən baş verəcəyini bildirir. Elə bu səbəbdən F.Fümanın Prometeyi ikili mənə daşıyır. O, həm müasir dünyanın insanını təcəssüm edir, həm də tarixə etinasız yanaşan, ona biganə qalan insan faciəsini önə çəkir. Prometey məlum mifik qəhrəmandan fərqli olaraq insanlıq naminə fiziki işgəncələrə məruz qalmır. O, müasir dünyanın insanı kimi başa düşmək, düşünmək, dərk etmək əzabını yaşayır, müasir dünyanın insanı kimi yalnız baxır, böyük “quvvələrin” qarşısında acizdir. Elə bu səbəbdən o, seyrçidir, hadisələrə müdaxilə edə bilmir. Prometey faciəvi qəhrəmandır. Onun obrazında müəllifin özünü də görmək olar. Görünür elə bu səbəbdən alman ədəbi tənqidində yazıçını öz qəhrəmanı ilə eyniləşdirir, həyat təcrübələrinin dilmancı kimi göstərilir[4, s.275]. Düzdür, yazıçı romanın ilk sətirlərindən “Esxil, Hesiod, Homer, Apollodor və başqa mənbələrə əsasən” [2, s.2] iqtibasını verir, lakin diqqətli oxucu Prometeyin obrazında yazıçını da görə bilər. Yazıçı istinad etdiyi mənbələri öz yazıçı süzgəcindən keçirir, mifoloji roman şəklində təqdim edir. Tanrılar və titanlar arasında baş verən müharibə gerçək tarixi hadisə kimi görünür. Prometeyin Kron, sonra isə Zevs hakimiyyətini qəbul etməməsi tarixi səhnəyə keyfiyyətə yeni dünyagörüşün gəlişini göstərir. Mifdən istifadə edən yazıçı Kron hakimiyyətindən Zevs dövrünə keçidi dünya tarixinin köhnəlmiş formalarına qarşı bərişməz mübarizə-

ni əks edirsə, Zevs hakimiyyəti birincinin daha eybəcər şəkildə davamı və təkrarı kimi irəli sürür.

Göründüyü kimi F.Fümanın mifə münasibətində dərin mədəni bağlılıq var. Bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, klassik alman ədəbiyyatı german mifləri ilə əlaqəlidir və hər bir yaradıcı şəxsiyyət bu və ya digər şəkildə mif fəlsəfəsindən qaynaqlanır. Görünür elə bu səbəbdən yazıçı da mif dünyasına müraciət edir, müəyyən mifoloji dövrün sosial, ideoloji və psixoloji mexanizmlərinə aydınlıq gətirir, mifin arxasında gizlənən müəyyən sosial-psixoloji modelləri, çoxəsrlik insan təcrübələrini üzə çıxarır. “Prometey. Titanların döyüşü” romanı da bu qəbildəndir. Sanki yazıçı Prometey haqqında mifin gizli qalan yerlərini yenidən yazır, bu gizlinlərə aydınlıq gətirir, oxucuya lazım olan və çatışmayan epizodları yerinə qoyur. Maraqlıdır ki, F.Füman mifin yaddaşına xələl gətirmir, Prometey, Kron, Zevslə bağlı mifi olduğu kimi verir. Amma onu müasir bədii dəyərlər sisteminə uyğunlaşdırır, yeni mifologizmlər yaradır. Qədim mif müasir dünyanın problemlərinə aydınlıq gətirir, oxucuya keçmişin mənəvi-əxlaqi təcrübələrini təqdim edir. Eyni zamanda da müxtəlif qiyyəfli istibadları ifşa edir, insana xas olan mənəvi-ruhani dəyərlərin əvəzolunmazlığını irəli sürür.

F.Füman müasiri olduğu tarixi durumdan çıxış edir, elə ona görə də Prometey mifi tamamilə fərqli hadisələrə əsaslanır. Oxucu əsərdə qəddar və zalım Kron, yalançı və hiyləgər Zevs, xəyalpərəst Prometey, qorxaq Epimete, əmrə tabe Reya, övladları üçün üsyan edən Geyanın obrazında insana xas xüsusiyyətləri görür. Yazıçı mif dünyasına gerçək dünyanın insanlarını yerləşdirir, elə bu səbəbdən davranış modelləri daha real və gerçək görünür. Amma bütün hallarda yazıçı diqqəti Prometey obrazına, onun həyatına yönəldir, qəhrəmanın təkamülünü aydın şəkildə təqdim edir. Mövcud dünya nizamından narazılığını və bu şəraitdə öz davranışlarını başa düşmək, özünü və dünyanı anlamağa çalışmaq, qarşıya çıxan illüziyaları dəf etmək bacarığını da ondan əsirgəmir. Düzdür, oxucu qarşısında passiv bir qəhrəman görür, lakin onun düşünmək, anlamaq və başa düşmək kimi gücü var. F.Fümanın Prometeyinin etirazı üsyan, çevriliş şəkildə deyil. O, hakimiyyət uğrunda balalarını udan Krondan, anasına və bacı-qardaşlarına əhəmiyyət verməyən Zevsin əksini – insanı yaradır, ona ümid edir.

Onun şəxsiyyəti hər şeyi dərk edən titandan adi insana pənah aparan, insanlığa ümid edən qəhrəmana qədər yol gəlir, dəyişir. Prometey özü olmaq üçün tanrılar dünyasını tərk edir, yalanları, ədalətsizliyi ilə dünyanı idarə edən Zevsin hakimiyyətinə qarşı yeni insanın yaranışına ümid edir: “Yaradan böyük şövqlə, parıldayan gözləriylə qorxusundan bağırısaq qurultusunu, ara-sıra xırıldını xatırladan yeni doğulmuş, yaradılmışa tərəf əyildi. İt-

miş tülkü balaları belə ağlayırdı, amma Prometey üçün bu səslər bülbül sə-sindən şirin, yeni doğulan ulduzun gurultusundan daha təsirli idi. Prometey sonsuz incəliklə doğulan məxluqu sığalladı....” [2, s.295].

Əsərin sonunda Prometeyin yeni doğulan insana sevgi ilə baxması səhnəsi yazıçının insana olan ümid hissi ilə bağlıdır. Prometey mütərəqqi insan təfəkkürünün simvolu kimi gələcəyə inamla baxır. Prometey həm də insanın özünü dərk etməsinin və kimliyinin təcəssümüdür. Bu baxımdan F.Fühmannın yaratdığı Prometey obrazı mifik qəhrəmandan, onun digər bədii obrazlarından fərqlənir. Yazıçının məharəti həm də ondan ibarətdir ki, o, mifin süjetini saxlamaqla ona yeni nəfəs verib. Bütün dövrlərdə Prometey obrazı yaradıcı insanların hakimiyyətə, quruluşa münasibəti, mövqeyi və eyni zamanda da onun ideoloji istiqamətinə reaksiya verən obraz olmuşdur. F.Fühmann da bu obrazla cəmiyyətə mesaj ötürür, yığılan problemlərin həlli üçün mümkün yollar təklif edir. Yazıçı humanist cəmiyyət yaratmaq, mövcud dəyərləri isə yenidən nəzərdən keçirməyə çağırır, dar düşüncələrdən, birtərəfli yanaşmalardan, qərəzli mühakimələrdən uzaq durmağa səsləyir. Elə bununla bağlı əsər yeni yaranan insana sonsuz ümidlərlə bitir: “Mən sizin sakitliyinizi qoruyacam. Mənim sizinlə bağlı böyük planlarım var!” [2, s.296].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Der Deutsche Roman im 20. Jahrhundert. B: Buchner. 1996.120p.
2. Fühmann F. Prometheus. Die Titanenschlacht . Rostock: Hinstorff Verlag GmbH. 2011. 299 s.
3. Heinze B. (Hrsg.). Franz Fühmann. Eine Biographie in Bildern, Dokumenten und Briefen. Hinstorff Verlag, Rostock 1998, 400 s.
4. Riedel V. Die Antike im Werk F. Fühmanns. // Philologus. – Berlin, 1992. B. 136, Ht. 2. s.274-296.
5. Stössel M. Geschichte der deutschen Literatur. Учебник. – Москва: Высшая школа. 1984. 264 s.
6. Wittstock U. Franz Fühmann. – München: C.H.Beck. 1988. 102 s.

Malahat Osmanova

Summary

Retrospection in the Novel “Prometheus: The Titanic Battle” by Franz Fuhmann

The article states that one of the greatest representatives of modern German literature F.Fühmann is stressing on the results of the world war while describing the German realities. The writer describes the war not as the ideology of the large masses, but as the tragedy formed in the minds of individuals. One can see the

proof of this idea in the novel «Prometheus: the fight of Titans». Prometheus in the novel represents the person who has a positive attitude towards the future. Prometheus also represents the self-identification and self-consciousness of the individuals. By means of retrospection F.Fuman observes the plot of the myth again and describes it within the new realities. F.Fuman's Prometheus has the power to think and understand.

Малахат Османова

Резюме

**Ретроспекция в романе Франца Фюмана
«Прометей. Битва Титанов»**

В данной статье указывается, что один из крупнейших представителей современной немецкой литературы Ф. Фюман делает акцент на итогах мировой войны, описывая немецкие реальности. Писатель описывает войну не как идеологию широких масс, а как трагедию, сформировавшуюся в сознании отдельных людей. Подтверждение этой мысли можно увидеть в романе «Прометей: Битва титанов». Прометей в романе олицетворяет человека, положительно относящегося к будущему. Прометей также представляет собой самоидентификацию современного человека. С помощью ретроспективы Ф.Фюман вновь просматривает сюжет мифа и описывает его в рамках новой реальности. Прометей Ф.Фюмана обладает способностью думать и понимать.

Рәүсә: *f.f.d., dos. Y.Abdullayeva*

Redaksiyaya daxil olma: 12.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.11.2022

Çapa qəbul olunma: 05.12.2022

ORCID İD: 0000-0003-4319-1655

UOT 82-3.512.162

Aysel Əfəndiyeva

e-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutu

“YENİ KAFKASYA” MƏCMUƏSİNDƏ XATİRƏ JANRI ÖRNƏKLƏRİ

Açar sözlər: *“Yeni Kafkasya” məcmuəsi, mühacirət, bədii-sənədli nəsr, milli istiqlal, bolşevik rejimi*

Key words: *“Yeni Kafkasya” journal, emigration, literary-documentary prose, national independence, bolshevik regime*

Ключевые слова: *журнал “Йени Кавказя”, эмиграция, художественно-документальная проза, национальная независимость, большевистский режим*

Azərbaycan mühacirət mətbuatında, o cümlədən “Yeni Kafkasya” (İstanbul, 1923-1927, cəmi 95 say) məcmuəsində dərc olunan bədii və bədii-sənədli əsərlərin ideya-məzmun, janr, dil, üslub cəhətdən araşdırılması, dəyərləndirilməsi ədəbiyyatşünaslığın aktual vəzifələrindəndir. Heç şübhəsiz ki, siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda mücadiləsində sözügedən nəsr nümunələrinin də xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Mühacir müəlliflərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət quruculuğu prosesi, daxili və xarici düşmənlərin fitnəkar, xəyanətkar mövqeyi, bolşevizmin törətdiyi qanlı cinayətlər, bütün işgəncələrə rəğmən, azadlıq aşıqlarının əqidələrindən dönməzliyi barədə xatirələri təsvir edilən dövrün gerçək mənzərəsi haqqında aydın təəssürat yaratmaq üçün zəngin və dəyərli mənbələrdir.

Mövzu, süjet xətti, kompozisiya, ümumilikdə sənətkarlıq məsələləri baxımından, hadisələrin harada, hansı şəraitdə cərəyan etməsindən asılı olmayaraq, məcmuədəki bütün xatirələri birləşdirən bir cəhət vardır: bolşevizmin, totalitar sovet rejiminin gec-tez süqut edəcəyinə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpaasına bəslənilən dərin, sarsılmaz inam.

Məcmuədə “Xatirə və təəssürat” başlığı altında, MİM təxəllüsü ilə dərc olunmuş “O gün və ... bugün” adlı əsərə də eyni ruh hakimdir. Xatirəsində müəllif şahidi olduğu iki dövrün – istiqlalın və işğalın onun qəlbində buraxdığı silinməz izləri ustalıqla çatdırmağa müvəffəq olmuşdur. Bir-biri ilə kəskin təzadda, barışmaz mövqedə olan quruluşların mahiyyəti məharətlə

üz-üzə qoyulur: “O gün mayısın ən gözəl bir günü idi...Uzun sürən qış nəhayət bitmiş, qarlar ərimiş, artıq bahar gəlmiş idi...Vətənin o gözəl çölləri, dağları, bağçaları, bağları həpsi gülüyor, uzun bir uyqudan oyanmış gibi sürür və sevincində “ilkbaharımızın” yeni doğan günəşini selamliyordu. Çayırılarda yayılan ilxılardakı atlar belə o gün daha gur, daha sərbəst, daha sevincli, adətə gülüyor gibi kişniyorlardı” [1, s. 18/274]. Müəllif İslam və türk aləmində ilk cümhuriyyətin yarandığını, bundan doğan sevincin həddi-hüddü olmadığını fəxarətlə bildirir və o günün – 28 Mayın “nə tatlı, nə böyük bir bayram idi” – deyərək xiffətini çəkir.

Bundan sonra müəllif əsərin məzmununda elə sərt dönüş edir ki, xatirə kədərli və unudulmaz təəssürat yaradır. Yazıçının üslubu, təhkiyənin orijinallığı, fikrin ifadə tərzini yeni quruluşun bütün eybəcərliklərini, fəsadlarını üzə çıxarır: “Şanlı bayrağımız endirilmiş, bahar bitmiş, yenə məşəqqətli bir qış gəlmiş... Məmləkətimiz düşmənlər çizməsi altında inliyor, istiqlalımızdan bir əsər qalmamış, yenə o əski, o məşum zəncirlər millətimizin əllərini, ayaqlarını, fikrini, qəlbini bütün milli mənlüyünü sımsıxı sarmış” [1, s. 18/274].

Müəllif işğaldan sonra ordunun dağıldığını, milli məktəblərin bağlandığını, günahsız insanların öldürüldüyünü, sürgün edildiyini, vətənin və övladlarının zülmət içərisində boğulduğunu göz yaşı ilə nəql edir. Bütün bunlara rəğmən, istiqlalçı yazar bədbin yox, nikbindir, o, “hər gecənin bir gündüzü var” – deyərək düşməyə meydan oxuyur: “O günü müjdələyən dan yıldıızını Bakı Çekasının qaranlıq bodrumlarında “Yaşasın istiqlal” – deyə günlərlə ac qalan qəhrəmanlar arasında görüyorum!” [1, s. 19/276].

“Yeni Kafkasya” məcmuəsinin 1925-ci il tarixli 14-cü nömrəsində Məhəmməd Sadiq Aranın “Sənan” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt. (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” [2] adlı əsəri də mühacirət bədii-sənədli nəsrinin diqqətəlayiq örnəklərindəndir. Xatirələrdə bolşevik rejiminin ÇEKA əli ilə istiqlal mücahidlərinə qarşı törətdiyi dəhşətli cinayətlər, işgəncələr, sürgünlər tənqid edilir, eyni zamanda mücahidlərin qüruru, öz əqidələrinə sədaqəti, tükənməyən həyat eşqi və əzmi bədii əksini tapır. Müəllif əsərinin əvvəlində qeyd edir ki, ÇEKA-dan xilas olduqdan bir ay yarım sonra gəzinti məqsədi ilə sahildəki bağa gəlir və burada təsadüfən “fəlakət arkadaşlarından Əbdülvahab”la rastlaşır. ÇEKA həbsxanasında təxminən eyni taleyi yaşayan silahdaşlar bir-birinə “keçmiş olsun” – deyir və “qızıl cəlladların” onların başlarına gətirdikləri müsibətləri nəql edirlər. Göz yaşları ilə danışılan və ürək dağlayan bu olaylar istiqlal mücadiləsi yoluna işıq salmaqla yanaşı, mahir yazıçı qələmi sayəsində hər bir oxucuda zəngin və unudulmaz təəssürat yaradır.

Ölüm dəmlərində belə, yenə özlərini yox, yalnız məfkurələrini düşündüklərini yazan müəllif qızıl əsgərlərin gecə evlərə basqın etdiklərini, mənzildəkilərlə dağdan enmiş quldur kimi davrandıqlarını, ac qurd kimi tabağı süpürdüklərini, süngü ilə divarları deşdiklərini, döşəməni qırdıqlarını, nəhayət, “saxta para yapanlar” (gizli “İstiqlal” qəzeti nəzərdə tutulur – A.Ə.) adı ilə heç bir şey tapmasalar da, onları həbsxanaya götürdüklərini qeyd edir. Xatirə müəllifinin silahdaşını dərhal bodruma (zirzəmi – A.Ə.) qapadırlar. “Xəstəliyi imdada yetişən” müəllifi isə ÇEKA-da yenidən sorğu-suala tutur, sonra onu da zirzəmiyə salırlar. Bu azmış kimi komandir soldatlara həmin zirzəmiləri su ilə doldurmalarını və “ağıllarının başlarına gəlməsi üçün” sabaha qədər dustaqları orada saxlamalarını əmr edir. Ertəsi gün yenə sorğusual, yenə işgəncə. Lakin bütün bunlar mücahidlərin iradəsini qırmır, onlar əmindir ki, gün gələcək övladları bu vətəni xilas edəcək, rus istibdadına və işğalına son qoyulacaqdır.

Xatirənin dili zəngin və obrazlıdır. “Dağdan enmiş eşkiya”, “qızıl “Füqara Hökuməti”nin bu cəlladxana məqam-ı rəyasət odası həqiqətən də qızıl qan rəngində süslənmiş idi”, “masaların örtüləri qırmızı; yaylı sandalyalar hər qırmızı çuxalarla örtülmüş”, “divarlar qırmızı kağızlarla süvənmiş”, “zülm və zülmət əsəri qanlı parçalardan yapılmış qocaman qızıl bayraq”, “ertəsi gün “İstiqlal” qəzetəsi ÇEKA divarlarını yararaq şəhərdə bir bomba kimi partladı” kimi ifadələr xatirəni oxunaqlı, təsirli və mənalı edir.

“Yeni Kafkasya” məcmuəsində M.S.Aranın “Sənan” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi “Məşum bir xatirə”sində də ünvan, mövzu dəyişsə də, ideya eynidir: rus istilasının ifşası, istiqlalın tərənnümü. “Qarabağın şirin qəsəbəsi” Ağdamda baş verən hadisəni – Qızıl Ordunun yürüşünü təsvir etməklə həm yarıac-yarıtox, cır-cındır içində olan işğalçı qüvvənin əsl siması açılır, həm də onları seyr etməyə gələnlərin dili ilə aldadılmış xalqın, millətin istiqlal arzusunun sönmədiyini bəyan edilir. Müəllif xatirəsində yazır ki, Ağdamdakı bir otelin küçüyə baxan pəncərəsindən bu mahnıya bəstələnmiş musiqinin sədaları altında alayın keçdiyini seyr edir:

Qafqazda qan olacaq,
Tarixlərə şan olacaq!
Bu yerlərə Moskva deyil!
Azərbaycan xan olacaq!
Azərbaycan xan olacaq... olacaq!

Dəstənin önündə onun tanıdığı, Birinci Dünya müharibəsi zamanı rusların məşhur Nargin adasına sürgün etdiyi, azərbaycanlılar tərəfindən oradan qaçırılan, sonra Azərbaycan milli hökumətinə xidmət etmiş Türkiyəli zabitlər – Əli Heydər, Mustafa Fəhmi, Salih, Cəmil və Qədri bəylərdir. Küçədəki

gurultunun nə olduğunu soruşanda, onunla bərabər bu mənzərəni seyr edən yoldaşı “Fələkət gəlir” – deyər cavab verir.

Bu doğrudan da fələkət idi! Sonradan məlum olur ki, ruslar Anadoluya yardım adı ilə müəllifin nifrətlə gah “Şimal sürüləri”, “səfalət sürüləri”, “səfil konvoy”, gah da “çaqqal sürüsü” adlandırdığı bu dəstəni Qarabağa yeritməmişlər. Dəstədəki bəzi türk zabitləri hara və nə üçün gəldiklərini belə bilmir: “Vallahi bilməm ki?!.. Anadoluya yardıma gediyyərləmiş. Zabitan öylə söylədi. Bizə də əmr etdilər. İstiqbal ediyoruz. Bizim Azərbaycan zabitləri iştirak etmədilər. Bilməm ki... Həpsi də məhzundular. Anlayamıyorum ki, biz əsgəriz. Çox şey bilmiyoruz ki...” [3, s.15/ 211].

“Səfil sürünün” “Azəri oğluyam, Qafqaz vətənim, Atəşdən yoğrulmuş xəmirim mənim” marşına qarşılıq verməsi müəllifin vecinə deyil. Onu narahat edən ac-yalavac əsgərlərin məktəbin bağındakı ərik ağaclarını heyvan kimi sındırması, yenicə çiçəyindən çıxmış ərikləri yarpaq qarışıq udması idi.

Müəllif xatirəsində iki il əvvəl Bakını erməni-bolşevik işğalından azad etmək üçün ölüm-dirim savaşına girən Xəlil paşanın bu dəfə yenidən bolşeviklərlə əlbir olub Anadoluya yardıma getmək adı altında Azərbaycanın bölgələrini, Qarabağı zəbt etdiyini kədərlə yazır. O, “Xəlil Paşa ordusu”nu seyrə gələn qadınların birinin dili ilə belə deyir: “Yolu yumrulmuşlar, pis mürdar uruslar gənə hardan gəldilər!? Bunların pis yüzlərindən ancaq qurtulmuşduq. İlahi, görüm bunlar qara geysinlər.” [3, s.16/ 211].

Sənənin xatirəsi Anadoluya “yardım etmək üçün” “Biz sizə hüriyyət gətirdik, əsarətdən xilas etdik” şüarı ilə Qarabağa soxulan Qızıl Ordunun əsl simasını açmaq açısından və dövrün real ictimai-siyasi mənzərəsini dəyərləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu əsər, eyni zamanda mücahidlərin istiqlal inamını ifadə etmək nöqteyi-nəzərindən qiymətlidir. Bir həftə belə keçməmiş əldəaldıqlarının fərqi varan Qarabağ əhalisi ruslara qarşı ayağa qalxır, minlərlə əsgəri qara torpağa sərir və qurtulanları isə Yevlax stansiyasına qədər sıxışdırıb, tərki-silah edir. Təəssüflər olsun ki, Gəncə üsyanından sonra, Qarabağ üsyanı da yatırılır. Lakin xalqın içində alovlanan atəş yenə də sönməmiş, onlar bu və ya digər şəkildə mücahidlərini davam etdirirdilər. “Bu qayur mücahidlərin sərih istiqlal davalarının təhəqqüqünə doğru sövq-i təbiətlə yürüdükləri yollar, onların şəsə-i imanı ilə işıqlanmış və bu nur ilə məqsədə doğru mətanətlə irəliləyirlər” [3, s.16/ 212].

Xatirə ideya-məzmun baxımından mükəmməl və maraqlı olduğu kimi, sənətkarlıq cəhətindən də diqqətəlayiqdir. “Sürünü təşkil edən səfillərin...bənizləri uçur, fərsiz gözləri uzun sənələrin acliğından çuxura düşmüş. Şimalın soyuq və vəhşi çöllərindən sırf ac qarınlarını doyurmaq hirsıyla axıb gələn şu səfalət sürüsü qılıq qiyafətləri və qorxunc simalarıyla xortlaq-

ları andıran bir ucube-i xilqət təmsil ediyordular” [3, s.16/ 211]. Göründüyü kimi, müəllifin ustalıqla istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri sözü-gedən əsəri ifadəli, obrazlı edir.

“Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Dəmirçioğlu” gizli imzası ilə dərc olunmuş “Bugünün xatirəsi” adlı əsər də həcm etibarını ilə kiçik olmasına rəğmən, ideya, məzmun baxımından diqqətçəkici və təsirlidir. Şerti olaraq iki hissəyə bölünən xatirənin birinci hissəsində biz müəllifi Bakı küçələrini gəzərkən, ikinci hissədə bir dostunun evində İstiqlal gününü qeyd edərkən görürük.

1920-ci ili sürgündə keçirən müəllif 1921-ci ildə yenidən Bakıya qayıdır. Bu zaman Cümhuriyyət dövründəki Bakıdan əsər-ələmət qalmadığını ürək ağrısı ilə təsvir edir: “Hər şey matəmə bürünmüş, hər tərəfi qoyu bir qaranlıq qaplamışdı. Bolşeviklər istiqlal dövrünü xatırladan nə varsa qaldırmışlar, milli bir şey buraxmamışlardır. Hər şeyə, yerli-yersiz qalın və qanlı bir kommünizm pərdəsi çəkilmişdir” [4, s.15/ 271]. Xatirə müəllifi keçmiş “Parlaman”, indiki “Kommunist” (hazırda: İstiqlaliyyət – A.Ə.) küçəsi ilə irəliləyir. Diqqətini Parlament binasının bir küncündə ilişib qalmış və üzərində “Yaşasın istiqlal!” şüarı yazılmış lövhə cəlb edir. Bu lövhə onu istəməz Cümhuriyyətin ildönümü qeyd olunan 1919-cu ilə aparır: “Nə müdhiş izdiham idi o... İynə atsan yerə düşməzdi. O nə həyəcan, o nə sevinc idi” [4, s.16/ 271]. Dəmirçioğlu üçrəngli bayrağımızı, müstəqil Azərbaycanın Ordusunun paradını, xalqın sevincini xatırlayır və İstiqlal gününün o həzin duyğularının qəlbini yandırdığını yazır.

Xatirənin ikinci hissəsində müəllif dostunun evindədir. O, silahdaşları ilə birlikdə “mübarək gecə”ni – İstiqlal gününü qeyd etmək üçün buraya gəlmişdir. Böyük oda milli bayraqlarımızla süslənmişdir. Divara İstiqlal şəhidlərinin fotosu olan tablolar vurulmuşdur. Ev sahibinin dediyinə görə, indi şəhərin hər məhəlləsində, məmləkətin hər tərəfində kiçik qruplar halında İstiqlal günü qeyd olunur. Bu odada da bir qələbəlik var: “Günün mənası, bolşeviklərin məzalimi, gəncliyin istilaya qarşı mücadiləsi haqqında nitqlər söyləndi. Türklük, türçülük təhlil olundu. Milli rəhbərlər xatırlandı. Nəşidələr söyləndi. Qəsblər haqqında xalq tərəfindən bəstələnən həcvlər dinləndi. Əhdlər təcdid (yeniləndi – A.Ə.), peymanlar təyid (təsdiq – A.Ə.) olundu...” [4, s.16/ 272]. Xatirə müəllifi İstiqlal gününün şərafinə qonşuluqda təşkil edilmiş tədbirdə də eyni mənzərəyə şahidlik edir və oradan da zəngin təəssüratla ayrılır. Dəmirçioğlu xatirəsini sabaha dərin inamla bitirir: “Əvət, istiqlal məfkurəsi ilə yaşayan və istiqlal fikrini yaşadan gənc nəsələ malik olduğumuzu gördükdən sonra “Yaşasın istiqlal!” şüarının qırıq bir lövhə deyil, yaxın bir atidə bütün parlaqlığıyla təhəqqüq edəcək böyük bir şüar olduğuna bir daha inandım” [4, s.17/ 272].

Sözügedən xatirə bir çox cəhətləri ilə “Yeni Kafkasya”da M.S.Aranın “Sənan” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt. (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” adlı əsərini xatırladır. Həmin xatirədə mücahid zindanda “Şu ölüm dəmlərində yenə kəndimizi deyil, yalnız məfkurəmizi düşünüyorduk” [2, s.5/ 214] – deyər fikirləşir, burada da onun silahdaşı “hər növ məzalimə qarşı məfkurəvi bir həyat ilə yaşayan və hər növ təhalükə köks gərən əməlpərvər bir gəncliyi” [4, s.17/ 272] gördüyünü iftixarla qeyd edir.

İstiqlal mücahidi Mirzə Bala Məhəmmədzadə də mühacirət mətbuatında “Mirzə Bala”, “Nuhoğlu”, “A.Kut”, “Daşdəmir”, “Məhəmmədzadə Mirzə Bala”, “M.B.” və sair imzalarla çoxsaylı yazılar dərc etdirmişdir. Onun həyatının mənası, ədəbi fəaliyyətinin, o cümlədən zəngin publisistik yaradıcılığının əsas istiqaməti milli hərəkata, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olması uğrunda mübarizəyə, bu demokratik dövlətin süqutundan sonra isə sovet rejimi və bolşevizmə qarşı amansız ideoloji mücadiləyə həsr olunmuşdur. M.B.Məhəmmədzadənin “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Daşdəmir” imzası ilə çap etdirdiyi “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün. (Xatirə dəftərimdən)” adlı xatirəsi də milli istiqlal hərəkətinin inikasını baxımından diqqətə çəkən əsərlərdən biridir. Müəllif sözügedən əsərinə qədim türk əfsanəsini xatırlatmaqla başlayır: “Əski türk üsturələri (əfsanələri – A.Ə.) ilə aşına olanlar Ergenekon masalını bilirlər. Tilsimli bir ovaya düşən türklər əsarət həyatından “Yeni gün”də (9 mart Novruz) xilas olmuşlardı. 9 Mart üsturəsi türklüyün xilasını tərmiş eylədiyi kimi, 28 Mayıs da Azərbaycan türklüyünün xilasını tərmiş edər” [5, s. 17/272]. M.B.Məhəmmədzadə bu müqayisəsini ciddi mülahizələrlə əsaslandırır, 28 Mayı yalnız Azərbaycan deyil, Türkiyə xaricindəki bütün türklərin xilas ümidlərini möhkəmləndirən parlaq gün kimi dəyərləndirir. İşgaldan sonra da Azərbaycan gəncliyi həmin günü on-on, bəzən də on beş-on beş toplanaraq qeyd edirdilər. Xatirə müəllifi belə tədbirlərdə olduğu üçün yanında qalan bəzi olayları oxucularla bölüşmək istədiyini bildirir, lakin bundan əvvəl Birinci Dünya müharibəsi dövründə, hələ orta məktəbdə oxuyarkən də belə yığıncaqların iştirakçısı olduğunu yazır və qeyd edir ki, həmin vaxtlar proqramımız, məqsədimiz yalnız ana dilini qorumaq, türk ədəbiyyatını öyrənmək idi. Çünki çarizm xalqı öz ədəbiyyatını, dilini öyrənməyə imkan vermirdi. “Türk ədəbiyyatını, Məhəmməd Əmin bəyi, Tofiq Fikrəti, Namiq Kamalı o məhfillərdə (yığıncaqlarda – A.Ə.) tanıdım, hətta türk olduğumu da o gizli tələbə dərnəyində öyrəndim” [5, s. 17/273]. M.B.Məhəmmədzadə milli özünüdərk, dil, ədəbiyyat naminə mübarizə dövrünü xatırlatmaqla istiqlal uğrunda mücadilənin həmin hərəkətin təbii davamı olduğunu diqqətə çatdırır. O, istila dövrü toplantılarının ideya və məqsədinin mahiyyəti barədə söz açaraq gös-

tərir ki, indi istədiyimiz yalnız ana dili deyil, milli qurtuluş, milli istiqlal, sadəcə Azərbaycanın deyil, bütün türk ölkələrinin qurtuluşudur. Buna görə “Müsavət” təşkilatı gizli “İstiqlal” qəzeti buraxır, bəyannamələr, risalələr nəşr edilir. M.B.Məhəmmədşad yazır: “Şimdi biz ədədi minlərə varan böyük milliyyətpərvər bir orduyuz. Bayrağımız “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarını təmsil edən üçrəngli bir sancaqdır, yasamız hürriyyət, hədəfimiz istiqlaldır!” [5, s. 17/273].

Bu xatirəni yazmaqda müəlifin məqsədi ötnləri sadəcə yada salmaq deyil, müqəddəs amal – azadlıq uğrunda mücadilə yolunu işıqlandırmaq, gələcək nəsli ruhlandırmaq, istiqamətləndirmək, yeni mübarizə mərhələsinə hazırlamaq, qələbəyə inamı aşılamaqdır. M.B.Məhəmmədşad 28 May münasibəti ilə keçirilən yığıncağı o qədər böyük şövqlə təsvir edir ki, oxucuda unudulmaz təəssürat, eyni zamanda müqəddəs ideallara məhəbbət yaranır: böyük salonun ortasına şirniyyatlar, meyvələr, çiçəklər, tar, kamança, yuxarıda mavi, ortada qırmızı, aşağıda yaşıl rənglərdən ibarət çiçək dəməti qoyulmuş, Azərbaycan bayraqlarından mehrab düzəldilmiş, istiqlal qəhrəmanlarının fotoları divarlardan asılmışdır. Qızlar, xanımlar da bu üç rəngi təmsil edən paltarlarla bəzənmişlər. Müəlif gizli bayramların bu şəkildə tərtib olunduğunu qeyd edir və davamında onların bir də məfkurəvi tərəfinin olduğunu yazır. Körpələrin milli nəğmələr, vətən haqqında şərqlər oxumasından sonra pərdə bağlanır və qonaqlar masa arxasında əyləşirlər. Tədbirin növbəti hissəsində “Nitqlər, tarixi və siyasi bəyanatlar başlayır. Hafiz qəzetə və bəyannamələr oxunur. Milli parçalar və şeirlər söyləyir. 1928-ci ilin 28 Mayıs qəhrəmanları, istiqlal dövrünün tarixi xatırlanır. Bolşevizm cildinə girmiş əski rusluq təşrih olunur, mühərrib kommunizmə qarşı türk milli demokratizmi təhlil ediliyor, istiqlal məfkurəsinin rəhbərləri düşünülüyor...” [5, s. 18/274] və onların yolunun davam etdirəcəklərinə and içilir.

Məlumdur ki, M.B.Məhəmmədşadın keçdiyi ömür yolunun, irsinin daha dərinədən öyrənilməsində onun xatirələri əhəmiyyətlidir. Amma bu qəbildən olan əsərlərin dəyəri bununla bitmir. Bu gün də aktuallığını itirməyən həmin yazılar, eyni zamanda bizi tarixi hadisələrlə, dövrün ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə tanış edir. Bu baxımdan görkəmli publisistin “Yeni Kafkasya”nın bir neçə nömrəsində (sayı 4, 5-6, 13) dərc olunan irihəcmli “İran xatirələri. (İranda Azərbaycan mühacirləri)” adlı əsəri xarakterikdir.

Xatirələrdə XIX əsrdə Rusiyanın Azərbaycanı istilasından sonra İranda məskunlaşan və müxtəlif təbəqələri, zehniyyəti təmsil edən mühacirlərin həyatından bəhs edilir. Tacirlər, mücahidlər, hərbcilər, ziyalılar, hətta “sovet ispionu” (casus – A.Ə.) bu xatirənin qəhrəmanlarıdır. Onların həyat və dü-

şüncə tərzi əsərdə kifayət qədər əhatəli və maraqlı şəkildə təqdim olunur. Müəllif İranın müxtəlif bölgələrində “mühacir qəbiləsinin üçüncü və dördüncü nəslinin nümayəndələrini” gördüyünü, onlarla yaxından tanış olduğunu yazır. M.B.Məhəmmədzadə xatirəsində bir neçə mükəmməl mühacir obrazı yaratmışdır – desək, yanılmırıq. Yazıçının təsviri ilə tanış olduğumuz ilk mühacirin üz cizgiləri, geyimi oxucunun gözü qarşısında canlanır. O, “saf, təmiz və cəngavər bir səhra türkcəsi olan Muğan şivəsində” danışır, ““Arşın mal alan” parçalarını yalnız “Arşın mal alan” dili və havasıyla təmsil” edir, İranın bölgələrini tanıdığı kimi, Şimali Azərbaycanda olub-bitənləri “beş barmağı” kimi bilir.

Rus istilasının qatı əleyhdarı M.B.Məhəmmədzadə yadellilərə qarşı mübarizəyə “öz atıyla, tufəngiylə” qoşulan qəhrəmanın dili ilə bu işğalın fəsadlarını, rus əsgərlərinin törətdiyi cinayətləri məharətlə ifşa edir: “Onlar bir əsr əvvəl bizi avara saldılar...Bolşeviklər Muğanda və Lənkəranda bütün əqrəbalarımızı qırdılar” [6 a, s.8/56]. İbiş kimi tanınan İbrahim İranda mühacir hüququ ilə yaşadığını, hətta orada mühacir təsisatlarının olduğunu söyləyir. Mahir təhkiyə ustası olan müəllif yazır ki, ondan “Arşın mal alan” pyesini haradan öyrəndiyini soruşanda İbrahim Bakıdan gələn bir truppenin tamaşanı Lənkəranda nümayiş etdirdiyini, bir də Ənzəlidə gördüyünü söyləyir. Xatirədə mühacir həyatının ağrı-acıları təsirli dillə əks olunmuşdur: “...qollarını qaşqanın boynuna doladı. Üzünü onun üzünə yapışdırdı və gözəl bir səslə dedi ki:

Utanma, gəl söylə böylə dərdini mənə,

Nə qüссədir böylə, əsər eyləmiş sənə?

Qaşqa başını qaldırdı, silkindi, yallarını havada yelləderək yüksəkdən bir kişnədi” [6 a, s. 8/56].

Tarixi hadisələr və faktlarla zəngin olan xatirədə M.B.Məhəmmədzadə mühacirətin yaranması, təşəkkülü, mühacirlərin həyat və məişət problemlərinə də toxunur, onların məskunlaşdığı ərazilər barədə məlumat verir: “Makudan ta Xorasanın rus və əfqan hüdudlarına qədər Şimali İranda, Araz sahilləriylə Xəzər sahillərindən ta Kırmanşah və İsfahana qədər olan geniş sahədəki şəhər və qəsəbələrdə minlərcə, bəlkə on minlərcə azəri türkü, Şimali Azərbaycandan köçən və əksəriyən siyasi mühacir olan azərilər dağılmışlardı” [6 a, s. 8/56].

M.B.Məhəmmədzadə müşahidə etdiyi olaylarla, rastlaşdığı insanların xarakteri ilə bağlı real təsəvvür yaratmağa çalışır. Evidə qonaq olduğu taciri yalnız var-dövlət, mülk düşündürür. Məlum olmayan səbələrə görə Sibirə sürgün olunan tacir ilk fürsətdə İrana qaçmış, burada bir varlığının qızı ilə evlənməmiş və onun vəfatından sonra ailənin bütün malına-mülkünə sahib olmuşdur. Milli, dövləti düşüncədən uzaq olan tacirin qız övladı türk dilini bilmir.

Xatirə müəllifinin qonaq olduğu başqa bir mühacirlə bağlı vəziyyət bir qədər fərqlidir. Onun masasının üzərində Bakı qəzetləri, milli dövrün mətbuat kolleksiyaları, klassiklərin əsərləri vardır. Bu, sözün əsl mənasında mücahiddir, İran inqilabına yardım üçün öz qayığı ilə silah-sursat daşımış, buna görə çar hökuməti onu Sibirə sürgün etmişdir. O da sürgündən qaçmış, lakin istiqlal fikrindən dönməmişdir. Müəllif xarakterlər arasındakı kəskin fərqləri göstərsə də, onları dəyərləndirməyi oxucunun ixtiyarına buraxır.

Xatirədə digər bir obraz – “rus ispionu” Heydər isə səbatsızlığı, dönlüklüyü ilə diqqəti çəkir. O, milli hökumət dövründə məsul qulluqda çalışmış, istiladan sonra dostları ilə bolşeviklərə qarşı mücadilə aparmış, daha sonra İrana keçmişdir. Heydər burada da bir il Sovet hökumətini tənqid edir, antisovet təbliğat aparırdı. Bir ildən sonra, həyat və məişət şəraitinin ağırlığının təsiri ilə ümidini itirməyə başlayan Heydər kommunistlərin təbliğatına uyur, mövqeyini dəyişir, hətta sovetin xeyrinə casusluğa başlayır. Bunun müqabilində də o, şəhərin ən yaxşı yerində dükan açır. Əsərdə “rus ispionu” Heydər timsalında bəzi mücahidlərin mövcud vəziyyətin çətinliklərinə dözməyərək, mücadilə yolundan çəkildikləri də təsvir edilir. Bununla belə, xatirəyə bütünlüklə istiqlala inam ruhu hakimdir. Bu inam əsərin sonunda həm müəllifin, həm də onun silahdaşlarının iradəsini ifadə edən sözlərində daha qabarıq səslənir: “Vahid, hürr və müstəqil bir yurd olmazsa, vahid, hürr və müstəqil bir millət dəxi olamaz, zira bir cəmiyyətin vahid bir millət olması üçün yurdun vəhdət, hüriyyət və istiqlalı olmazsa, müştərək və müstəqil millət məfhumları dəxi vücuda gəlməz. Binaəleyh, yurd ən böyük yaradıcı bir qüvvətdir” [6 c, s. 12/173].

M.B.Məhəmmədzadənin və digər publisistlərin bu qəbildən olan xatirələri yazıldığı dövrdə ideoloji mübarizəyə, ölkədə cərəyan edən proseslər haqqında ictimai rəyin düzgün formalaşdırılmasına xidmət edirdisə, bu gün mötəbər mənbə, tədqiqatçılar üçün zəngin xəzinədir.

Beləliklə, “Yeni Kafkasya”da dərc olunmuş bədii-sənədli nəsr örnəkləri barədə fikirlərimizi yekunlaşdıraraq qənatə gəlirik ki, bu əsərlər mücahidlərin istiqlal yolunda keçdiyi şanlı mübarizə yolu ilə tanış olmaq, bolşevizmin əsl simasını öyrənmək və dəyərləndirmək baxımından parlaq nümunələrdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. MİM. Hatırat və Teessürat. O gün və... bugün // “Yeni Kafkasya” mec., İstanbul, yıl 1 (1923-1924), sayı 17, s. 18-19. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr). I cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018, s.274-276.

2. Sanan. İstiklal mücadelesindən bir vaka (Hatıra defterimden bir yaprak) // “Yeni Kafkasya” mec., İstanbul, yıl 2 (1924-1925), sayı 14, s. 4-7. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr). II cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018, s.214-216.
3. Sanan. Meşum bir hatıra // “Yeni Kafkasya” mec., İstanbul, yıl: 4 (1926-1927), sayı 15, s. 15-16. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr). IV cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018, s.210-212.
4. Dəmirçioğlu. Bugünün hatırası // “Yeni Kafkasya” mec., İstanbul, yıl 2 (1924-1925), sayı 17, s. 15-17. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr). II cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018, s.271-272.
5. Taşdemir. Azərbaycanın Ergenekondan çıktığı gün (Hatıra defterimden) // “Yeni Kafkasya” mec., İstanbul, yıl 2 (1924-1925), sayı 17, s. 17-19. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr). II cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018, s.272-275.
6. Mehemedzade Mirza Bala. İran hatıraları. İranda Azərbaycan muhacirleri // “Yeni Kafkasya” mec., İstanbul, yıl 4 (1926-1927), a) sayı 4, s. 7-9; b) sayı 5-6, s.13-14; c) sayı 13, s. 10-12. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). IV cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018, s. a) 55-58, b) 78-80, c) 171-173.

Aysel Efendiyeva

Summary

Examples of the memorial genre in the “Yeni Kafkasya” journal

In the article, literary-documentary prose samples published in the first of the Azerbaijani emigration press – “Yeni Kafkasya” journal were included in the research, it was emphasized that these works are of special importance in the struggle of our political emigration for national independence, and the deep, unshakable belief that Bolshevism and the totalitarian Soviet regime would fall sooner or later, and the restoration of the state independence of Azerbaijan, were mentioned as the aspect that unites them.

The article concludes that The memoirs of emigrant authors about the process of state building during the Azerbaijan Democratic Republic, the seditious and treacherous position of internal and external enemies, the bloody crimes committed by Bolshevism, the steadfastness of freedom lovers in spite of all tortures, are not only remarkable examples of literary-documentary prose of the 1920s Azerbaijani emigration, but also rich and valuable sources for creating a clear impression of the real view of the period described.

Айсель Эфендиева

Резюме

Образцы документальной прозы в сборнике «Йени Кафкасыя»

Объектом данной статьи являются образцы художественной и документальной прозы, опубликованные в первом сборнике Азербайджанской эмиг-

рантской печати «Йени Кафкасыя», отмечается особое значение произведений в борьбе за национальную независимость наших политических эмигрантов. Автор статьи подчеркивает глубокую, несокрушимую веру эмигрантов в восстановления государственной независимости Азербайджана, в то, что большевизм, тоталитарный советский режим рано или поздно падут.

В статье констатируется, что в период государственного становления Азербайджанской Народной Республики, несмотря на крамольную и предательскую позицию как внутренних, так и внешних врагов, кровавые преступления, совершенные большевиками, а также многочисленные пытки, воспоминания писателей-эмигрантов заслуживают внимания не только как образцы Азербайджанской эмигрантской художественно-документальной прозы 20-х годов, но одновременно являются ценными и обширными источниками для создания полноценной картины описываемого периода.

Рәуци: *fil.e.d.A.Tahirli*

Redaksiyaya daxil olma: 22.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 14.11.2022

Çapa qəbul olunma: 08.12.2022

UOT 82.

Leyla Sarıvəlli
e-mail: leyla.s_93@mail.ru
Azərbaycan Universiteti

**QROTESK İNSAN OBRAZI AMERİKA GERÇƏKLİYİNİN
TƏCƏSSÜMÜ KİMİ**
(Ş.Andersonun “Uaynsburq, Ohayo” novellalar toplusu əsasında)

Açar sözlər: Ş. Anderson, “Uaynsburq, Ohayo”, tənhalıq, qrotesk
Key words: Sh. Anderson, “Winesburg, Ohio”, loneliness, grotesque
Ключевые слова: Ш.Андерсон, «Уайнсбург, Огайо», одиночество, гротеск

Şervud Anderson “Uaynsburq, Ohayo” novellalar toplusunu qələmə aldığı illər ABŞ tarixində etirazlar və dəyişikliklər dövrü ilə əlamətdar idi. Bu da ədəbi aləmdə bir inkarçılıq, yeni tendensiyaların yaranması, xüsusən də yeniliyə can atma, yeni bədii formaların axtarışı ilə yadda qaldı. Amerika mədəniyyətində milli düşüncənin dəyişməsinə bir ehtiyac var idi. Amerikalı aydınlar güclü millət anlayışı ilə yanaşı mənəvi-ruhani dəyərlərdə də dəyişiklik etməyə can atırdı. Yeni milli düşüncənin inkişafına çağırış notları Şervud Andersonun yaradıcılığında özünü göstərdi. Yazıçı inanırdı ki, amerikalılar reallığı dəyişə biləcək, cəmiyyətdə baş verən “durğunluğa” qalib gələcək və dünyada öz mənəvi dəyərlərinə görə böyük bir ölkə olacaqdır.

Şervud Anderson “kiçik insan”dan yazır, orta statistik amerikalıdan bəhs edir, beləcə, ənənəvi Amerika dəyərlərini, amerikan həyat tərzini içdən təsvir edirdi. “Uaynsburq, Ohayo” novellalar toplusu amerikalıların qeyri-kamil durumunu, mənasız və lazımsız həyatlarını ifşa edirdi. Şervud Anderson ənənəvi ədəbiyyatın rahat həyat idilliyasını “kiçik insan”ı təsvir etməklə dağıda bildi və yerinə cəmiyyətə təsir edən, onu “yuxudan oyadan” obrazlar gətirdi. Görünür elə bu səbəbdən “Uaynsburq, Ohayo” novellalar toplusu Amerika gerçəkliyini və bu gerçəkliyin fonunda hökm sürən total özgələşməni göstərə bilən gözəl sənət nümunəsi kimi dəyərləndirilir [4]. Amerikalı tədqiqatçı E.Fassel məhz bu fikri xüsusi qeyd edərək yazır ki, Şervud Anderson “insanların tənhalaşmasından, özünütəcriddən və onu törədən davranış və hisslərdən yazır” [3, s. 40].

Novellalar toplusunun mərkəzi ideyası şəxsiyyət və onun həyatda yeri, insan arzuları ilə reallıq arasında uçurum, özgələşmə və tənhaləşmə problemi ətrafında qurulmuşdur. Yazıçı bu problemə böyük önəm verir, Amerika

həyat tərzində ifrat fərdiyyətçiliyin normaya çevrilməsinə qarşı çıxırdı. O, belə hesab edirdi ki, insanın sosial həyatı onun mövcudluğunun, bütövlüyünün əsas şərtidir [2]. Assosiallaşan və cəmiyyətdən təcrid olan insan tənhalaşmaya və özgüləşməyə məruz qalır. Bu baxımdan da iyirmi beş novellanı birləşdirən əsas ideya uaynsburqluların həyat hekayəsi, başqa sözlə qırılan taleləri, ölmüş ümidləri, uğursuzluqları haqqındadır.

“Uaynsburq, Ohayo” toplusundakı novellaları daha yaxşı başa düşmək üçün XX əsrin əvvəlində ABŞ-da formalaşan mənəvi-ruhani vəziyyəti nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu illər ABŞ-ın iki yüz ilə yaxın davam edən inkişafı sərf-nəzər edilir, böyük işlərə iddialı yeni nəsil amerikan xarakterini müzakirəyə çıxarır, “yeni Amerika” nəzəriyyəsinin hazırlanmasında iştirak edirdi [5].

Şervud Andersonun “Uaynsburq, Ohayo” toplusu da bu müzakirələrin obyektinə çevrilərək, amerikalılarla bağlı diskussiyalarda gerçək amerikan cəmiyyətini təqdim edirdi. Şervud Anderson novella qəhrəmanlarının kədərli taleyini Amerikada hökm sürən həyat şəraitinin pisləşməsi və insanlararası münasibətlərin yox olması ilə bağlayır. Yazıçı görünən rifahın arxasında “kiçik insan”ın gündəlik həyatının ən müxtəlif faciələrini canlandır, beləcə oxucuya amerikalıların gerçək həyatını təqdim edir. Bu həyatda insanlar biri-birindən təcrid olmuş, özgüləşmə onların adi həyat tərzinə çevrilmişdir. Özgüləşmiş, təcrid olunmuş insanlar özlərini qərribə aparır, cəmiyyətdə öz yerini tapa bilmir. Yazıçı fərdi və cəmiyyəti hərtərəfli təsvir etməklə qrotesk insanın yaranma səbəblərini göstərir. Bu da onunla izah olunur ki, Amerika cəmiyyətində şişirdilmiş inkişaf göstəriciləri və insan həyatının rifah içində olması, qanunların yalnız həmin “vacib” yaşayış üçün işləməsi fikri daim önə sürülürdü. Fərdin mənəvi-ruhani istəkləri isə nəzərə alınmır, gündəlik həyatın qayğıları gözdən yayınırdı. Amerikada şəxsiyyətin faciəsi ruhun tənhalığına çevrilirdi. Elə bu səbəbdən fərd və cəmiyyət biri-birindən qopmuş, təcrid olmuşdu. İstəmədən tənhalığa çəkilən uaynsburqlular da qrotesk insanın həyatını yaşayırdılar. Onların hər biri xəyallarda yaşayan, reallığı qəbul etməyən özgüləşmiş insanlardır. Onlar məcburən tək düşünür və tək yaşayır, elə bu səbəbdən də öz faciələrinə qapanıb qalırlar. Qrotesk insanlar yalnız özlərinə məlum həqiqəti qəbul edir və belə də həyat sürürlər. Məhz bununla bağlı onlar sosial problemlərin həlli yollarında azıb qalırlar.

Amerika novellasının banilərindən olan E.A.Po ədəbi-tənqidi görüşlərində “vahid effekt” anlayışını irəli sürür və qeyd edir ki, novellanın əsasını təşkil edən bu effekt bir personajla baş verən vacib hadisənin təsviri deməkdir. Şervud Andersonun da novellalarında belə hadisələr baş verir, lakin onlar novellanın mahiyyətini ifadə etmir. Şervud Andersonun novellalarında

insan həyatını idarə edən faktlar baş verən hadisələrdən daha çox onun arxasında gizlənən qeyri-müəyyənlik, çıxılmazlıq və çarəsizlikdir. Ümitsizliyə və çarəsizliyə çevrilən həyat “Uaynsburq, Ohayo” toplusundakı novellaların mənə birliyini müəyyən edir. Yazıçı orta amerikalının mənəvi yetərsizliyini qlobal problemlərlə deyil, gündəlik həyatın mənəvi boşluğu ilə önə çəkir. Görkəmli Amerika yazıçısı U.Folkner Ş.Anderson haqqında xatirələrində yazır ki, yazıçı ona əvvəllər köhlən at olan, sonralar isə yol səfərləri və şumlama üçün lazım olan işçi ata çevrilən yuxusundan danışır: “səbrə və amirənəliyə, daha doğrusu, yalnız bir səbrə çevrilmiş “Uaynsburq, Ohayo” fasiləsiz zəhmətə qatlanan, arzularını itirən insanlar haqqındadır” [7, s.45].

Yazıçının U.Folknerə danışdığı yuxu novellalardakı hadisələri bir-birinə bağlayan işlək at metaforası kimi də dəyərləndirilə bilər. Köhlən atdan işçi atına çevrilən metaforik mənə arzu və istəklərini qrotesk insana qurban verən insanı təcəssüm edir.

Şervud Andersonun qəhrəmanları əyalət insanlarıdır. O, “kiçik insan”ı bu əyalətin qayda-qanunları ilə üz-üzə qoyur və bu qarşıdurmada öz kimliyini itirən, qroteskə çevrilən insan kimi təqdim edir. Məlumdur ki, Amerika ədəbiyyatında əyalət insanın təsviri bir qayda olaraq təbiət qoynunda, idilliyada baş-başa qalırdı. Şervud Anderson bu yeknəsəkliyi dağıdır və yerinə tənha və özgələşmiş, cəmiyyətdən qovulmuş qrotesk insanları gətirir. Heç kim tərəfindən qəbul edilməyən bu “kiçik insan”ın faciəsi həmçinin ondan ibarət idi ki, o, özü kimi təkləşmiş uaynsburqlularla da dil tapa bilmir. Beləcə, yazıçı öz dövründə mövcud olan novella janrının ideya-mövzu dairəsini dəyişir, mənəvi və fiziki təqiblərə məruz qalan “kiçik insan”ın iç dünyasını göstərə bilmişdi.

“Tanrı gücü” novellasının qəhrəmanı rahib Kertis Hartmen on ildir ki, kilsə pastorudur. “Onun qırx yaşı vardı və təbiəti etibarilə çox sakit və özünə qapalı idi” [1, s.79]. Ömrünü tanrı sevgisinə həsr edən rahib Kertisi şəhərdə hamı çox sevir, ona hörmət edir, onunla hesablaşırdı. Günlərin birində o, kilsənin açıq pəncərəsindən ağ boynu və yalın çiyinlərini gizlətməyən bir qadın görür. Bu hadisə ömrünü kilsəyə və tanrı qulluğuna həsr edən rahibə böyük təsir edir. Nə edirsə gözlərinin önündən qadının yalın və ağ çiyinləri getmir: “Hartmen qadınlar haqqında çox az bilirdi. ... Qeyri-adi enerji ilə o, həftə boyu moizələr üzərində işləyir, gördüyü hadisəni isə unuda bilmir” [1, s.80]. Rahib ömrünü tanrı sevgisinə həsr etmək, heç bir qadın haqqında düşünmək istəmir: “Onun qəlbində döyüş başladı” [1, s.80] deyən təhkiyəçi insan hisləri ilə ağılın mübarizəsini təzadlarla əks edir. Bu hadisə onun həyatına təsir edir, indiyə qədər yaşadığı kimi yaşamaq istəmir. Hər gün şəhərin küçələrini dolaşır, tanrının onu sınağa çəkdiyini düşünür. Bir dəfə isə “ruhanilikdən imtina etmək və həyatın başqa yollarını aramağı düşünür” [1, s.82].

O, təcridcən düşüdüklərini reallaşdırmaq, dünyəvi həyata qayıtmaq istəyir. Gözlənilməz hadisə onu yenidən adət etdiyi, səhv bildiyi həyata qaytarır: “Rahibin baxdığı otaqda işıq yandı və Kertis Hartmen gözünü boş yatağa zillədi. Elə bu vaxt yatağa uzanan qadın üzünü yastığa sığıb ağlayır, yumruqlarıyla döşəyi döyürdü. Nəhayət o, ayağa qalxıb ona baxmaq, şəhvani düşüncələrə dalmaq üçün onu gözləyənin qarşısında diz çöküb dua etməyə başladı” [1, s.82]. Rahib bu hadisəni ilahi əlamət, işarə kimi qəbul edib “Allahın qüdrəti mənə nazil oldu! Mən qurtuldum!” [1, s.83] deyir.

Dəyişmək istəyən, özünün daxilində gizlətdiyi hissi üzə çıxarmaq rahibə nəsis olmur. O, “tanrı işarəsi” bəhanəsi ilə yenidən monoton və heç özünün də istəmədiyi, lakin hamının qəbul etdiyi həyata qayıdır. Şervud Andersonun bütün novella qəhrəmanları monoton həyatı seçir, hamı kimi olmaqla cəmiyyətin qanunlarına uduzurlar.

Qrotesk insan normalardan uzaq düşən, qəribə, hamı kimi olmayandır. Onların qroteskləşməsi həyatlarında baş verən hansısa hadisə ilə bağlıdır. Bəzən onlar sevgi uğursuzluğuna məruz qalır, bəzən təhqir edilmiş ləyaqətlərinin ağrısını çəkir, bəzən isə şərlənirlər. Qrotesk uydurulmuş Uaynsburqun ayrı-ayrı sakinlərini ifadə edən anlayışdır. Belə insanlar özlərinə qapalı yaşayır, fərdiyyətçilikdən əziyyət çəkir, başqaları ilə dil tapa bilməyən, həyatdan küsmüş amerikalılardır. Uaynsburqun sakinləri və onların dünyası harmoniyadan məhrumdur. Belə insanlar arasında bağlar qırılmış, biri-birindən təcrid olmuşlar. Onlar sosial həyatın, qarşılıqlı münasibətlərin yoxluğundan əziyyət çəkir.

Toplunun novellalarının bütün qəhrəmanları həyata keçməyən arzuları, anlaşılmazlıqları, bitib-tükənməyən yorğunluq hissləri ilə biri-birinə bağlıdırlar. Yazıçının yaradıcılığını öyrənən B.Qilenson da məhz bu vacib faktı qeyd edir və yazır ki, onları bir-birinə eyni leytmotivlər birləşdirir: “Yazıçı beləcə, onların daxili faciəsinə mənasız mövcudluqlarıyla aydınlıq gətirirdi” [6, s. 305]. Göründüyü kimi yadlaşma həm fərdin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin qəribə deformasiyasının əsas səbəbi kimi “Uaynsburq, Ohayo”da ön plana çıxır.

“Tənhalıq” novellası həyat qanunlarına adaptasiya ola bilməyən, qocalığını tənhalıqda keçirən insandan bəhs edir. Bütün ömrünü elmə, təhsilə həsr edən Enoh Robinson həmçinin incə ruhlu rəssamdır. Bu qədər bilik və savad əldə edən Enoh Robinson məişət qayda-qanunlarını mənimsəyə bilmir, çox vaxt təcrübəsiz uşaq kimi sadələvhəsini səhv edir. O, həyat gerçəkliklərində itib-batır, ən sadə hadisələrdə çaşıb qalır. Enohun çəkdiyi rəsmləri özündən başqa heç kəs başa düşmür, elə bu səbəbdən də qəbul etmir. Hərdən onların izahını vermək istəsə də lazımı sözlər tapmır, öz-özünə

danışır və bununla da kifayətlənir: “O, hələ gənc olarkən evinə gələn qonaqlarla danışmağa can atırdı, amma hər şey onunla bitirdi ki, o, heç nə deyə bilmirdi” [1, s.101].

Bu hadisələr o qədər təkrarlanır ki, tədricən Enoh öz fikirlərindən şübhə etməyə başlayır, yanlış olduğunu düşünür. Belə hadisələrin çoxluğu onu insanlardan uzaqlaşdırır, Enoh özünə qapanır, artıq heç kəsi görmək istəmir. İnsanlardan qaçmaq onda adət halını alır və cəmiyyətlə əlaqəsini kəsir. Bu təcrid olma onda başqa bir keyfiyyəti oyadır və Enoh artıq evində dost və tanışların toplandığını xəyal edir. O, xəyalında onlarla danışır, mübahisə edir və çox vaxt da doğru olduğunu sübut edir. Enoh belə söhbətlərdə özü olur, özünü ifadə etmək bacarığından məmnun qalır: “öz fantaziyalarının məhsulu olan insanlar onunla oynayır, söhbət edir, bölüşürdülər, – insan necə də uşaq kimi xoşbəxt ola bilər... Bu qəribə insanları Enoh uydurmuşdu!” [1, s.102].

Lakin qəfil baş verən hadisə Enohu Uyansburq sakininə çevirir. Həyatında ilk və son dəfə onu başa düşən, onu anlayan və olduğu kimi qəbul edən qadınla rastlaşır. Lakin bu qadın onun yaratdığı dünyanın sakininə çevrildəndə Enohun uydurulmuş dünyasını darmadağın edir. Enoh başa düşür ki, canlı insanlarla ünsiyyət gura bilmir, buna görə də qadını öz otağından qovur: “Mən tək-tənhayam, mən burda təkəm, – səsi xırıldadı. Mənim otağımda həyat vardı, dostlarım vardı, indi mən tək-tənhayam” [1, s.102].

Yazıçı cəmiyyətdən və ilk növbədə özündə təcrid olmuş insan faciəsindən danışır, tənhalıqdan yazır, insanların öz aralarında hördükləri divarlardan bəhs edir. Özgələşmə insan ruhunu dağıdır, onun qəlb dünyasının pozulmasına gətirib çıxarır və elə bu səbəbdən insanlar anlaşılmaz, qeyri-adi, yazıçının yaratdığı qrotesk insanlara çevrilirlər. Onların izah olunmaz davranışları digərlərində qəribəlik yaradır, bu isə öz növbəsində onlara olan münasibətə təsir edir. “Tənhalıq” novellasından göründüyü kimi cəmiyyətdən təcrid olma sonda özgələşməyə, tənhalığa gətirib çıxarır.

“Əllər” novellasının qəhrəmanı tələbələri və onların valideynləri tərəfindən “pozğun niyyətli insan” adlandırılaraq biabır edilən və rüsvayçılıqla şəhərdən qovulan qrotesk insandır. Artıq neçə illərdi o, başqa ad altında Uaynsburqda yaşayır, müəllimlik haqqında düşünür, gündəlik çörək pulu qazanmaqla dolanır. Vaxtından əvvəl qocalan Adolf Mayers ilk baxışdan yüzlərlə “kiçik insan”ın faciəsini təcəssüm edir. Uaynsburqun tənha insanının nə vaxtsa müəllim olduğu heç kəsin ağına belə gəlmir. Hamı onu günəməzd işçi, çiyələkləri sürətlə yığan fəhlə kimi tanıyır. Vaxtından əvvəl qocalan bu insan hamıdan qorxur və hər kəsdən qaçır. O, insanları gizli bir sevgilə sevsə də, onun sevgisindən heç kimin xəbəri yoxdur. O, bu sevginin ona baha başa gəldiyini bildiyi üçün, heç kimə inanmır. İndi onun yaşamaq

istəyi artıq tükənmişdi və onun istəyi yalnız gündəlik tələbatını ödəmək üçün daha çox yığa biləcəyi çiyələklərdir. Göründüyü kimi Şervud Anderson da ingilis yazıçısı Ceyms Coysun “Dublinlilər” hekayələr toplusunun “ölülərindən” danışır. Ceyms Coysun “ölülər” dünyası ilə Şervud Andersonun “ölüləri” arasında bir çox oxşarlıqlar var. Dublinlilər də Uaynsburqlular kimi canlı ölümlərdir. Onlar da nə vaxtsa məruz qaldıqları psixoloji travmaları içlərinə çəkmiş, elə bu səbəbdən cəmiyyətdən, onları əhatə edən insanlardan uzaq düşmüşlər. Dublinlilər kimi Uaynsburqlular da öz dəhşətli və qorxulu travmalarında donub qaldıqları üçün oradan çıxış yolunu tapa bilmirlər. Elə bu səbəbdən bu şəhərin bəzi sakinləri Adolf Mayers kimi diri ikən ölüdürlər.

Pensilvaniya məktəbində o, uşaqlara elmlə yanaşı yaradıcılığın sirlərini öyrədir, lakin onun şagirdlərə gözəlliyin sirlərini açmaq istəyi fəlakətə çevrilir. Axmaq və cahil amerikalı fermerlər elə bilirlər ki, məktəb müəllimi uşaq təcavüzkarıdır. Onu vəhşicəsinə döyür, öldürmək istəyirlər. Amma sonda bu istəklərindən əl çəkib onu rüsvayçılıqla şəhərdən qovurlar. Adolf Mayers Uaynsburqa qaçır, adını dəyişir və bir daha uşaqlara xəyal qurmağı öyrətmir.

Uinq Bidlbom da düşmən dünya ilə qarşılaşıb özünə qapanır. Bu hadisədən sonra o, hamıdan qaçır, öz həqiqəti ilə yaşayır, amma artıq onu heç kimlə bölüşmür. Onun insan sevgisi, onun bəlasına çevrilir. İnsanlar onu başa düşmür və bu səbəbdən Uinq Bidlbom özgüləşməyə məruz qalır. Şəxsiyyətin cəmiyyətdə özünü ifadə edə bilməməsi onun faciəsi, həmçinin özünü cəzalandırdığı həbsxanasıdır. Bu həbsxanasından çıxış yolu yoxdur. Bu cəza sonsuza qədər onunla addımlayır. Daha sonra xəstəliyə çevrilir və özünə qapanmaya gətirir. Bu qapanma onu manqurta, eybəcərləşmiş qrotesk insana çevirir. Özünə qapanan Uinq Bidlbom insanlarla bərabər özündən, kimliyindən uzaqlaşır, özgüləşir. Elə bu səbəbdən başqa ad altında gizlənir, yad şəhərdə, başqasının həyatını yaşayır.

Şervud Andersonun qrotesk obrazları nəinki onların zahiri görünüşlərində, həmçinin daxili durumunda, psixi deformasiyasında özünü göstərir. Şervud Anderson adı insanla qrotesk insan arasında olan şəffaf sərhədin nə qədər incə olduğunu, birindən digərinə asanlıqla keçməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Başqa sözlə hər hansı bir hadisə insanı anidən mənən sınımış, ümitsiz bir insana çevirir. Bunu “Əllər”dəki Uinq Bidlbomunda, “Ana”dakı Elizabet Uillardında, həyat yoldaşının xəyanətini görəndə “Hörmətli insanlar”ın Uoş Uilyamsını, “Macərə”dəki Alisa Haydmanın başına gəlmiş hadisələrdə görmək olar. Bu hadisələr onların həyatını dəyişir, adi insandan qroteskə çevirir. Elə bu səbəbdən qrotesk emosional və psixi durumu pozulmuş, baş verən hadisənin şokunu yaşayan insanın “boşluğa” çevrilməsinin nəticəsidir.

“Tənhalıq” novellasındakı Enoh Robinsonun timsalında biz tənhalıqdan qaçıb ailə qurmaq istəyən, lakin burada da qrotesk həyata yuvarlanan personajı görürük. Elə bu səbəbdən o, həyat yoldaşını və iki uşağını tərک etməyə məcbur olur, özünü şüurlu şəkildə qrotesk insanların sırasına salır. Novellaların bütün qəhrəmanları orta yaşlı amerikalılardır. Lakin onlar qocalıb əldən düşmüş, heç bir həyat amalı olmayan qrotesk insanlardır. Bu sıraya “Uoş Uilyams (“Hörmətli insanlar”), həkim Persival (“Filosof”), Elizabet Uillard (Ana”), Uinq Bidlbom (“Əllər”), Rey Pirson (“Söylənməmiş yalan”) kimi qrotesk personajlar aiddir.

Göründüyü kimi Şervud Anderson XX yüzilliyin əvvəllərindəki Amerika ədəbiyyatında hökm sürən gözəl həyat, firavan yaşayış anlayışını yaratdığı qəhrəman qalereyası ilə dağdır və yerinə Amerika reallığını, onun gerçək həyatının təsviri gətirir. Cəmiyyətin norma və qaydaları sakit, rahat və tələsmədən yaşamaq diktəsini edir. Amma belə həyat topludakı personajları tənhalığa, özgələşməyə gətirib çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anderson Sh. WinesburgOhio. Penguin Classics. 1992. 256p.
2. Anderson Sh. Memoirs. University of North Carolina Press. 1989. 690p.
3. Fussel E. Winesburg, Ohio: Art and Isolation // SherwoodAnderson: a Collection of CriticalEssays / Ed. by W.B. Rideout. Prentice-Hall; NewJersy, 1994. p.15-21
4. Ingram F. RepresentativeShortStoryCycles of theTwentiethCentury. Volume 19 in the series De Proprietatibus Litterarum. Series Maior. 1991. 202 p.
5. Wyatt D. Secret Histories: Reading Twentieth Century American Literature. Johns Hopkins University Press. 2010. 424 p.
6. Гиленсон Б. А. История зарубежной литературы первой половины XX века. Учебник и практикум 1-е изд. Сер. 58 Бакалавр. Академический курс. 2018. Москва, 377 с.
7. Фолкнер У. Статьи, речи, интервью, письма. М: Радуга, 1985, 488 с.

Leyla Sarivalli

Summary

A grotesque human figure as an embodiment of American reality (Based on Sherwood Anderson’s collection of short stories “Winesburg, Ohio”)

In this article, we analyze the grotesque human figure in the collection of short stories “*Winesburg, Ohio*” by Sherwood Anderson. In this book, the writer talks about a simple American and writes about his daily life and the problems he

faces. Sherwood Anderson, describing American values and the American way of life from the inside, shows the personality, its place in life, and the gap between human dreams and reality as a social problem. In these short stories, he puts a person far from society and interpersonal relationships in a grotesque situation and connects his tragedy with society. The grotesque personality of the writer is represented by characters that deviate from the norm, are strange, and are not like everyone else. Their grotesqueness is connected with some event that happened in their lives. Sometimes they live without love, sometimes they endure the pain of their offended dignity, and sometimes they are slandered. This is why the grotesque human figure is a concept that expresses the individual inhabitants of Winesburg.

Лейла Сарывелли

Резюме

Гротескная человеческая фигура как воплощение американской действительности (По сборнику рассказов Шервуда Андерсона «Уайнсбург, Огайо»)

В данной статье анализируется гротескная человеческая фигура в сборнике «Уайнсбург, Огайо» Шервуда Андерсона. В этой книге писатель рассказывает о простом американце, пишет о его повседневной жизни и проблемах, с которыми он сталкивается. Шервуд Андерсон, описывающий американские ценности и американский образ жизни изнутри, показывает личность и ее место в жизни, разрыв между человеческими мечтами и реальностью как социальную проблему. В этих новеллах он ставит человека, далекого от общества и межличностных отношений, в гротескную ситуацию, связывает свою трагедию с социумом. Гротескная личность писателя – это персонажи, отклоняющиеся от норм, странные, не такие, как все. Их гротескность связана с каким-то событием, произошедшим в их жизни. Иногда они живут без любви, иногда терпят боль своего оскорбленного достоинства, иногда их оговаривают. Вот почему гротескная человеческая фигура является концептом, выражающим отдельных жителей Уайнсбурга.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Nuriyeva

Redaksiyaya daxil olma: 02.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 22.11.2022

Çapa qəbul olunma: 09.12.2022

ORCID 0009-0007-5475-8684
UOT 82.

Aysel Həmidova
e-mail: aysel.hamidova@au.edu.az
Azərbaycan Universiteti

ROBERT QREYVSİN ƏDƏBİ-BƏDİİ YARADICILIĞINDA “BAĞIRTI” SİMVOLİK OBRAZ KİMİ

Açar sözlər: özgələşmə, bağırıtı, yuxu, Munk, simvol

Key words: alienation, scream, dream, Munch, symbol

Ключевые слова: отчуждение, крик, мечта, Мунк, символ

XX əsrin əvvəllərində modernizmin təşəkkül tapdığı dövəndə cəmiyyətin istənilən sahəsində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər müşahidə edilirdi. Müasir sənaye cəmiyyətlərinin inkişafı, şəhərlərin sürətlə böyüməsi, dünya müharibələrinin mexanikləşdirilmiş kütləvi qırğınları və s. kimi xarakterik hadisələr insan cəmiyyətinin davamlı mənəvi inkişafına və tərəqqiyə inamı sarsıtdı və dünyanın yeni mənzərəsini formalaşdırmağa başladı. Dünyanın yeni durumu – modernizm haqqında dəqiq fikir söyləmək qeyri-mümkündür.

Modernizmin aparıcı komponenti özgələşmə problemidir. Cəmiyyətdə hökm sürən özgələşmə, düşkünlük əhval-ruhiyyəsi, sözsüz ki, fərddən başlayır, fərd özünə qapanır, bu isə nəticə etibarilə cəmiyyətin özünə qapanmasına gətirib çıxarır. I Dünya Müharibəsinin geniş vüsət almasının səbəbərdən biri də məhz özgələşmə problemi idi. Millətlər, dövlətlər bir-biri ilə dil tapa bilməmələrinə görə özgələşmişdilər. Qərbdə yaranmış bu əhval-ruhiyyə dünyanı cənginə almağa başladı.

Modernistlər dünyanın iki komponent – xaos və absurd əsasında formalaşdığını qəbul edirdilər. Bu konsepsiyanın kifayət qədər qədim tarixi var. Qədim yunanlar dünyanı xaosun kosmosdan ayrılması əsasında təşəkkül tapması ideyasını irəli sürdülər və kosmosu dünyanın mövcudluq forması kimi təqdim etdilər. O dövrdən kosmosun mövcudluğunu təmin edən müxtəlif vasitələri göstərirdilər. Əsas vasitələrdən biri harmoniya idi. Kosmosun əsas əlaməti olan harmoniya musiqidə özünün kamil təcəssümünü tapır. XX əsrin əvvəllərində isə dünya xaos kimi dərk olunduğuna görə musiqi də bu əhval-ruhiyyəyə uyğunlaşdırılmışdı. Bu baxımdan, XVIII-XIX əsrin bəstəkarların (Bethoven, Bax və b.) əsərlərinə nəzər yetirsək, onların harmoniyaya söykəndiyini yəqin edərik. XX əsrdə yaradılan əsərlər isə bu dövrün

ruhunu əks etdirirdi. A.Şemberqin (1874-1951), İ.Stravenskinin (1882-1997), K.M.Veberin (1786-1826), D.Şostakoviçin (1906-1975) əsərləri də məhz bu əhval-ruhiyyəni əks etdirir.

Modernizmin yaranması ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Bu istiqamətin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, modernizm XX əsrin 10-cu illərində təşəkkül tapıb və xüsusilə, iki Dünya Müharibəsi arasındakı dövrdə geniş vüsət almışdır. Digər fikir onunla bağlıdır ki, modernizm “lənətlənmiş şairlər”in (dekadent (düşkünlük) ədəbiyyatının nümayəndələri) yaradıcılığında özünün əsas parametrlərini büruzə vermişdir. Bu isə təxminən XIX əsrin sonuna təsadüf edir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, modernizmin əsası Ş.Bodlerin (1821-1867) “Şər çiçəkləri” (1857) əsəri ilə təşəkkül tapır.

Modernizmin nəzəriyyəçiləri göstərirlər ki, bu dövrə iki əsas xüsusiyyət xasdır:

1. Tarix birdən-birə başgicəlləndirici sürət kəsb etmişdir.
2. Sürətlənmiş tarix fərdə, insana böyük təzyiq göstərməyə başlamışdır.

Sovet filosofu professor M.Mamardaşvili (1930-1990) modernizm dövründən bəhs edərkən 1895-1913-cü illəri xüsusilə qeyd edir. Onun fikrincə, bu illərdə elm sahəsində və incəsənətdə böyük sıçrayış baş verir. Məhz bu dövrdə kvant mexanikası kəşf olunur, A.Eynşteyn (1879-1955) nisbilik nəzəriyyəsini ortaya qoyur, P.Pikasso (1881-1973) öz əsərlərini yaradır. İ.F.Stravenski, A.Veber musiqi əsərlərini bu dövrdə ərsəyə gətirmişlər.

F.Niçşenin “tanrının ölümü” öncəgörənliyi bu dövrdə gerçəkləşməyə başlamışdır. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi dövrün xarakteristikası ilə ümumi böhran kontekstindədir ki, bu nisbilik nəzəriyyəsi, zamanın və məkanın özgələşməsinin ifadəsidir. Bu vaxta qədər isə İ.Nyutonun (1643-1727) harmonik məkan konsepsiyaları mövcud idi. Özgələşmiş zaman və özgələşmiş məkan anlayışlarını ortaya qoyan A.Eynşteyn sübut etdi ki, zaman və məkan müəyyən şəraitdə yerlərini dəyişə bilər.

Modernizmin aparıcı xüsusiyyətlərindən biri sayılan özgələşmə problemi mədəniyyətin hər bir sahəsində özünəməxsus əks olunurdu. P.Pikassonun əsərlərinə fikir versək, onun əsərlərinin mərkəzində özgələşmiş insan dayandığını görürük. Kuba, kvadrata, silindrə çevrilmiş insan özgələşmiş insandan başqa bir şey deyildir.

Modernizmin təbiətini müəyyən edən özgələşmə məsələsi modernist istiqamətlər arasındakı münasibətlərdə də açıq-aydın görünürdü. Özgələşmiş insan bir araya gələ bilmədiyi kimi, modernist cərəyanlar da, hətta bir-birinə ideya cəhətdən yaxın hesab edilənlər belə bir-birini inkar edir, razılaşırdılar. XX əsr modernist cərəyanlarını götürsək, dadaizm və sürrealizm bir-birinə son dərəcə yaxın iki istiqamət kimi nəzərə çarpsa da, onlar konkret ola-

raq bir-birilərini qəbul etmədilər. Qəribə odur ki, bir çox dadaistlər sonradan sürrealistə çevrilmişlər, həm də qəribə deyil, ona görə ki, onlar özgələşmənin hökm sürdüyü bir dövrdə mövcud olan istiqamətlərin nümayəndələridirlər. Onların bir araya gəlməsi mümkünsüz haldır. Onların bu mövqeyi özgələşmiş toplum ideyasını ifadə etmiş olur. Özgələşmiş fərdin özünün reallığı olur. O, dünyaya öz reallığından açılan pəncərədən baxır, öz reallığına əsasən dünyanı dərk edir. Beləcə, hər bir toplumun, hər bir estetik cərəyanın özünün reallığı ortaya çıxır. Məhz bu səbəbdən modernizmin vahid fəlsəfi-estetik platforması yaranmadı.

Öz mənşəyi etibarilə, modernizm romantizmlə bağlıdır. Belə demək mümkünsə, modernizm XX əsrin romantizmidir. Düzdür, bir çox məqamlarda onlar bir-birindən fərqlənirlər. Romantizm absurdu özündə müəyyən dərəcədə ehtiva etsə də, modernizmə xas olan mütləq xaos ideyası romantizmə yad idi. Modernizm romantizmlə bağlıdırsa, deməli o klassik realizmə qarşı mübarizə aparması məntiqə uyğundur. Onun mübarizəsi klassik realizmin təcəssüm etdiyi gerçəkliyi təkzib etməsilə özünü büruzə verir. Simvolistlər “reallıqdan ən reallığa” (a realibus ad realiora) [4] can atırdılar. Reallıq deyərək onlar klassik reallığı nəzərdə tuturdular. Bu səbəbdəndir ki, simvolistlər “a realibus ad realiora” ifadəsini işlədirdilər. XX əsr ədəbiyyatında şərti olaraq iki cərəyan özünü göstərir: modernizm və realizm. Şərti sözünü ona görə vurğuladıq ki, bir çox hallarda modernizm realizmə, realizm modernizmə qarışır. Ancaq nə qədər bir-biri ilə kəsişsələr də, bir-biri ilə birləşsələr də, onlar arasında fərqlər mövcuddur. Klassik realistlər səthə, gözə görünənə ünvanlanır, modernistlər isə belə hesab edirdilər ki, əsl reallığın mahiyyəti daha dərinədir, insanın daxilində, intuisiyasında, instinktlərindədir. Bu baxımdan modernizm və romantizm bir-biri ilə səsləşirdi.

Ağır sosial xəstəliyə çevrilən özgələşmə, ruh düşkünlüyün bütün incəsənət növlərinə, eləcə də ədəbiyyata dərin təsir göstərmişdir. Sənətkarlar yaranmış ümidsizliyə, dünyanın fraqmentarlığına, mədəniyyətin səmərəsizliyinə cavab olaraq qeyri-ənənəvi üslublara, forma və ideyalara üz tuturdular. Yazıçılar “yeni dünya”ya müxtəlif yollarla cavab verməyə çalışırdılar. Beləcə, ədəbiyyat və sənət salsılmış din və ənənənin yerini tutmağa başladı. Sənətkarların əsərlərində istər forma və struktur baxımından, istər mənə sferasında, istərsə də təsvir və ifadə vasitələrində eksperimentalizm, individualizm, absurdluq, simvolizm, formalizm özünü göstərirdi. Bu baxımdan Ceyms Coys (1882-1941), Virciniya Vulf (1882-1941), Tomas Stern Eliot (1888-1965) və Ezra Paund (1885-1972) eksperimental əsərləri ilə məşhurdurlar. Onlar köhnə poetik forma və texnikalardan, ənənəvi qafiyə sxemlərindən imtina etdilər və sərbəst şeirlə yazmağa başladılar. Yazıçılar keçmiş

müasir dillə və mövzularla çuğlaşdıraraq üslublar kolağı yaradırdılar. Modernist ədəbiyyatda individuallıq onunla bağı idı ki, ədəbi-bədii əsərlərdə fərd cəmiyyətdən daha çox maraq dairəsində olur və yazıçılar fərdin dəyişən dünyaya uyğunlaşmanın heyranlıqlarını ifadə edirdilər.

R.Qreyvsin yaradıcılığına nəzər yetirsək görərik ki, dövrün gerçəkliyi bu və ya digər şəkildə əsərlərin ruhuna hopmuşdur. Bu cür əsərlərdən biri də yazıçının 1924-cü ildə yazdığı “Bağırıtı və seçilmiş qısa hekayələr” kitabındaki “Bağırıtı” hekayəsidir. Bu hekayədə reallıq və irreallıq iç-içə keçir, onlar arasında sərhədlər aradan götürülür, hər ikisi bir-birini tamamlayır. Əsər oxucularını ekzistensial məsələlər haqqında – ölüm, qorxu, sevgi – düşünməyə vadar edir. “Bağırıtı” hekayəsində baş verən hadisələr çərçivə içərisində çərçivə (yuxu içərisində yuxu) texnikası (Edqar Alan Ponun (1809-1849) “The tale of ragged mountains” (1844) əsəri də paralel mövzu və yazı texnikasına malikdir) ilə nəql olunur. Əsərin məzmunu ilə qısa şəkildə tanış olaq. Təhkiyəçi sığınacağa gedir və orada keçirilən kriket maçıında Krosli adında bir dəlidən eşitdiyi əhvalatı nəql edir. İlk təhkiyəçinin kim olduğu məlum olmadığı üçün eşitdiyi hadisələri nəql edən şəxs müəllifin “ikinci özü” kimi təqdim edilir. Buna görə də, biz təhkiyəçiyə inanmalı, baş verənlərə onun nəzər-nöqtəsindən baxmalı oluruq. Nəql olunan əhvalatdan belə aydın olur ki, Krosli dəlidir və ruhunun parçalandığını iddia edir. Krosli söhbət ərəfəsində danışdıqlarının düz olduğunu iddia etsə də, hər dəfə həmin hadisələri fərqli formada nəql edir. Şehirli gücə malik olan Kroslinin hekayəsi xoşbəxt cütlük olan Riçard və Reyçlin münasibətlərinə Çarlz adlı şəxsin dağıdıcı təsirindən bəhs edir.

Bir gecə Riçard və Reyçl hər ikisi eyni yuxunu görür və bundan sonra həyatları kəskin şəkildə dəyişir. Riçard yuxuda görür ki, o, qərribə bir adamla qum təpəsində gəzişərək ruhun harada olması barədə ekzistensial məsələləri müzakirə edirlər. Reyçl də eyni zamanda yuxuda Riçardı həmin şəxslə qum təpəsində gəzişərək söhbət etdiklərini görür. Lakin Reyçl yuxuda hər ikisindən də qorxub qaçır. Yuxularını müzakirə edən cütlük bu nəticəyə gəlir ki, onlar nəinki birgə yaşayır, danışır, yatır, hətta birgə eyni yuxunu görürlər.

Çarlzın qərribəliyi onunla bağlıdır ki, o ağlasığmaz şəkildə bağıra bildiyini iddia edir. Bu bağırıtını (“terror shout” [3, s.13]) yaxın məsafədən eşidən insan çətin ki, sağ qala. Onun dediyinə görə, bu bağırıtını avstraliyalı aborigenlərdən öyrənmiş, təkmilləşdirmək üçün on səkkiz il lazım olmuş və sadəcə beş dəfə həmin bağırıtıdan istifadə etmişdir. Riçard bu insana məftun olur və onu evinə şam yeməyinə dəvət edir. Əslində, bu hekayənin dönüş nöqtəsi olur, çünki Çarlz bundan sonra inamla Riçard və Reyçlin həyatına gəlir və evliliyini məhv edir.

Müəllif hekayə boyu müxtəlif simvolları istifadə edir. Simvolların oxuculara açıq olması, hər bir oxucuya onları fərqli şəkildə şərh edə bilmə imkanı yaradır. Əsərin süjetinin yuxu üzərində qurulması güman ki, R. Qreyvsin bir müddət Z. Freydingin ideyaları ilə maraqlanmasından irəli gəlir. Digər məsələ isə insanın yaşadığı müddətdə ruhun, həqiqətən də, bədənlə nə dərəcədə bağlı olub-olmaması ilə əlaqədardır. Çarlz Riçardın “ruh daim bədəndə yaşayır” fikri ilə razılaşmır, hətta Lamptonda kişi, qadın və uşaqların ruhlarının sahiləki daşların içərisində olması ilə bağlı qəribə fikir söyləyir. Ruh üçün ən təhlükəsiz yer insanın öz bədənidir. Bədənlə bağlı olan ruhu heç kəs yıxa bilməz, bədəndən oğurlaya bilməz. Əksinə, ruh başqa yerdə olarsa onunla bağlı hər şey baş verə bilər. Hekayədə daşa simvolik məna yüklənir. Müəllif nə üçün ruhları daşların tərkibində təsvir edir? Reyçl bunu belə izah edir: *“There may be more sense in a stone, more sensibility, more sensitivity, more sensibleness than in many men and women”* [1]. *“Daşda bir çox qadın və kişilərdən daha çox həssaslıq, kövrəklik və məna ola bilər”* (tərcümə – H.A.). Bununla Qreyvs qeyd etmək istəyir ki, insan ruhu kimi həssas bir anlayışın getdikcə kodud və qəddar görüntü almış, hissizləşmiş, sanki daşlaşmışlar. O, bu fikrini əsərdə Çarlzın ruhunun simvolik olaraq dəniz kənarındakı daşlardan birində qorunub saxlanması fikri ilə ifadə edir.

Bu hekayədə sənətkarın simvolları istifadə etdiyini göstərən növbəti nümunə Çarlzın dəhşət bağirtisidir. Əsas fikir onda öz əksini tapır ki, bağirtə elə ölümlə sinonimdir. İnsanlar ölümdən qorxur və eyni zamanda ölümdən sonra baş verənlərlə həmişə maraqlanır və sirləri açmağa meyl göstərirlər. Eynilə Riçard da ölümdən qorxur amma, bağirtini eşitməkdə də ısrarlıdır. Çarlz təslim olur: *“As you wish, but I have warned you what a shout is. As a saying goes “Forewarned is a forearmed”* [3, s.16] (*“Bağirtinin nə olduğunu əvvəlcədən sənə xəbərdar etdim, necə deyərlər, xəbərdar olunmuş insan çoxdan silahlanmışdır”*). Bununla belə, Riçard başına nə gələcəyini düşünmür, halbuki bu Reyçlə da təsirsiz ötürməyəcəkdir. Növbəti gün Riçard və Çarlz sahilə gedirlər və Çarlz dəhşətli bağirtə atdığı an Riçard hüşunu itirir. Bu bağirtə həm Riçardın, həm də Reyçlin aqlını başından alır. Reyçl elə dəyişilir ki, hətta Çarlza aşıq olduğunu belə etiraf edir. Aqlını itirmiş Riçard sahilə insanları təmsil etdiyini düşündüyü daşların yanına gələrək, Çarlzın daşını tapıb onu parçalayır. Əsərin sonunda aydın olur ki, sığınacaqda keçirilən kriket oyununda hadisələri nəql edən Krosli elə Çarlzın özüdür. Əslində, Krosli özü də simvolik obraz hesab olunur.

R. Qreyvsin “Bağirtə” hekayəsinin istər adı, istərsə də məzmunu ilə tanış olduqda Edvard Munkun (1863-1944) “Fəryad” (qışqırıq, bağirtə və s. tərcümə variantları da mövcuddur) əsərini xatırlamamaq mümkün deyil. Hər

iki əsərdə “bağırtı” simvolik obraz kimi təcəssüm olunur. İncəsənətin ekspressionist nümayəndəsi kimi tanınan görkəmli E.Munkun yaradıcılığında həyəcan, melanxoliya, tənhalıq və s. kimi ekzistensial mövzuların aparıcı yer tutması və əsərin zamansızlığı (bütün dövrlərə açıq olması) onun bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlamasına imkan vermişdir. Sənətkarı bütün dünyaya tanıdan, hətta özündən də məşhur əsəri “Fəryad” 1893-cü ildə ərsəyə gəlmişdir. “22 yanvar 1892-ci ildə Munk bu barədə öz gündəliyində yazır: “Mən iki yoldaşım ilə gəzintiyə çıxmışdım. Günəş qüruba doğru yaxınlaşırdı. Bu vaxt birdən səma qıpqırmızı rəngə boyandı, məni qərribə kədər bürüdü. Şəhərin üstündəki tünd-mavi səmada sanki alov dilləri oynayırdı. Dostların yollarına davam eləsələr də, mən yerimdə donub qalmışdım. Qorxudan titrəyərək təbiətin dəhşət dolu qışqırtısını bütünlüklə eşidirdim”” [2].

Əsərin kompozisiyasına diqqət yetirsək, sənətkarın daxili dünyasına, onun əsərə hopdurduğu semantikaya daha dərin nüfuz etmiş olarıq. Əllərini başına sıxaraq qışqıran mumiyaya bənzər varlıq dərin psixoloji halı, ekzistensial böhranı ifadə edir. Düşdüyü ümitsiz, qorxulu, dəhşətli mühitdən, hiss etdiyi daxili təlatümdən qaçmaq istəyinin ifadəsi kimi əlləri ilə qulaqlarını tutaraq, bərəlməmiş gözlər, geniş açılmış ağız ilə qəhrəmanın emosionallığı artırılmış və ona ekspressiv enerji yüklənmişdir. Qəhrəmanın keçirdiyi hisslər eynilə arxa fonda canlandırılmış təbiətdə də özünü göstərir. Qayalı sahillə körfəz, bir-birinə zidd rənglər, alova bürünmüş səmanın əyri xətlərlə verilməsi əsərin drammatizmini gücləndirməyə xidmət edir. Tablodakı gərginlikdən kənarda qalan, ona tab gətirən tək element körpüdür. Körpü ətrafda baş verən xaosa qarşı qoyulmuş, insanla təbiəti ayıran əngəl kimi təsvir olunmuşdur. Sənətkar XIX əsrin sonlarında şah əsərini yaradaraq, XX əsrin faciəsini və fəlakətlərini proqnozlaşdırmağı məharətlə bacarmışdır.

Düşünürəm ki, istər E.Munkun tablosunda, istərsə də Qreyvsin hekayəsində “bağırtı” obrazı dövrün gerçəkliyini – dünyanı ağışuna almış özgüləşməni, ümitsizliyi, qorxunu, təlaş, insanlığın hiss etdiyi təlatümünü özündə ehtiva edən simvolik obrazlardan birinə çevrildi. Sivilizasiya içərisində yaşayan insanlar hiss etməyi, görməyi, eşitməyi unudublar. Uzaqda dayanmış iki laqeyd obrazın ətrafda baş verənlərə heç bir şəkildə reaksiya verməməsi şəklin faciəsini vurğulayır. Kompozisiyanın mərkəzində dayanmış çarəsizcəsinə qışqıran adam fiquru ilk növbədə tamaşaçının diqqətini çəkir. Ümitsizlik və dəhşət, dəliliklə həmsərhəd, primitivliyə qədər gəlib çatmış şəxsiyyətsiz ifadə obrazın üzündə əks olunmuşdur. Onun duruşu insanın özündən qaçmaq, qorxu və ümitsizlik hücumunu dayandırmaq refleksini ifadə edir. Qəhrəmanın tənhalığı, kövrəkliyi və zəifliyi bütün əsəri xüsusi faciə və enerji ilə doldurur. Həm tamaşaçı, həm oxucular üçün belə bir sual

yaradır: “əsərin əsası nədir – bağırtı və ya deformasiya? Ola bilsin, ümitsizlik və dəhşət qışqırıqda ifadə olunur və ətrafı da deformasiyaya uğradır və yaxud elə deformasiyanın özündə həmin qışqırıq əks olunur”. Qreyvsin hekayəsindəki Çarlz obrazı da dəliliyi ilə xarakterizə olunsada, əslində bu gerçəkliyə bir reaksiya, cavab tərzini kimi özünü göstərir. Çarlzın bağırtısı ətrafı deformasiyaya uğradır ya bu bağırtı elə deformasiyadan doğan bağırtıdır? “He said: “*Oh, then you’ll have an interesting companion. “The other scoreman?” I asked. “Crossley is the most intelligent man in the asylum,” answered the doctor, “a wide reader, a first-class chess-player, and so on. He seems to have travelled all over the world”*” [3, s.12] (O dedi: “*Ah, sənin maraqlı oyun yoldaşın olacaq. “Digər qol vuran?”*”, soruşdum. “*Krosli dəlixanada ən ağıllı adamdır*”, həkim cavab verdi, “*mütaliəçi, bir nömrəli şahmatçı və s. Görünür, o bütün dünyanı da gəzib.*”)

Göründüyü kimi, R.Qreyvsin “Bağırtı” əsəri digər müasirləri kimi dövrün ruhunu, gerçəkliyini özündə ehtiva etmişdir. Bunu müasir dövrün müxtəlif yazı texnikalarının – çərçivə içərisində çərçivə, yuxu, sərhədlərin silinməsi, simvolizm – köməkliyi ilə ifadə etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Analysis of Robert Graves’ Story the Shout. [Electronic resurs] / URL: <https://graduateway.com/analysis-of-robert-graves-story-the-shout/>
2. “Qışqırıq”ın səbəbi nədir və qışqıran kimdir? 2017, 13 sentyabr. [Electronic resurs] / URL: <https://medeniyyet.az/page/news/40630/Qisqirigin-sebebi-nedir-ve-qisqiran-kimdir.html?lang=az>
3. Graves, R.V. The Shout and Other Stories / R.Graves. – England: Penguin Books LTD. – 1978. – 300 p.
4. Ivanov, V.V. Encyclopaedia Britannica/Biography: [Electronic resurs] / URL: <https://www.britannica.com/biography/Vyacheslav-Ivanovich-Ivanov>

Aysel Hamidova

Summary

"Scream" as a symbolic image in Robert Graves' literary and artistic creativity

The article analyses the work "The shout" by Robert Graves, written as a reaction to the reality of the time. The work reflects the spirit of the era, mood of alienation, indulgence, existential, etc. issues are argued. The writer used some writing techniques such as erasing the boundaries between reality-unreality and other polarizations, dream, and symbolism, frame within a frame, etc. The article tried to explain the raised problem on the basis of examples from the work.

Айсель Гамидова

Резюме

“Крик” как образ-символ в литературно-художественных произведениях Роберта Грейвса

В статье анализу подвергается произведение «Крик» Роберта Грейвса, написанное как реакция на реалии того времени. В произведении отражен дух эпохи и настроения отчуждения, снисходительности, экзистенциальности и т.д. Писатель использует приемы письма, например, стирания границ между реальностью и нереальностью и другими поляризациями: сон, символизм, кадр в кадре и т. д. В статье сделана попытка обосновать поднятую проблему на основе примеров из работы.

Rəyçi: *f.e.d., prof. Q.Quliyev*

Redaksiyaya daxil olma: 02.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 24.11.2022

Çapa qəbul olunma: 03.12.2022

ORCID 0000-0002-8153-7429

UOT 821.111(73)

Vüsalə Mirzəyeva

e-mail: vusale.mirzeyeva.31@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

LATIN AMERİKAN SÖZ SƏNƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNƏ DAİR

Açar sözlər: “Yeni Dünya”, mifyaradıcılıq, arxetip, karnavallaşma

Key words: “New World”, mythmaking, archetype, carnivalization

Ключевые слова: «Новый Мир», мифотворчество, архетип, карна-
вализованность

XV əsrdə baş verən coğrafi kəşflər, Pireney yarımadasının ticari müs-təqilliyinin və ölkənin sənaye inkişafının yüksəlişinin nəticəsi kimi dəyərlən-dirildi. İspaniya Amerika qitəsinin böyük bir ərazisini (cənub və mərkəzi) məhz bu səbəblərdən zəbt edə bildi. Yeni torpaqların İspaniya dövləti üçün sənaye obyektinə çevrilməsi, ölkədə iqtisadi inkişafın başlanğıcının əsasını qoydu. İqtisadi yüksəliş Qitədə yaranan mədəni hadisələrin, idraki məsələlə-rin və ən əsası ispan dilinin qitədə qeyri-şərtsiz tətbiqini şərtləndirən onun Mərkəzi və Cənubi Amerika qitəsi üzərində hökmranlığına birbaşa dəstək verən əsas qüvvə idi. İspan dili, dini, hüquqi və sosial hadisələrin və həyat ideallarının təbliğində əsas faktor kimi dəyərləndirilirdi və bu müxtəlif dərə-cədə yerli hindu və Afrika mədəniyyətlərinin birbaşa daşıyıcılarının düşüncə mexanizminə nüfuz etdi. Maria Tonantzin, Bakirə Qvadalupe kimi köhnə inancların yaradıcı gücü büdrəməyə tab gətirib, yeni mənəvi reallıq üçün xidmət etməyə başladılar. Zaman anlayışında, həyata münasibətdə nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişiklikləri ilk növbədə kreollar hiss etməyə başladı. Dəyərlər, münasibətlər dünyabaxışı, dinin özü belə bəzi də-yişiklərə məruz qaldı. Yaranmış katolisizm dini ayinləri, ibadət formaları, heyrət hissi və Tanrı anlayışı ümumməlum katolisizm anlayışından fərqlə-nirdi. Regional bütprəstliyin əlamətləri kilsənin tətbiq etdiyi yeni ayin və dinə çağırış formalarında da rast gəlinən idi. Kəskin şəkildə kastalara üfqi bölünmələr yarandı. Antillina mərhələsi bütün bu prosesini xarakterizə edən böyük sualların ortaya çıxmasına şərait yaratdı. Toplunun üzləşdiyi mədə-niyyət sarsıntısı, yerli əhalinin assimilyasiyası problemi, “Köhnə Dünya”nın tarixi təcrübəsində formalaşmış istehsal və cəmiyyət özünüidarəçiliyində Avropa modelinin tətbiqi ilə bağlı çətinliklər, məqsəd və planları təhrif

olunması və denatürasiya kimi yeni halların təcili nəzərə alınması zərurəti, qeyri-müəyyən reallıq və konsepsiyaların daimi qarşıdurmalara və ziddiyətlərə gətirib çıxardan təbəqənin yaranması ilə nəticələndi.

Şimaldan Çiliyə qədər Sakit okean sahillərinə paralel uzanan sıra dağ silsiləsi boyunca isə Astek, Maya, Çibça və İnkaların sıx məskunlaşdığı yerli sivilizasiyalara əsaslanan müstəmləkələr peyda oldu. Onlar digər hindular kimi yeni mədəni presedent prosesinə çətinliklə assimilyasiya edilməyə məruz qalmalarına baxmayaraq, soy kökünü və irsi varlıqlarını müəyyən mənada qoruya bildilər. Lakin Asteksayağı hökmranlıq, dil, din və dünyagörüşündə insanlara, hadisələrə münasibətdə müqavimətini zəiflətdi.

Hinduların öz həyat dəyişikliklərinə polisemanik münasibətləri yeni dünyaduyumları ilə tanışlığı zamanı gəldikləri nəticə, son fikrin mənasını aydınlaşdırdı: landsaftın dəyişməsi həyatımızın dəyişməsi deməkdir. Onları əhatə edən müəmmalı təbiət, mənzərə, yerlər, göylər yeni forma və mahiyyət etibarı ilə fərqli anamlara birbaşa yol açmışdı. Köhnə mədəni ənənələrin yeni qitədə sürətlə qəbul edilməsi və deformasiyası prosesi, təkcə ispan dilinin populyarlaşması üçün tam şərait yaratmadı, həmçinin fərqli təfəkkürün və yeni mədəni reallığın əsasını qoydu. Avropa və qitə mədəniyyətlərinin qarışılıqlı əlaqəsi sirlə və fantastik orijinal hisslərin inkişafına kömək etdi. XVI əsr “Böyük fəth” sonrakı dövrün abu-havasının şövqünü yaşayan tarixçi Fransisko Lopez de Qomara bu kəşfin izahını belə ifadə edirdi: “Bu böyük və gözəl torpaqların özündə bir başqalıq var!” [3, s.5].

XV əsrin sonundan XVI əsrin ortalarına qədər davam edən istila siyasəti Amerika qitəsinin şimalından cənubuna qədər cəbhə ekspansiyasının genişlənməsi ilə nəticələndi. Planlı şəkildə hər məqamdan faydalanan konkistadorların soyğunçu əməllərinin bu tarixçilər tərəfindən təsviri fəthə həsr olunan yazı nümunələrində əks olunurdu. İlk əvvəl epistolıq janrı xatırladan bədii təsvirlərlə zəngin məlumat xarakterli yazışmalar, sonralar qitə söz sənəti timsalında “orijinal bədii nümunələr” anlayışının meydana gəlməsinə şərait yaratdı.

Amerikanın kəşfi və fəthi haqqında toplanan materiallara münasibətdə “ədəbiyyat” termini olduqca ixtiyaridir, çünki “yeni dünya”dakı hadisələrin ilk təəssüratları işgüzar, gündəlik xronikalarda əks olunurdu. Bəzi nümunələri qeyri-bədii ədəbiyyata aid etmək mümkün idi. Qitə bədii söz sənətinin ilkin nüsxələri sayılacaq bu nümunələr, İntibah dövrü İspaniyanın klassik irsinin mühüm tərəflərini təşkil edirdi. R.Menendez Pidal qitə ədəbiyyatının formalaşmasında tarixin yaradıcılarının və salnaməçilərin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, hadisələrin və təbiət təsvirlərinin yer aldığı yazışmaların sonralar orta əsrlər ədəbiyyatının cəngavər romantikasına və humanist ritoriki

kaya müqavimət göstərərək ispan ədəbiyyatında linqvistik klişələrə və digər mühüm yenilənmələrə səbəb olduğunu qeyd etmişdir [4, s.25]. Ancaq görünür, kəşflər və fəthlər ədəbiyyatının əhəmiyyəti təkcə dil yenilikləri ilə məhdudlaşmırdı. XVI əsr tarixi təcrübəsindən irəli gələn əhəmiyyətli dərəcədə mənəvi tərəqqinin inkişafını şərtləndirən, müəyyən alqoritm əsasında qurulmuş konsept və fəlsəfi ideyaların yaranmasına da səbəb oldu. Məkan hüdudlarının genişlənməsi ilə insanın daxili aləmində də dəyişikliklər baş verdi. Dünyanın, cəmiyyətin və fərdin qiymətləndirilməsində istinad nöqtələri, yeni qəbul olunmuş sosial-etik müəyyənləşmə yarandı.

XVI əsrin dünya düzəni haqqında fikirlər, bədii-fəlsəfi antroposentrizmin obrazlı və konseptual əsasını təşkil edən təbii insan (mehriban vəhşi, çılpaq filosof) konsepsiyasının ilkin versiyaları, “yeni dünya və onun insanı” haqqında olan fikirlərlə əlaqəlidir. Başqa sözlə desək, yüksək Avropa bədii-fəlsəfi fikri bu obraz və ideyaları ən mühüm zaman kəsiyində ortaya çıxan “səyahətlər və fəthlər” ədəbiyyatı vasitəsilə qəbul etmişdir. Lakin “kəşf və fəth” hadisələrinin əks olunduğu ədəbiyyatın əhəmiyyəti təkcə onun tarixi təcrübə ilə mədəniyyət arasında vasitəçi rolu ilə məhdudlaşmırdı. Əhəmiyyəti sonradan üzə çıxacaq bu bədiiləşmə, XVI əsr Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisədə söz sənətinin inkişafı yolunda aparılan təcrübə kimi görünürdü.

Yeni ədəbi kanonların təməlini qoyanlar, tarixi hadisələrin iştirakçıları – səyyahlar, konkistadorlar, əsgərlər, rahiblər idi. Yaradıcı prosesdə özlərini dərk etməyə başlayan müəyyən dərəcədə adət-ənənələrdən uzaq bu “təcrübəli insanlar” sözə sərbəst, yaradıcı yanaşmağı bacarırdılar (müraciətlər, vassal etiketi və məhkəmə nitqi istisna olmaqla). Yeni reallıqla canlı təmasda olmayanların Amerika haqqında yaratdığı əsərlər Avropa ədəbi ənənəsinin nümunəsi kimi dəyərləndirildiyi halda, qitə nümunələri tamamilə yeni rəngə sahib idi. “Yeni dünya”nı təsvir etmək üçün istifadə olunan yeganə mənbə – “Köhnə Dünya”nın ənənəvi lüğəti, eləcə də stilistik klişələr mövcud reallığı əks etdirə bilmirdi.

XVI əsr Amerika müxtəlifliyinin formalaşmasının başlanğıcı, sonrakı mərhələlərdə hindu, ispan və Afrika etno-linqvistik xüsusiyyətləri ilə çulğalaşaraq ispan dilinin gerçəklikdən ədəbiyyata nüfuz etməsiylə sonuçlandı. Yeni təbii, tarixi, sosial mühitin təsiri altında dilin yenilənməsi, ənənəvi anlayışların mənalının dəyişməsi, tarixi dil təbəqələrinin yenidən qurulması kəşf və işğalçılıq dövrünün abidələrində “amerkanizm”ləşmə kimi qeyd olunurdu [6, s.45]. Amma məsələ dilin informasiya imkanlarının dəyişdirilməsi ilə məhdudlaşmaq deyil, dilin idrak funksiyası ilə estetik funksiyası arasında bağlılığı ortaya qoymaq idi. Və bu səbəbdən təəssüratlarını çatdırmağa çalışan kəşfçilər plansız şəkildə “yazıçıya” çevrildilər: yeni reallıq haqqında

məlumatların toplanıb ötürülməsi, qitədə bədiiləşdirmənin ilkin səhifəsini yaratdı. Gerçəkliyi bədii şəkildə canlandırmaq istəyi təkcə dil fondunun deyil, həm də üslub çalarlarının yenilənməsini şərtləndirirdi. Dünyagörüşü, yaradıcı qabiliyyətindən asılı olaraq yeni “yazıçılar” arasında “veristik”, yəni “obyektiv salnamə”, əfsanəvi-poetik, folklor-romantik epos, cəngavər romansı, Bibliya və İncildən seçmələr kimi üslub fərqliliyi gözə çarpırdı. Bu müxtəliflik misli görünməyən ecazkarlığı daha başa düşülən etmək məqsədi güdüdü. Özünü bürüzə verən invariant formalar əsərin janrından, ideya məzmunundan asılı olaraq istifadə olunan variantlarını müəyyən etmək imkanı yaradırdı.

Funksiya dəyişikliyi, iki qitə insanının düşüncə sisteminin bir-birinə nüfuz edərək yaxınlaşması, söz sənətinin inkişafında əsas istiqamət idi. İntibah dövrü Avropa ədəbiyyatının dünyəviləşməsi və humanistləşməsi prosesi Amerikada, ölçü və qəlibə salınmış kifayət qədər şaxələnməmiş ədəbi-bədii növlərin, işgüzar nəsrin – “münasibət”, yəni mesaj, raport, məsləhət, məruzə, əlaqə, xronika, epistolyar və tarixi povest kimi janrlarının yaranmasına şərait yaratdı. Tarixən formalaşmış həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək üçün yaranmış bu yeni ədəbi mühit gələcəkdə bir çox sənətkarların yaradıcılığı üçün meydan açacaqdı.

Ədəbiyyat və incəsənətin hələ mifoloji-magik mərhələsini yaşayan yerli aborigen əhalinin əsasən şifahi xarakter daşıyan bədii-estetik dəyərləri, Avropa mədəniyyəti ilə üz-üzə gəldi. Janr müxtəlifliklərinin inkişafı yalnız məlumat və təsvirlərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmırdı. Yeni kəşf edilmiş reallığın ümumi və vahid epik obrazını yaratmaq və onu çox vaxt qərəzli, subyektiv bir mənzərənin arxasında duran yeni dövrün ehtiraslı və eqoist adamının ətrafına çəkmək məqsədi güdüdü. Həmin dövrün salnaməçiləri – tarixin yaradıcıları hadisələrə orta əsrlərdə olduğu kimi “ilahi” hökmün zirvəsindən baxaraq deyil, öz həqiqətlərini sübut etməyə can atan fərqli mövqelərin bərişməz iştirakçısı kimi yadda qaldılar. Tarixi qeydlərin başlıqları və preambulaları təkcə ispan tarixşünaslıq ənənəsi ilə yanaşı, ciddi obyektivlik və həqiqət ətrafında gərgin mübarizənin getməsi ilə müşayiət olundu. Kim daha çox “həqiqətin” (orijinalın), çarçısı ola bilər, adı altında mübahisələrə qoşulanların sayı getdikcə artırdı. Əlbəttə ki belə vəziyyətdə epistolyar və xronika materiallarının içində həqiqətən obyektiv məlumat tapmağa ümid etmək gülünc idi. Qitə problemi ətrafında ən kəskin mübahisələrdə birbaşa iştirak edən konkistadorların hesabatları əsasında tarixçilər bu bədii nümunələri sənədli materiallara çevirirdilər. Əsl ədəbi savaşı gədir. Əlyazmalar itir, böhtanlar, mənfə rəylər saxtalaşdırılaraq arxivə dönüşürdü. “Həqiqət” ilk növbədə, əsrin bütün humanist problemlərini bir nöqtədə birləşdirən

“Yeni Dünya” və hindular haqqında mübahisələrə münasibətdə əsl simasını tapdı. Mübahisələr zamanı ortaya çıxan bütün mövqelər tək-cə fəthlə bağlı məqamları deyil, sənədli hekayələrdən və ya polemik çıxışlarda rast gəlinən Amerika obrazının yenidən qurulmasının şərhinin xarakterini müəyyənləşdirirdi. İlk öncə ideoloji aspektdə daha sonralar obraz və üslubların arasında qütbləşmə öz real halını aldı. “Şeytanın məskəni”, yaxud da cənnəti simvolizə edəcək “Yeni Dünya” şücaət səhnələrinin məskəni və ya tamahkar qızıl axtaranların törətdiyi apokalipsis səhnələri ilə zəngin idi. Bu obrazlar “Yeni Dünya” reallığının canlandırılması və ədəbi ənənəsinin konseptual, fəlsəfi əsaslarının yaradılması prosesində mühüm rol oynadı.

Böhran krizi keçirən Avropada qitə təəssüratları bədii söz sənətində irəliləyişlərin, yeni janrların yaranmasına birbaşa təsir etdi. İctimai-sosial hadisələr zəminində mədəniyyətdə xüsusən də ədəbiyyatda gerçəkliyin mahiyyətini daha mükəmməl dərk etməkdən ötrü bədii nümunələr yaranmağa başladı. Avropa feodal cəmiyyətinin problemləri və ziddiyyətləri orta əsrlər ədəbiyyatının mövzu və formalarını müəyyənləşdirdi. Əsas xüsusiyyətlərini və inkişaf prinsiplərini anlamaq üçün bu ədəbi prosesə təsir göstərən üç əsas faktoru – dini, antik mədəniyyəti və çoxmədəniyyətliliyi nəzərə almaq mütləq şərt idi. Bu səbəbdən ədəbiyyatda sintetik forma və mövzular daha geniş yayılmışdı. Hətta həmin dövr ispan ədəbiyyatında istehza və maraq obyektinə çevrilmiş “hindu” və “yeni qitə”yə istinad olunan bədii əsərlərə rast gəlmək mümkün idi. Tomas Mor “Utopiya” əsərini, məhz “Yeni dünya” haqqında aldığı ilk xəbərlərdən ilhamlanaraq yazmışdı. O, Pyer Martirin 1511-ci ildə çıxan “De Orbe Novo” əsəri və Ameriqo Vespuççinin “Məktublar”ı ilə tanış idi. “Utopiya”, “Yeni Atlantis”, “Günəş şəhəri”, “Okeaniya” adlı layihələr, vizioner obrazlar qitənin ən ucqar guşələrinə çoxsaylı ekspedisiyaların yollanmasına ilhamlandırır. Amerikadakı “Yerusəlim” adlı layihənin təfsirində ən çox diqqəti çəkən Tomas Morun ideyalarından təsirlənmiş və “Yeni dünya”nın həqiqətən yeni olduğuna inanan yepiskop V.de Keroqanın “Ordinances” kitabının ideya xüsusiyyətləri, müəllifin həyat təcrübəsinin ümumi strukturu və siyasi baxışlarının, düşüncə tərzinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında uyuşması ilə bağlıdır. Müəllif insanlar arasında bərabərlik, sülhə sevgi və qızıla nifrət hissi çuğlayan yeni bir Amerika dövlətinin qurulmasının zəruri hesab edirdi [8, s.143]. Eyni vaxtda Amerikada, istilaçılar “kollektiv mif”, “mifomaniya” dini və “Avropa irrealizmi” üzərində yerli aborigenlərin düşüncə sistemini müəyyənləşdirirdilər. Minilliklər boyu sosial və mədəni inkişaf dövrü yaşamış iki fərqli sivilisasiyanın bir-biriylə təması, unikal mifyaratma prosesini şərtləndirdi. “Əbədi gənclik mənbəyi haqqında mif”, “Yeddi sehrlı şəhər”, “Amazonlar” kimi “Köhnə

dünya”nın qədim mif və əfsanələri, avtoxton mifoloji ənənələrlə qarşılıqlı əlaqə zəminində ifadə gücünü, dəqiqliyini, qeyri-adi bədiiliyini daha da artırmağa müvəffəq oldu. Qədim hindu mifləri ənənəvi mahiyyətini müəyyən qədər qoruyub saxlasalar da, yeni əlaqələrin xüsusi xarakterini – metamorfolaşmanı qəbullanmaq məcburiyyətində qaldılar. Bir çox tədqiqatçıların məhdud düşüncə məhsulu kimi dəyərləndirdiyi “Yeni Dünya” mifləri, məhz Avropa rəsonal fikri və bədii təfəkkürü ilə münasibətlər sistemini qurduqdan sonra yenilənməyə başladı. Belə demək olarsa, Avropa idrak qanunları, mədəni kontekstdə hindu bədii düşüncəsinə yeni nəfəs verdi. Hinduların tarixi hadisələri mif prizmasından qavraması, reallığı dərk etməyin əsas yolu idi. “Dünyanın sonu” və “İncilin bütün bəşəriyyətə təbliğindən sonra Tanrının lütfünün üzərimizdən əskik olmayacağı” haqda xristian esxatoloji mifi yenidən canlandı. Amerika qitəsi təhtəşüür səviyyəsində kök salmış milenarizmin yayıldığı əraziyə çevrildi. Məğlub statusu mifolojiləşdirmənin sonrakı vəziyyətinə xərər gətirirdi. Lakin bunu qalıblər haqqında demək olmazdı. Reallıq, mifin məntiqi əsaslarını təyin edən situasiya kimi üzə çıxmağa başladı. M.Eliada qeyd edirdi ki, yeni məkanın kəşfi və onun zəbti yaradılışın təkrarlanması, dünyanın başlanğıc nöqtədən start gətürməsi deməkdir. “Zamanın hali-təbdən çıxması”, dünyanın yenidən yaradılış məqamının aktuallaşması mövzusunu şərtləndirdi. Kolumbun fikirlərində “Səməvi prinsiplərin mükəmməlliyi mifi”nin (M.Eliada) canlanması növbəti mifoloji “hərəkət”ə keçidin başlanğıcı oldu [11, s.119]. Kolumbun “şəxsi təsəvvür strukturları” sayəsində formalaşan “Yeni Dünya” mifləri müasir bədii fəlsəfi fikirdə bir çox iboamerikan kollektiv miflərinin prototipləridir. Yeni torpaqların kəşfi, təkcə yeni miflərin yaranmasına deyil, dünyanın idrak və bəşəriyyətin özünü tanıma prosesində nəhəng bir irəliləyiş hesab olunan əks mifləşmənin formalaşmasına səbəb oldu.

“Böyük kəşf” orta əsrlər vahid dünya okeanı konsepsiyasını və bəşəriyyətin o dövrlər üçün ancaq üç qitə şəklində təsvir etdiyi dünya modelini simvolik olaraq müqəddəs üçlüklə (ata, oğul və ruh), hətta Papanın üç tacı ilə əlaqələndirirdilər. “Hərfi mənada Ptolemeydən miras qalan və kilsə tərəfindən doqmatlaşdırılan kosmologiyaya çox gec daxil olacaq dördüncü – “yeni dünya”ya yer yox idi”. Müqəddəs Kitabda adı belə çəkilməyən torpaqların əslində mövcud olması, ənənəvi dini bilikləri və ümumbəşəri müjdəçi apostol (Məsih) haqqında miflərə inamı təhlükə altına qoydu. Amerikanın “radikal yeniliyi” o dövrün dini şüurunun qarşısında bir sıra kəskin, həllədməz suallar ortaya çıxartdı. Bu yeniliyi “aradan gətürmək” və ya heç olmasa “azdırmaq” zərurəti yarandı. Bu “zəruriliyi” dərk etdirməkdən ötrü üç istiqamətdə mifyaratma mexanizmi işə düşdü.

Əlaqələndirici: yad və ya naməlum olan keçmiş tarixi təcrübədə mövcud olan digər vasitələrlə dərk edilmişdir. Belə ki, Bernal Diaz del Kastillo qeyd edirdi ki, konkistadorlar hinduların məbədlərini daha öncədən məlum olan məscidlər adlandırırıblar.

Arxaizasiya və ya antik: hinduların mənşəyi və onların sivilizasiyası Köhnə Dünyanın qədim xalqlarından biri ilə əlaqələndirilirdi. Məsələn, Qreqorio Qarsiya Amerikanın yerli əhalisini “bu torpağın ilk sakinləri” olan Karfagenlilərin nəslindən hesab edirdi və onların Avropanın əzəmətli memarlıq incilərinin yaradıcıları hesab edirdi. Hinduların ilan tanrılarını əfsanəvi “mis ilan”la əlaqələndirmə, qədim meksikalıları İncil həvarilərinə, “Çilam-Balam” – Yəhyanın Vəhyində təqsirli bilinən yəhudi xristian peyğəmbəri Valam ilə əlaqələndirmə, arxaikləşdirmənin ən heyvətəməz nümunələri arasında yer tutur.

Ekzegetik (əsasən arxaiklə üst-üstə düşür). Təfsiri yanaşmanın ən mühüm funksiyası Amerikanın İncildə qeyd olunan gələcək apostol müjdəsi kimi qələmə vermək, universal xristian dünyamodeli haqqında mövcud mifin real gücünü bərqərar etmək məqsədi güdüdü. Yeni Dünya fenomeni ilə “müqəddəs moizələr”, patristika arasında əlaqə qurulur, İncildən XVIII fəsil – Yeşayanın şərhləri bu istiqamətdə təhlil edilirdi. Müqəddəs mətnlərin dolayı yolla simvolik qavranılması, inandırıcılıqdan əlavə həm də deşifrə edilərək, dərin, gizli mənalarının üzə çıxarılması xristian ezoterizminin “metodoloji əsas”ını təşkil edirdi. Amerikanı xristianlaşdırmaq, qitənin kəşfi faktını “müqəddəsləşdirmək” kimi təfsir üsulları teoloji cəhətdən zəruri idi. Ekzegetik yanaşma, hətta “Yeni Dünya” görəsən, Tanrının özü üçün də yeni idimi?” kimi küfr xarakterli suallara cavab tapmaqda yardımçı olan əvəz olunmaz üsullardan biri idi. Hinduların dini, etnik-mədəni əsaslarının simvolik assosiasiya sisteminə Avropa psevdoxristian elementlərinin daxil edilməsi və onlar arasında “oxşarlıqların” illüziyalı izahı İncildə işarə, öncəgörmə hadisə kimi qələmə verilirdi. Məsələn, Bernal Diaz, Kampeçədə “xaç”ı xatırladan büt ilan təsvirlərini “heç vaxt görülməmiş və ya eşidilməmiş” hadisə kimi qəbul edirdi. “Yukatan hekayələri”nin müəllifi (1688) Franciscan Lopez Koqoludo, Merida monastırında hinduların sitayiş etdikləri qədim heykəllə “İsa Məsihin çarmıxa çəkilmə” təsviri arasında real oxşarlıqların mövcudluğunu sübut etməklə özünüidentifikasiya axtarışını səciyyələndirən bu formada ideoloqemlər uydurdu. Bu özü-özlüyündə müvafiq mifologemlərin meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Heterogen dünyaların toqquşmasından yaranan yeni mədəniyyət qədim ənənələrə, klassik mifologiyaya əsaslanan mövzu və əsas ideoloji və estetik stereotiplər yaratmağın yollarını inkişaf etdirdi. Qədim ənənələrə, dini-mifoloji dünyagörüşü səviyyəsinə uy-

ğın estetik sistemlərə əsaslanan ədəbiyyatlardan fərqli olaraq, yeni mifoloji-ləşmənin əsasını müasir dövr Avropa mədəniyyətindən qaynaqlanan, lakin öz problemlərinin həlli istiqamətində transformasiyaya məruz qalan fəlsəfi, ideoloji və bədii komplekslər təşkil edirdi. Yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən mifyaratma prosesi, var oluşun bütün mədəni, tarixi, kulturoloji aspektlərini özündə cəmləşdirən epik obrazlarının yaradılmasına yönəlmiş yeni növ mifolojişdirmənin başlanğıcı idi.

Latın Amerikasını mədəniyyətinin bir hissəsi olan ənənəvi mifoloji ortam (Antik dövrdən başlayaraq orta əsrlər xristian dünyagörüşü, yerli hindu və sonrakı mərhələdə zənci mifik təfəkkürü komponentlərindən ibarət) yeni həyat oriyentirini müəyyənləşdirirdi. Yeni mifoloji sistemin rəsonal əsası, dini gerçəkliyin əks olunmasının xüsusiyyətlərinin və qanunauyğunluqlarının üzərində qurulmuşdu. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər orijinal formada mövcud olan mifoloqemlər bədii-fəlsəfi dil inkişaf etdikcə transformasiyalara məruz qalsalar da, əsas mahiyyətlərini qoruyub saxlamağı bacardılar. Onlar bu günkü gün ümumi Latın Amerikasının konseptual, metaforik və stilistik dominantının, yəni Latın Amerikasını mədəniyyətinin “şifrəsinin” əsasını təşkil edir. XVII-XVIII əsrlərin hind-avropa barokkosunun dominant mədəniyyəti “Kreol Amerika cənnəti”, XVIII-XIX əsrlər Russoizm, maarifçilik və klassik reformasiya (Andrés Bellonun yaradıcılığı) “Amerikanın təbii Arkadiyası” məhz mifologemlərinin üzərində qurulmuşdur. XIX əsr Sarmientonun “barbarlıq sivilizasiyadır” konsepsiyasının özəyini təşkil edən mifoloqemlər, “Cəhənnəm Amerika”sı obrazı vasitəsilə avro-amerika modernizminin estetikasına əsaslanan yeni stilistik variasiyaların meydana çıxmasına səbəb oldu. Sivilizasiya və mədəni özünüidentifikasiyanın bu mühüm konsepsiyası, regiondaxili etnik-mədəni və milli vəziyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirən özünəməxsus Amerikasayağı “vətən”in obrazlarını yaratdı. Öz növbəsində, milliliyin obrazlar şəklində formalaşaraq təyin olunması, kontinent üçün böyük əhəmiyyətə malik yeni konsepsiyaları irəli sürdü. Yeni ənənələrə malik yaradıcı subyektin düşüncə modusunun müxtəlifliyi və buna uyğun olaraq yaradılan “Amerika” bədii obrazı regionun etnik-mədəni heteroqenliyini və özkimliyin axtarışı yollarının müxtəlifliyini əks etdirdi. Müxtəliflik isə müəyyən bir mədəniyyət spektrinə daxil olan etno-mədəni “arxetip” seçiminə yönəlmənin nəticəsində yaranır. Bu da yazıçı şüurunun etnik mədəniyyət daşıyıcısı və ya seçilmiş “arxetip”lə ideoloji eyniləşdirilməsini qaçılmaz edir. Özünüidentifikasiya prosesi öz “arxetipinin” bədii modelini çizmək kimi yozulur. Bu, sonunda ümumi (iber, roman, avropalı, universalist-kosmopolit, hind və s.) və regiondaxili (kreol, afroamerikan, hind-amerikan və s.) folklor motivlərinə əsaslanan arxetip obrazının yaradılması və yetkin-

ləşən şüurun konkretləşdirilməsi ilə nəticələnir. Bu zaman yazıçı ümumxalq, deməli, milli ideyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Milli formalaşma dövrünü yaşayan bir çox ədəbiyyatlara məlum olan bu prinsip Latın Amerikasına ədəbiyyatında orijinallığı ilə seçilir. Amerika-kreol mədəniyyətində inkişaf etmiş folklor sistemlərinin meydana çıxmasına əngəl olan “Yeni Dünya” dövrü ədəbiyyatı “kiçik” qeyri-epik janrların əsasında əvəzedici funksiyaları yerinə yetirəcək, ictimai şüurda sabit estetik və psixoloji stereotipləri təsdiqləyən əsas arxetipinin kvazifolklor epik formalarının üzərində yaradırdı [9].

Amerika bədii və ideoloji ənənəsinin formalaşmasının bütün mərhələlərində eyni prinsiplər və əsasında etno-milli “arxetip” obrazının bədii modelləşdirilməsini həyata keçirən oxşar poetoloji “mexanizmlər” fəaliyyət göstərir. Yaradıcı subyektin müxtəlif səviyyəli bu və ya digər “arxetip”lə eyniləşdirilməsi onun ilkin formada təkrarlanması anlamına gətirib çıxartmır. Lakin bu eyniləşdirmə bədii materialın “yeni təhlili”nə və ona xas olan ideoloji, üslubi, məcazi kontekstlərin digər mənbələrlə əlaqəsini parafraz etmək səbəbindən transformasiyaya uğramasına və bunun nəticəsində yeni “arxetip”lərin bədii quruluşuna gətirib çıxarır. Onlar universal mifoloji motivlərin kollektiv şüursuzluq nəticəsində formalaşan orijinal obrazlar və süjetlər kimi dərk edilir və mifyaradıcılığında daha çox reallaşır. Məsələn, “amerikanizm”in ilkin ideoloqlarından biri hesab edilən Karlos de Siqenza y Qonqoranın yaradıcılığında kreol dünyasının ilkin bədii obrazı “Qauço”, qədim Avropa və Astek mifologiyasının və simvolizmin sinkretləşməsi nəticəsində ispan barokkosunun poetikasının əsasında yaranmışdır. Müasir latın-amerikan bədii təfəkküründə yer salan arxetip obrazı geniş mənbələrin – yerli romantizm və kostumbrizmdən, qauço folklorundan tutmuş ispan orta əsr stereotiplərinə, Avropa romantik poeziyasına və geniş spektrli epik mənbələrin sintezi əsasında qurulmuşdur. Qonqoranın həmmüasiri Xuana İnes de la Kruz bu obrazı hind-amerikan mədəni strukturunun elementi, ideoloq və şair Olmedo isə antik mifologiya və hindu simvolizminin elementləri ilə tamamladığını qeyd edirdi. Kubalı D. del Monte arxetip obrazını hindu dünyasının reallıqları ilə Kostümbrizmin estetikası, İspan romansları, və Kuba folklorunun sinkretləşdirilməsi əsasında formalaşdığını iddia edirdi.

Burada Avropa estetik sistemləri, obrazlı və üslubi kontekstlər əslində özünü fərqləndirən məqsədi ilə parafrazlardır. Avropasayağı görməbucağından müstəqil yaradıcı subyekt kimi dəyərləndirilən mədəni və ya milli-etnik “arxetip”in bu və ya digər variantının bədii modelləşdirilməsi prosesi-nə qoşulan digər mənbələrlə sinkretiklik təşkil edən qərb estetik düşüncəsi, obrazlı və üslubi fərqlilikləri, sözün mənasının təsviri ifadəsindən ibarət

olan təbirdir. Müvafiq olaraq, latınamerikası ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi Avropa ədəbiyyatında estetik cərəyanların növbələşərək yaranması ilə bağlı dövrləşmədən fərqli olaraq, “arxetip” obrazların axtarışının mərhələlərinə əsaslanır. Latin Amerikasının ədəbiyyatının ilkin mərhələdə inkişafı tarixində, “karnavallaşma” poetikasının prinsiplərinin açıq-aydın izlənilməsi bunu söyləməyə imkan verir [2]. Bu nöqtəyi-nəzərdən qarşılıqlı mədəni əlaqələr və münasibətlər sistemi zəminində mövcud Latin Amerikasının ədəbiyyatının təkamülü, “ümumdünya karnavallar”ında müvafiq maska və obrazlar şəklində rəqabət aparan arxetiplərin hərəkətləri kimi başa düşülür. Bu arxetip hərəkətləri müxtəlif mədəniyyətlərin dini mahiyyətli motivlərinin cəmləşdiyi qitə ədəbiyyatının əsasını, məğzini ifadə edirlər [10].

Özündə tarixiliyi əks etdirən istənilən karnaval növü konkretliyə, zaman məhdudiyətinə malik olsa da tam məhvə uğramaq kimi problemi yoxdur. Ümumi mahiyyətini qoruyub saxlamaqla karnavallaşma bir çox başqa formalara çevrilməyə məruz qalmışdır. Ontoloji-arxetipik xarakter daşıyan karnaval rejimi hər bir mədəniyyətin ruhi durumunu özündə əks etdirir, gündəlik məişət məsələlərindən tutmuş sosial dünyagörüşü modellərinin formalaşması xüsusilə də bədii yaradıcılığın əsas kompozisiya xüsusiyyətlərinin ədəbi-bədii fikrə gətirmək cəhdi ilə bağlıdır. Karnavallaşma varlığın və şüurun özünüidarəetmə mexanizmlərinin özəyinə hopmuşdur. İstənilən digər mədəniyyətlərlə əlaqəyə girərək o, həm “şaqli” (Tanrılara doğru), həm də “üfüqi” (insanlararası münasibətlər) hərəkətdədir. Bir çox mədəniyyətlərin çulğalaşdığı, sərhad və məkan qanunlarına tabe olmayan Latin Amerikasının mədəniyyətini başa düşmək üçün son dərəcə vacib prinsip sayılan karnavallaşmanın məqsədi axtarmaq və inkişaf etdirməkdir. XVII əsrdə bədii və ideoloji şüurun prototip formalarının əsasları yaranandan bu yana, mədəni mövcudluq forması kimi karnaval Latin Amerikasında, kreol barokkosunda müstəsna rol oynamışdır. Bu baxımdan, XVII əsrin I yarısı Rodrigo de Karvaxal-İ- Roblesin Limanın həyatına həsr etdiyi “Peru – Maglar şəhərində bayram” (1632) əsərində sonradan Latin amerikalı sayılacaq metislərin, kreolların möhtəşəm izdihamı təsvir olunurdu. Musiqi alətləri, maska-obrazlar, xalqın mədəni identikliyi göz önünə çıxaran simvolik atributlar idi. Alexo Karpentyer “Barokko konserti” hekayəsində müstəmləkəçilik dövrlərindən bu günə qədər Latin Amerikasının mədəniyyətinin formalaşması prosesində arxetiplərin, obrazların, mədəniyyət formalarının bir-birini əvəzləyərək yeni və öziklik obrazının axtarışında necə karnaval modellərinə çevrilmələrini ustalıqla təsvir edirdi. Q.Q.Markesin “Vəba dövründə eşq” romanının poetikası isə müxtəlif tarixi-estetik dövrlərə aid Avropa məhəbbət mədəniyyətinin maska-obrazlarının əsl karnavalıdır. Travest parafraz prinsipi ilə

inkişaf edən ciddi və ya ülvü məzmunlu poetik süjetlərin komik formada təqdim olunduğu yumoristik, bəzən satirik poeziya (travestik parafrazların epik, lirik və dramatik növü ola bilər), Latin Amerikasının ənənəsinin Avropa və qeyri-Avropa mənbələri ilə əlaqəsinin əsasını, Ruben Dario, A.Karpentiyer, M.Asturias, X.Borxes, Q.Q.Markes, Vargas-Lyosa kimi görkəmli yazıçıların yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Parodiyada olduğu kimi, ciddi forma qorunub saxlanılır, lakin məzmun ona uyğun gəlmir. Ümumiləşdirərək demək olar ki, travestik parafraz prinsipi Latin Amerikasının poetikasının əsas xüsusiyyətlərini – sivil-mədəni, ideoloji, estetik, linqvistik polivalentlik (əksər hallarda qeyri-müəyyənlik) və linqvistik-leksik, semantik, janr-üslubi, metaforik-simvolizmini özündə əks etdirir. Latin Amerikasının bədii şüurunun dominant xüsusiyyətini əks etdirən bu fenomen sivilizasiya və mədəni tiplərin ilkin toqquşması nəticəsində yaranan ilkin disharmoniyaları aradan qaldırmaq sinkretik yeni harmoniya qurmaq məqsədi güdürdü.

Göründüyü kimi, Latin Amerikasında söz sənəti ilkin mərhələdə Kreol barokkosundan başlayaraq (S.Qonqora), İspan-Amerika (Ruben Dario) modernizminə qədər konseptual baxımdan ümumi cəhət kimi dəyərləndirilən parafraz, karnaval modelləri, arxetip, maska-obrazlar ilə postmodernist rursura qədər davam etdi və Avropa eləcə də qeyri-Avropa sinkretizasiyasının müxtəlif variantlarına əsaslanan “magik realizm” romanı adlanan “yeni roman”da kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Avropa, hindu, zənci mədəniyyətləri arasındakı ilkin ziddiyyəti aradan qaldırmağa qadir, dual poetika əsasında yaranmış funksional səciyyəyə malik olan, bu günki Latin Amerikasının mədəniyyətinin fenomeni hesab edilən “magik realizm” sözün əsl mənasında dramatik qarşıdurmalar nəticəsində təşəkkül tapdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anderson Imbert, Enrique. Historia de la literatura hispanoamericana. La Habana, 1972.
2. Bakhtin M. Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the Middle Ages and the Renaissance. M., 1965.
3. López de Gómara, Francisco. Hispania Vitrix. Primera y Segunda partes de la Historia general de las Indias. Barcelona, 1954.
4. Menendez Pidal R. Mis paginas preferidas: Estudios lingüísticos e históricos. Madrid, 1957.
5. Sigüenza y Góngora Carlos de. Obras historicas / Ed. y prologo de Jose Rojas Garciduenas. Mexico, 1960. P. 255.
6. Stepanov GV Typology of language states and situations in the countries of Romance speech. M., 1976. S. 45.

7. Travels of Christopher Columbus: Diaries, letters, documents / Under. ed. I. P. Magidovich. M., 1950.
8. Аинса Ф., Паниотова Т. Утопия и Америка: вымысел в роли эксперимента // Iberica Americans. M., 1989.
9. Земсков В. Б. Аргентинская поэзия гаучо. К проблеме отношения литературы и фольклора в Латинской Америке. М.: Наука, 1977.
10. Кутейщикова В., Осповат Л. Новый латиноамериканский роман. 50-60-е годы. М., 1983.
11. Элиаде М. Космос и история. М., 1987. С. 119

Vusala Mirzoyeva

Summary

About the development of Latin American word art

The article discusses the formation of the “New World” as a result of the conquest of America in the XVI century, the interaction of Indo-European cultures, its role and significance in the creation of the early art of speech. The folklore of the Indians, which acquired new meanings as it changed, but did not erase the old meanings from its “memory”, appeared as poetic samples in new content and forms against the background of the influence of European social and cultural events of the XVI-XVII centuries.

Вюсалья Мирзаева

Резюме

К вопросу о становлении латиноамериканской словестности

В статье рассматривается образование «Нового Света» в результате завоевания Америки в XVI веке, взаимодействие индоевропейских культур, его роль и значение в создании раннего искусства речи. Фольклор индейцев приобретающий по мере изменений новые смыслы, но не стерший из своей «памяти» прежних смыслов, предстал как поэтические образцы в новом содержании и формах на фоне влияния европейских общественно-культурных событий XVI–XVII вв.

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Sabitova

Redaksiyaya daxil olma: 06.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 27.11.2022

Çapa qəbul olunma: 10.12.2022

ORCID 0000-0001-6699-8262

Şahnaz Şəmilova

doktorant

e-mail: chahnazchamilova@yahoo.f

Gəncə Dövlət Universiteti

YENİ FRANSIZ ƏDƏBİYYATINDA SÜRREALİZM AVANQARD POEZİYANIN TƏMSİLÇİSİ KİMİ

Açar sözlər: ədəbi cərəyan, poeziya, şeir, dil, yeni düşüncə

Key words: literary movement, poetry, poem, language, new thought

Ключевые слова: литературное течение, поэзия, стих, язык, новая мысль

XX əsrin 20-ci illərində fransız poeziyasında sürrealizm adlanan yeni modernist cərəyan təşəkkül tapmağa başlayır. Bu cərəyanın banisi fransız şairi, ixtisasca həkim-psixoloq olan Andre Breton idi. Onun bu xüsusdakı fikir və ideyaları sürrealizmin birinci və ikinci manifestində əksini taparaq 1924-cü ildən etibarən Fransada yayılmağa başladı. Birinci Dünya Mühəribəsinin iştirakçısı olan A.Breton mühəribə zamanı gördüklərini “qan, axmaqlıq və kir çöküntüsü” kimi təsvir edirdi. 1917-ci ildə hərbi həkim olduğundan sonra o, mühəribədə yaralanan və psixoloji zədə alan əsgərləri müalicə edir, eyni zamanda da onların davranışlarını diqqətlə izləyirdi. A.Breton onlarda müşahidə etdiyi ruhi pozuntuları adi bir əqli çatışmazlıq kimi deyil, yaradıcılıq qabiliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olan hal kimi müəyyənləşdirirdi. Məhz bu dövrdə o, tibb fakültəsinin tələbələri olan Luis Araqon və Filipp Supo ilə tanış olur. A.Breton F.Supo ilə birlikdə avtomatik yazı metodunu işləyib hazırlayır və 1919-cu ildə onlar ortaq şəkildə “Maqnit sahələri” (Les Champs magnétiques) adlı şeirlər toplusunu nəşr etdirirlər. Sürrealizmin ilk qaranquşu sayıla biləcək bu toplu onlara böyük uğur gətirir.

Andre Breton, Pol Eluar, Luis Araqon, Filipp Supo, Pler Reverdy, Antonin Artaud, Robert Desnos, Giyom Apolliner bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri hesab olunurdular. Sürrealistlər Monparnasda İv Tanqiye məxsus olan sarayda toplaşırdılar. Onların arasında Jak Prever və Marsel Duhamel də var idi. Sürrealizmin özünəməxsusluğu bu şairlərin yaradıcılığında öz inikasını tapırdı.

Nataşa Serf sürrealizmi səciyyələndirərkən yazır: “Sürrealizm XX əsrin ən yenilikçi və radikal avanqard ədəbi və bədii hərəkətlərindən biridir. Dünyada poetik, bədii və siyasi baxımdan inqilab etmək istəyi ilə digər hə-

rəkatlardan fərqlənir. Bir müddət özlərini Dadaizmin varisi hesab edən ilk sürrealistlər Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı münaqişələrin dəhşətinə reaksiya olaraq, qan, ədalətsizlik və dözümsüzlüklə əhatə olunmuş bir dünyanı silkələmək istəyi ilə ortaya çıxırlar. Sürrealist hərəkət insanı yaradıcılıq ruhuna mane olan rasionallıq, məntiq və köhnə dar mənəviyyat qandallarından azad etməyə çalışır. Bu məqsədlə, o, zərif cəsəd oyunu, spiritizm seansları, hipnoz və ya hətta avtomatik yazı kimi bir çox vasitələri təcrübədən keçirir və bunların hamısını şüur altında gizlənmiş məzmunu azad etmək üçün edir. Beləliklə, istər ədəbi, istərsə də bədii sürrealist əsərlər absurdluğu, təsadüf, instinkti, xəyal və arzuları dəstəkləyir [1, s.5].

Nataşa Serfə görə burjuva cəmiyyətinin əksildici rasionalizmi və dar dəyərləri ilə qarşılaşan sürrealistlər həyatı şüurdan azad etmək, xəyallarına sərbəstlik vermək və gündəlik həyatda gizlədilən ecazkarlıqları üzə çıxarmaq niyyətində idilər. Breton hər şeydən əvvəl dialoqun tərəfdarı olmuşdur: məhz dialoq və həmsöhbətinin təklif etdiyi sözlər sayəsində fərd özünü daha yaxşı göstərə bilər. Bir sözlə, həqiqət qurulan mübadilədir. Amma həqiqət yalnız bundan ibarət deyil. O, xəyalların, üst-üstə düşən təsadüfi hadisələrin, gözlənilməzliklərin, kortəbiliyin və ya hətta təəccübün, qıyası şüursuzluğu ortaya qoyan, dünya anlayışımızı tərs çevirmək iqtidarında olan böyük bir güc bazası (toplumu) kimi qəbul edilən hər şeyin yanındadır. Belə ki, məqsəd nəsnələri fərqli görməkdir: bu, Artur Rembonun "həyatı dəyişmək" şüarını əsas tutan, status-kvoya qarşı üsyan qaldıran sürrealizmin leytmotivi-dir. Sürrealistlər üçün dünyamızın yeganə sərhədləri xəyallarımızı məhdudlaşdıran sərhədlərdir. Beləliklə, anlayışımızı və dünya təcrübəmizi tərsinə görmək üçün gündəlik həyatı möhtəşəm bir şəkildə böyütmək, ecazkarlığa yönəltmək lazımdır. Bu məqsədlər üçün Breton, heç bir məhdudiyyət olmadan özünü bürüzə verdikdə nələr təklif edə biləcəyini tapmaq üçün düşüncənin tamamilə sərbəst və nəzarətsiz ifadəsini tövsiyə edir. A.Bretonun manifestində irəli sürdüyü sürrealizmin tərifini bu baxımdan birmənalıdır. Sürrealizm hər hansı bir estetik dəyər və ya əxlaq xaricində, ağılla həyata keçirilən hər hansı bir nəzarət olmadığı təqdirdə, düşüncənin gerçək fəaliyyətini şifahi, yazılı və ya başqa bir şəkildə ifadə etməyi təklif edən sırf psixi avtomatizmdir.

Bu səbəbdən sürrealizmin xüsusilə şeirə və onun sərbəst söz birləşmələrinə, romanın və onun xətti quruluşunun dəyişməsinə, ümumi rasionalizmin əks-sədasına üstünlük verməsi təəccüblü deyil. Nəticə isə təsnif edilə bilməyən, müxtəlif janrları əhatə edən mətnlərin yaranması, eyni zamanda keçmişdə populyar sayılan felyeton, mahnı, sehrli nağıl, hətta xəbər və ya reklam kimi janrların bərpasıdır. Bundan əlavə, vizual təsir (toqquşma) sür-

realist yazılarda üstünlük təşkil edir: bu əsərlərdə yan-yan yerləşdirilmiş çoxlu rəsmlər, fotoşəkillər, qravürlər, həmçinin kolajlar da var. Ümumiyyətlə, sürrealist ədəbiyyatda qrafika anlayışı vacibdir [1, s. 13].

Jan Robert Nquema yazır: “1920-ci ilin əvvəlində Tristan Tzara ağıl müəllimi, tərbiyəçi rolunda çıxış edərkən, Apolliner və Jak Vaşenin ölmündən sonra Andre Breton anladı ki, ədəbiyyata və incəsənətə marağı inkar edən, bütün dəyərlərə istehza ilə yanaşan, qalmaqallarla müşayiət olunan “saf axmaqlığı” tövsiyyə edən bir hərəkətlə uzun müddət uyğunlaşa bilməyəcək. Beləliklə, Andre Breton 1922-ci ildə dadaizm və onun lideri Tristan Tzaradan tamamilə ayrıldı. Bundan dərhal sonra o, 1924 –cü ildə “la Revolution surrealiste” (Surrealist inqilab) ilə eyni zamanda nəşr olunan “Surrealizmin I Manifesti”ni yazmağa başladı. Elə həmin ilin noyabr ayında Parisdə Qrenel küçəsi 15 ünvanında “Surrealist tədqiqatlar bürosu” yaradıldı. Bu hərəkətin rəsmi mövcudluğunu təsdiq edirdi. 1930- cu ildə ikinci surrealizmin II Manifesti ortaya çıxdı. Apolliner tərəfindən icad edilmiş “surrealist” sözü nə gəlicə o, supernaturalizm (fövqəltəbii) sözünün yerinə “fotoqraflar tərzində, təbiətin özünə onu təqlid etmədən, geri dönmə” nin lazım olduğunu ifadə etmək üçün seçilmişdir” [2, s.49].

Surrealizm cərəyanı öz adını fransız “surrealisme” sözündən götürüb “fövqəlgərçəklik” mənasını bildirir. Bu termini ilk dəfə fransız şairi Giyom Apolliner 1917-ci ildə “Yeni ruh” manifestində işlətməmişdir. Surrealizm bir çox elementlərini özündən əvvəl gələn bəzi cərəyanlardan, xüsusilə dadaizmdən götürmüşdü. Lakin bir çox məsələlərdə onlar bir-birindən fərqlənirdilər. Dadaizm mütləq inkar içində idisə, surrealizm, öz növbəsində, insanın azadlığı üçün çox ağır hesab edilən bütün məhdudiyətlərə qarşı sistemə bir çağırışdır. A.Bretona yaxın şair və rəssamların T.Tzaranın qrupundan ayrılmasının əsas səbəblərindən biri də onların həddindən artıq nihillizmi və “qeyri-ciddi” əhvala köklənməsi ilə bağlı idi. Bundan başqa A.Bretonun şüuraltı və yuxu problemlərinə dair fikirləri Tzara düşüncələri ilə üst-üstə düşmürdü. Dadaizmin hər şeydən ən yüksək səviyyədə inkar edilməsi prinsipi surrealizmdə yadlaşdırılan həyat şərtlərinin rəddi və “mədəniyyət” tərəfindən qoyulan bütün əsas dəyərlərin ləğv edilməsinə etiraz ilə əvəz edilmişdir. Nihilizm, nifrət və anarxizmlə yörgülüş dadaizm bədii yoxluğa sövq etdiyi halda, André Breton və surrealistlər sənətə, sevgiyə və poetik araşdırmalara üstünlük verirdilər.

Surrealizmin gətirdiyi dəyişikliyin obyektini yenə də insan olmalı idi. Surrealistlər üçün dəyişiklik mütləq xarakter daşıyırdı; dəyişiklik bu şairlərin əldə etməyi və qurmağı planlaşdırdıqları insani mütləqliyin ölçüsünə yerləşməli idi. Şübhəsiz, Breton və tərəfdarları bu tələbi ifadə edən birinci,

yaxud da yeganə sənətkarlar deyildilər. Onlardan əvvəl ədəbiyyatda “üsyən ənənəsi” özünü Markiz de Sadın, Nervalın, Bodlerin, Rembonun və Lotermonun yaradıcılığında parlaq şəkildə büruzə vermişdi və bu sürrealistlər üçün yaxşı nümunə idi. Bütün bu təsvirlər bəziləri üçün daha həqiqi, daha gerçək bir reallığa, xüsusilə poeziyanın dərin sirlərinə nüfuz etmək məqsədi daşıyırdısa, digərləri üçün bu saxta, əzici həyatdan qaçmağın vacibliyi fikrinin ifadəsi idi. Bunun üçün ədəbi yaradıcılıq və xüsusilə də şairlik fəaliyyəti ruhun və ağılın məşqi olmalıdır və bunun sayəsində insan köləlik və bayağı reallıqdan kənara çıxa bilər. Bu sürrealizmin Ziqmund Freydingin təcrübələrinə söykənərək istifadə etdiyi fərqli bir yoldur. Avstriyalı alim “Yuxuların şərh-i” (1899) və “Seksuallıq haqqında üç esse” əsərlərində (1905) şüursuzluğun, yuxunun və arzuların gücünün insanın hərəkət və davranışlarındakı əhəmiyyətini vurğulamışdı. Niyazi Mehdi bu xüsusda yazır: “Sürrealizmin əsas məqsədi şüuraltının incəsənətdə əks olunmasıdır. Sürrealistlər məşhur psixoanalitik Ziqmund Freydingin psixoanaliz nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanırdılar. Onlara görə rəssam və ya şair öz əsərində şüur altında olanları ifadə etməlidir. Ağıl və məntiq dəyərsizdir. Bu hərəkətin təsisçiləri bədii yaradıcılıqlarının ilk illərində dadaizmdən təsirləndilər. Sürrealistlər instinktləri, xəstə əhvali-ruhiyyəni, sayıqlama, dəhşətli qarabasma və eybəcər rüyaları bədii yaradıcılığın başlıca mənbəyi və estetik prinsipi sayırdılar” [3].

Sürrealizmin doktrinası da şüuraltı, xəyal, bənzəyiş, avtomatizm, təsadüf, sevgi, inqilab, ezoterizm, ali məqam və s. kimi əsas anlayışların ətrafında formalaşmışdı. Jan Robert Nquema sürrealist doktrinanın təsnifatını aşağıdakı şəkildə təqdim edir:

“Şüuraltı: Şüuraltı təsəvvürlərimizin, xəyal gücümüzün sirlərini meydana çıxarma üstünlüyünə malik olan “qadağan olunmuş zona”dır. Onun ifadəsi ağıl üzərində qurulmuş bütün sistemi sarsıdır və onu qadağan edir, eyni zamanda dayanıqlılığını Qərb cəmiyyəti tərəfindən təşkil olunmuş nizam qarşı çıxır. Beləliklə, yeni bir məntiqi, fərqli bir düşüncəni, mülahizəni ortaya qoymaq üçün, onun nəzarətsiz baş verməsi ilə bağlı təcrübədən daha uyğun bir şey yoxdur.

Yuxu: O insanı yuxu əsnasında hər hansı bir gerçəkliyə yol açan işıqlı bir məkana daşıyır. Bu məkanda xəyallar və arzular asanlıqla gerçəkləşir, real həyatdakı tabular aradan qaldırılır.

Bənzətmə: Dünya onu qavramağa çalışanların kəşf etdiyi bənzətmələrlə zəngindir. Bu bənzətmələri axtarmaq və qərəzsiz izah etmək vacibdir.

Avtomatizm: Avtomatizm ağılın zülmündən qurtulmuş şüurun sakitliyindən ibarətdir və içindəkiləri boşaltmaq, yüngülləşmək, bir növ təmiz üfüqə çatmaq cəhdidir. Bu, şübhəsiz ki, sürrealist təcrübənin əsas faktıdır: şai-

rin məntiqi, qrammatik, əxlaqi və ya estetik normaları gözləmədən öz düşüncələrini dəqiq ifadə etməsi vasitəsidir. Sürrealistlər avtomatik yazı metoduyla çox geniş istifadə edirdilər.

Obyektiv təsadüf: İnsan dünyanı gəzib dolaşan oxşarlıqlarla rastlaşdıqda onlar özlərini təsadüf adlandırılan uyğunuqlar məcmusu kimi təqdim edirlər. Əslində bu sürrealistlər üçün bizim taleyimizin kəşfindən başqa bir şey deyildir. Beləliklə, hər hansı bir şəxslə görüş, gözlənilməz bir obyektin kəşfi müəyyən problemin həllində açar rolunu oynaya bilər. Bu mənada şəhər sürrealistlər üçün mümkün “təsadüfi” qarşılaşmalar üçün əlverişli bir yer olaraq, mühüm rol oynayır.

Sevgi: Sürrealistlər sevgi ilə bağlı şüuraltında gizlənən məqamların üzə çıxarılmasının və erotizmin azad edilməsinin tərəfdarıdır. Ancaq əxlaqi qaydalar bunu rəsmi olaraq qadağan edir. André Breton homoseksuallığı rədd etsə də, sevgi ilə əlaqəli bütün tabuların qaldırılması tələbini irəli sürür. Sürrealistlər xristian cəmiyyətində kişilər və qadınlar arasında münasibətlərin evlilik vasitəsilə təmizə çıxarılmasını riyakarlıq hesab edir, iki cins arasında daha təbii və azad sevgiyə üstünlük verirdilər.

İnqilab: Sürrealistlər üçün həyatı dəyişdirmək əsas amal olduğu üçün bu qrupun bütün üzvlərinin düşüncələrini ehtiva edirdi. İnqilabla bağlı nəzəri görüşlərini əsaslandırmaq məqsədilə onlar Kommunist partiyasının təcürbəsində istinad edirdilər.

Ezoterizm: Dünyanın birliyi ideyasından qaynaqlanan ezoterizm sürrealistləri cəzb edən müəmmalı sahələrin araşdırılmasına söykənirdi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, gizli və mistik elmlərlə əlaqəsi olduğu üçün ezoterizm heç də hər zaman hamı tərəfindən qəbul olunmurdu.

Ali məqam: Bu dünyada mövcud olan bütün ziddiyyətlərin – həyat və ölüm, gecə və gündüz, qaranlıq və işıq, real və xəyali, keçmiş və gələcək – transendent ifadəsidir. Sürrealistlərə görə bu hüdudlardan kənara çıxmaq mütləq bir harmoniyaya, dərin və son birliyə nail olmaq imkanı verir [2, s.52-53].

Sürrealizmin doktrinası haqqında Andre Laqardın və Loran Mişarın fikirləri də diqqəti cəlb edir: “*Sürrealizmi şəir mədəniyyətinin köklü şəkildə yenilənməsi üçün böyük bir cəhd olaraq görməməyimiz anlaşılmazdır*”. Başqa sözlə desək, sürrealizm ona qədər mövcud olan seirə tətbiq olunan üsulu əsaslı şəkildə yeniləmək üçün təşəbbüs göstərdi. Odur ki, onu XX əsrin bütün ədəbi inqilablarında yeniləmənin və qeyri-adiliyin ifadəsi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu mənada sürrealizm nədir sualının cavabını qısa şəkildə belə müəyyənləşdirmək olar: “*İnsan düşüncəsinin real fəaliyyətini şifahi, yazılı və ya başqa bir şəkildə ifadə etməyi təklif edən saf psixi av-*

tomatizm. Hər hansı bir estetik və mənəvi məcburiyyət xaricində ağılla həyata keçirilən bir nəzarət olmadığı təqdirdə düşüncə diktəsi” [4, s. 381].

A.Bretona görə ədəbiyyatın və incəsənətin əsas vəzifəsi gündəlik həyatın müticəsinə təsviri, bədii ədəbiyyatda geniş yayılan həqiqilik prinsipi deyildir. O, həmçinin, həkim-psixiatr kimi yaxından tanış olduğu ənənəvi psixologiya metodlarını, eyni zamanda ədəbiyyatda psixologizmi də tənqid edirdi. A.Breton hesab edirdi ki, obrazların təsvirində şüur tərəfindən sıxışdırılmamış sərbəst, ani hisslərə üstünlük verilməlidir. Bu cür poetik iham axtarışları Bretonu avtomatik yazı metodunun kəşfinə gətirib çıxartdı. Avtomatik yazı vasitəsilə sürrealizm bütün digər ruhi mexanizmləri qəti şəkildə məhvə və həyatın əsas problemlərinin həllində onları əvəz etməyə çalışırdı. A.Bretonla F.Suponun “Maqnit sahələr” (1919) məcmusu məhz bu texnika ilə yazılmışdı. Avtomatik yazı uzun müddət sürrealizmin əsas metodu, bütün yaradıcılıq təcrübələrini perifrasi olaraq qaldı.

Sürrealizm insana bu günə qədər onun tərəfindən öyrənilməmiş sahələrdə ona bilik və güc bəxş edərək həyatı dəyişdirməyi hədəfləyir. Ancaq bu həyat ölçülü əməliyyat dilə əsaslanır. Breton və həmkarları fantaziyaları və mifləri təcəssüm etdirən obrazları dil vasitəsilə ifadə etmək niyyətində idilər. Sürrealistlər bir sıra analogi obrazlar vasitəsilə ənənəvi sintaksisdən və qədim variantından azad olan, lakin əsasını xatırlanan əşyalar, səslər, ritmlər, rənglər və qoxular arasındakı qəribə qarşılaşmalar təşkil edən bir şeir qururlar. A.Breton bu aspektdən yazır: “Dili həqiqi həyatına qaytarmaq istəyən əməliyyatın mənası və əhatə dairəsi üzərində kifayət qədər israr etmədik” [5, s. 313]. Bütün bunlar Pol Elüarın aşağıdakı bu məşhur sətirlərində aydın ifadəsini tapır:

La Terre est bleue comme une orange
Jamais une erreur les mots ne mentent pas
Ils ne vous donnent plus à chanter
Autour des baisers de s'entendre
Les fous et les amours Elle a sa bouche d'alliance
Tous les secrets tous les sourires
Et quels vêtements d'indulgence
A la croire toute nue
(*L'Amour, la poésie, 1929*)
Yer portağal kimi mavi rəngdədir
Heç vaxt səhv etməyin, sözlər yalan danışmaz
Onlar daha sizə mahnı oxumaq üçün verilmir
Artıq öpüşmələrdə bir-birini anlamağın növbəsi
Çilgınlər və sevgilər

O, birliyin ağzıdır
Bütün sirlər, bütün təbəssümlər
Və necə də iltifatlı paltarlar
Onun çılpaq olduğuna inandıran.
(*Sevgi, poeziya, 1929*)

Burada “heç vaxt səhv etməyin, sözlər yalan danışmaz” sətri ilə dəstəklənən dilin istifadəsi, dilin tədqiqinə və onun sərhədlərinin genişlənməsinə şahidlik edən sözlər toplusuna, şəkillər və gözlənilməz proseslərə əsaslanır. Sürrealistlərə görə insan dilinin sərhədlərinin dəyişdirilməsi, həmçinin, öz qanunları, əxlaqı və prinsipləri ilə təşkil olunmuş dünyanı silkələməkdir. Buna görə də onu dəyişdirmək Lui Araqonun təbirincə “bir yerə, harasa” aparmaq, cəhd etməkdir :

Il n'y aura plus qu'un jour et puis un jour
Et puis ça y est

Plus besoin de voir les hommes ni ces bêtes à bon Dieu qu'ils caressent de temps en temps

Plus besoin de parler tout seul la nuit pour ne pas entendre la plainte de la cheminée

Plus besoin de soulever mes paupières
Ni de lancer mon sang comme un disque ni de respirer malgré moi
Pourtant je ne désire pas mourir
La cloche de mon coeur chante à voix basse un espoir très ancien
(*Le Mouvement perpétuel, 1926*)

Yalnız bir gün, sonra başqa bir gün olacaq
Və sonra budur

Vaxtaşırı sevdikləri gözəl səma naminə insanları və ya bu heyvanları görməyə ehtiyac yoxdur.

Buxarının şikayətini eşitməmək üçün gecə öz-özünə danışmağa ehtiyac yoxdur

Artıq göz qapaqlarımı qaldırmağa

Nə qanımı val kimi atmağa, nə də xəbərim olmadan nəfəs almağa ehtiyac yoxdur

Amma ölmək istəmirəm

Ürəyimin zili alçaq səslə çox köhnə bir ümüd oxuyur
(*Daimi hərəkət, 1926*)

“Bir yerə, harasa” varma ümidi insanı yanlış düşüncələrdən çəkib çıxarar və nəsnələrin əsil həqiqiliyinin mümkün olmasını əngəlləyən maneələri aradan qaldırır, sürrealist üsyanın mənbəyindəki gözlənilməzliyin və təəccübün dilini tərənnüm etməyə, incələməyə səbəb olur. Lakin təhrif olun-

muş dil vasitəsilə ifadə olunan bu üsyan yenə də yazı mənasını verən sintaksisə, hətta avtomatik adlandırılan yazıda belə hörmət edir, qaydaları gözləyir, ləğv etdiyi “istiqlətdən” də qaçmır.

Jorj Emmanuel Klansenin fikrincə, “dadaistlər və sürrealistlərdən başqa bu poetik dil konsepsiyasının ilk tərəfdarları, əlbəttə ki, Lotreamon, Rembo, Malarme, Apolliner, Reverdi və digərləri olmuşlar. Hər biri və hamısı hesab edir ki, insanın azadlığı canlıların və əşyaların sirli həqiqətini gizlətməkdən uzaq olan, özünü dünyanın sonsuz açılış yeri kimi təqdim edən dilin azadlığından keçir” [6, s. 330].

Sürrealistlər tam olaraq “bütün dünyanı dəyişmək” fikrindən başladılar; heç olmasa buna inanmağa və qəbul etdirməyə çalışdılar. Onlar şüurda hər şeyin təşkil olunduğu və bütün ziddiyyətlərin aradan qaldırıldığı hansısa “ən yüksək nöqtə”nin – ali məqamın olduğuna inandılar. Sürrealistlərə görə hər şey həyat və ölümün, gerçəklik və xəyalın, keçmiş və gələcəyin, yüksəklik və aşağılığın ziddiyyətli olaraq qəbul edilməsini dayandıran müəyyən bir ağıl nöqtəsinin mövcudluğunu göstərir. Mümkün olan bütün ziddiyyətləri sökdükdən sonra ən yüksək gerçəklilyə – sürreallığa nail olmaq sürrealistlərə tapşırılan qəti əmr idi. Ancaq bu sürrealliğin zəkası şüurlu deyil, bu səbəbdən o nə ağılın, nə də ki, yalnız intuisiyanın gücü ilə əldə edilə bilməz. Buna görə də yeni sürrealistlər əvvəldə bəhs etdiyimiz bütün təcrübələrə müraciət etdilər.

Sürrealizmin bir sonu varsa da, dəqiq tarixi müəyyənləşdirmək çətin-dir. Bəziləri bunun 1966-cı ildə A.Bretonun ölümünə təsadüf etdiyini söyləyirlər [7, s.19]. Təbii ki, sürrealistlər həyatı və dünyanı planlaşdırdıqları kimi dəyişdirmədilər, amma ən azından orada fərqli, başqa cür yaşamağın mümkün olduğunu göstərdilər. Xüsusilə, G.Apolliner, A.Breton və digər sürrealistlərin XX əsrin bütün poeziyasından qırmızı xəttlə keçən yenilənmə tələbinin kökündə dayanmaları danılmazdır.

Sürrealizm poeziyada daha böyük əks-səda doğurdu. Bu cərəyan 1960-cı illərin xaricində də bir çox ədəbi-bədii hərəkatlara əhəmiyyətli təsir göstərdi və xüsusilə pop incəsənətinin nümayəndələrinə və yeni realizmin davamçıları olan Kanadalı otomatistlərə (Pol-Emile Borduas, Jan-Pol Riopelle) ilham verdi. 1969-cu ildə, A.Bretonun ölümündən üç il sonra Jan Şuster gündəlik çıxan “Le Monde” qəzetində hərəkatın ölüm aktını rəsmi olaraq imzaladı [8].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Serf N. Mouvements littéraires numero 3. Le Surrealism, de la poésie a la révolution.. 50 Miutes, 2015.

2. Nguema Nnang J.R. La Poésie française du XX e siècle . De 1900 à Mai 68. L'Harmattan, Paris 2012.
3. Mehdi N. Sürrealizm. 6 fevral 2012. <https://kayzen.az/blog/fəlsəfə>
4. Lagarde A. et Michard L. La Littérature française IV, les metamorphose du XXe siècle, Paris, Bordas-Laffont, 1971.
5. Pauvert J.J. “Du surrealisme en ses ouvres vives”, André Breton, Manifestes du surréalisme, Paris, 1972.
6. Clancier J.E. Panorama de la poesie française de Rimbaud au Surréalisme. Seghers, Paris, 1982.
7. Яснов М. Поэзия французского сюрреализма: Антология. Санкт-Петербург, АМФОРА, 2004.
8. <https://www.espacefrancais.com/le-surrealisme/>

Shahnaz Shamilova

Summary

Surrealism as a representative of avant-garde poetry in new French literature

Surrealism is one of the most innovative and radical avant-garde literary and artistic movements of the 20th century. It differs from other movements in its desire to revolutionize the world from a poetic, artistic and political point of view. The article provides extensive information about the content, creation, spread and influence of surrealism on French poetry. The founders and main representatives of the movement are mentioned. Reference is made to the opinions and studies of literary critics about surrealism. The philosophical theory and doctrine on which the Surrealist movement is based include the subconscious, dream, likeness, automatism, objective chance (chance), love, revolution, esotericism, the supreme moment, etc. such ideas are explained separately. The Surrealists' view of the world, the process of changing it according to their wishes, the word games they applied to language and poetry are reflected in the article through examples of poems by Paul Eluard and Louis Aragon.

Шахназ Шамилова

Резюме

Сюрреализм как представитель авангардной поэзии в новой французской литературе

Сюрреализм – одно из самых новаторских и радикальных авангардных литературных и художественных течений 20 века. Оно отличается от других движений своим стремлением революционизировать мир с поэтической, художественной и политической точек зрения. В статье подчеркивается обширная информация о содержании, создании, распространении и влиянии сюр-

реализма на французскую поэзию. Упоминаются основатели и основные представители движения. Ссылаются на мнения и исследования литературоведов о сюрреализме. Философская теория и учение, на которых основывается сюрреалистическое движение, включают подсознание, сон, подобие, автоматизм, объективную случайность (случайность), любовь, революцию, эзотеризм, высший момент и т. д. такие идеи объясняются отдельно. Представление сюрреалистов о мире, процесс его изменения по своему желанию, словесные игры, которые они применяли к языку и поэзии, отражены в статье на примерах стихотворений Поля Элюара и Луи Арагона.

Rəyçi: *f.e.d., prof. H.Əliyeva*

Redaksiyaya daxil olma: 12.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.11.2022

Çapa qəbul olunma: 05.12.2022

UOT: 80; 070

ORCID: 0000-0001-9172-5389

Aynurə Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: aynure8@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

XOCALI SOYQIRIMI MƏTBUAT ARAŞDIRMALARINDA (2001-2022)

Açar sözlər: Xocalı, mətbuat, qəzet, publisistika, soyqırım

Key words: Khojaly, press, newspaper, publicity, genocide

Ключевые слова: Ходжалы, пресса, газета, публицистика, геноцид

Giriş

XX əsrin dünyada görünməmiş faciəvi soyqırımlarından biri 1992-ci ildə törədilən Xocalı soyqırımı idi. Xocalı soyqırımında 613 dinc sakin, o cümlədən 63 uşaq və 106 qadın vəhşicəsinə öldürülmüş, 1275 sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir aparılmış, təhqir və işgəncələrə məruz qalmış, hələ də 150 əsirin, o cümlədən 68 qadın və 26 uşağın taleyi bu günə qədər məlum deyil. Xocalı şəhərində törədilmiş müdhiş cinayətlərin xarakteri və miqyası bu soyqırımı aktının BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyada ifadə olunmuş tərifə tam uyğun gəldiyini sübut edir.

Xocalı soyqırımını real faktlara əsaslanan 2001-2022-ci illər mətbuat nümunələri əsasında publisistikada araşdırılması bu gün olduqca çox vacib və aktualdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə yenicən qayıtdıqdan sonra Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə 2007-ci ildə Azərbaycan xalqına müraciətində qeyd etmişdir: “Bu gün dövlətin rəsmi qurumları ilə yanaşı, bütün vətəndaşlarımız, soydaşlarımız, geniş ictimaiyyət Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətlərin və faktların dünya parlamentlərinə, beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün ardıcıl və davamlı fəaliyyət göstərməlidir” [30, s.1].

Prezident İlham Əliyevin 2012-ci il yanvarın 17-də “Xocalı soyqırımının iyirminci ildönümü” haqqında sərəncam bu faciəyə verilmiş siyasi qiymətin ən böyük nümunəsidir.

Hesab edirik ki, Xocalı soyqırımını real faktlara əsaslanan 2001-2022-ci illər mətbuat nümunələri əsasında publisistikada araşdırılması bu gün olduqca çox vacib və aktualdır.

Xocalı soyqırımı: faktlar və axtarışlar

Xocalı soyqırımına aid olan erməni separatçılarının rus ordusunun bəzi nümayəndələri ilə iş birliyinə bağlı olan sənədlər 1992-ci ildə Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin aviasiya komandanı, general-mayor Lukaşovun göstərişi ilə yandırılmışdır. Dağlıq Qarabağda hərbi hissənin əks-kəşfiyyat şöbəsinin sabiq rəisi Vladimir Sevelyevin “Zabit Puqaçov” imzası ilə BMT-yə, Avropa Şurasına və başqa beynəlxalq qurumlara ünvanladığı “Məxfi arayış” da o müdhiş gecədə baş vermiş hadisələri belə xatırlayır: “Paris yaxınlığında gizli təlim düşərgəsi yaratmış “Asala” erməni terror təşkilatının 26 nəfərlik dəstəsi mayor Aşin Simonyanın başçılığı ilə Xankəndinə gəlmişdir. İllarion Allahverdiyanın başçılığı ilə yaradılmış özəyin üzvləri 366-cı alayın içərisində dayaqlarını yaradıb polkovnik Y.Zarviqarova nağd 36 min ABŞ dolları “hədiyyə” etmişlər. Həmin Zarviqarov fevralın 24-də general rütbəsi almışdır” [14, s. 4].

Xocalı soyqırımı ilə bağlı Sarvan Şamiloğlunun araşdırmasında məsələyə 3 prizmadan yanaşaraq, soyqırımın M.Qorbaçov, erməni və vəzifəpərəst azərbaycanlı məmurların siyasəti üzərində qurulduğunu qeyd edir. İçərisində xəyanətkarların olduğu könüllü hərbi dəstələrin də fəaliyyətinə yuxarıdan icazə verilmədiyini, Ağdam və Əsgərəndan gəlmiş könüllü dəstələrin hesabına xocalılar ətrafa köçürülmədiyini qeyd etmişdir. Məhz bu səbəbdən də “Bakıda yaşayan ağdamlı ziyalıların bir qrupu, o cümlədən mərhum şairimiz Famil Mehdi, professor Nəriman Nərimanov və başqaları fevralın əvvəllərindən Ağdama gələrək könüllü dəstələr arasında birlik yaratmaq üçün xeyli iş görmüşdülər. Bunun nəticəsi olaraq, Əsgərən üzərinə hücum əməliyyatının planı hazırlandı” [43, s. 4].

Rasim Bayramov “Xocalı soyqırımına gedən yol” məqaləsində göstərilir ki, həmin dövrdə rəhbərlər Kremldən idarə olunur, Xocalının blokadaya alınmasının Xocalıya gedən yolda Xankəndi və Əsgəranda xalqın müstəqillik əzmini qırmaq məqsədi 1988-ci ildən ermənilərin başladığı “daş müharibəsi” ilə bağlıdır [9, s.4].

Telman Mehdixanlı konkret arxiv sənədləri üzərində araşdırma apararaq qənaətə gəlir ki, o zaman rəhbərlərin məsuliyyətsizliyi məhz soyqırıma səbəb olmuşdur [34, s.5]

2001-2022-ci illər mətbuatında məğlubiyyətin səbəbləri bütün məqalələrdə idaretmənin, milli ordunun zəifliyi, özbaşınalıq, varlanmaq eşqi ilə mənəbərəst adamların xalqın taleyi ilə oynaması, yeni yaranmaqda olan Azərbaycan Ordusu siyasi intriqaların güdazına verildiyi, Xocalının zəif siyasi ambisiyaların qurbanı olduğu qeyd olunur.

Xocalı şəhərinin işğalında iştirak etmiş rus zabiti, vaxtilə Əfqanıstanda vuruşmuş Vladimir Vardanovun İrəvan şəhərində çap olunan 8 fevral 2006-cı ildə “Şuşı” jurnalına verdiyi müsahibəsində bildirib ki, Ermənistan 1989-cu ildən Xocalı üzərinə hücumu planlaşdırmışdı. 1989-cu ilin dekabr ayında Ermənistan zabitləri və müzdlü üzvləri – Samvel Şarinyan, Baqdasar Gevorkyan və Vano Siraderyan Vladimir Voronovla birlikdə qrup təşkil edərək Xocalıya hücum etmişlər [28, s. 7].

Soyqırım cinayətləri iki cür mətbuat nümunələrində öz əskini tapırdı: Xocalı soyqırımının şahidlərinin dili ilə və başqa mənbəyə istinad edərək qələmə alınan məqalələr.

Əsirlikdən yenicə xilas olmuş, Xocalı faciəsinin canlı şahidi olan Mehman Bədirxanov jurnalistlə öz müsahibəsində erməni vəhşilikləri haqqında danışan zaman qeyd edir: “Sərxoş vəziyyətdə hücumu keçən vəhşi erməni əsgərlərindən birinin cavan bir ananın yorğana bürmələyib bərk-bərk sinəsinə sıxdığı körpəsini zorla əlindən alıb BMP-nin qarşısına tulladığı anların dəhşətindən bu gün də qurtula bilmirəm. Yazıq ana fəryad qopara-qopara körpəsinə doğru atılmaq istəyərkən BMP onların hər ikisinin üstündən keçdi. Erməni əsgərləri gözlərimiz qarşısında qadın və qızların başlarını, ayaqlarını, qollarını kəsirdilər” [47, s. 3].

Qarabağ müharibəsinin veterani, şair Əyyub Şırlanlı şahidi olduğu hadisələr qarşısında öz acizliyini etiraf edərək utanc duyduğunu gizlətmirdi: “Nə gizlədim, qənsərdən görünən mənzərə, şahidi olduğum müdhiş gecə kişi qüruruma utanlıq gətirirdi” [45, s. 4].

Xocalı soyqırımının dəhşətlərini yaşayan şahidlər öz nitqlərindəki qan donduran sözləri erməni vandalizminin sübutudur: “Ana var idi ki, oturub kamerada balasının işgəncələrinə qulaq asırdı. Ana deyir “eşitdim ki, balamını dişini çəkdilər”. Elə əzizlərim var idi ki, əsirlikdə onların dərisi soyuldu. Atamın əmisi oğlu Mehman əminin dili kəsiblər, boğazına zəncir bağlayıb qarıya bağlayıblar. Anası buna dözə bilmədi, ürəyi partladı” [43, s. 10].

Soyqırım şahidləri içərisində əri şəhid olan qadının faktları erməni cəlladlarının avtoportretlərini cızır, olduqca dəhşətlidir: “Ərim dayanıb onlara atəş açmağa başladı. “Qaçın, gizlənin, görünməyin”. Biz xilas olduq. O isə şəhid...” [35, s.5].

Norveç Qaçqınlar Şurasının əməkdaşları Yalçın Adıgözəlov, Sübhan Əhmədov və Yasin Dadaşov “Qızıl qum” sanatoriyasında xocalılıqlarla Xocalı faciəsi kimi bir müsibəti yaşamış, mənəvi travma almış uşaqlara mənəvi yardım və rehabilitasiya etmək məqsədi ilə görüş keçirmişdir. 27 şəhid ailəsinin uşağının təhsil aldığı, hər gün vətən həsrəti ilə şəraitəz vəziyyətdə yaşayan 76 Xocalı ailəsi məskunlaşdığı, ancaq nikbin psixoloji ruhda yaşayan xocalılar diqqəti çəkir: “Bu yangı isə onların qəddini bükməyib. Onlar yaşamaq uğrunda mübarizə aparırlar, becərməyə torpaq, çörək pulu qazanmaqdan ötrü iş yeri, pensiya və müavinətlərin vaxtında verilməsini tələb edirlər. Ələbaxımlığa nifrət edirlər, kimdənsə asılı olmaq, kiminsə yardım üçün yolunu gözləmək istəmirlər” [37, s.3].

1992-ci ildə Xocalıya reportaj hazırlamağa gedən jurnalistlərə də dövlət orqanlarının mətbuat xidmətləri də yalan məlumatlar verirdilər. İlk dəfə “Vaşinqton Post” qəzetinin müxbiri Tomas Qolts Xocalıya gedib dəhşətləri yayımladıqdan sonra ağlamış, yalan məlumat verənlərə belə cavab vermişdi: “Artıq ruhların dolaşdığı, yalqız, yeməyin, suyun və həyatın olmadığı şəhərdə, 2 burada bütün adamlar öldürülmüşdü, öldürülmüşdü, öldürülmüşdü. Mən sadəcə, ağlamağa, ağlamağa, ağlamağa başladım. Bakıya çatanda az qala Prezidentin mətbuat katibinin üstünə hücum çəkərək hamının yanında onu yalançılıqda ittiham etdim” [33, s.6].

Fransanın “Libardion” qəzetinin əməkdaşı Gen Vayner erməni terrorunu təsdiq edir, Xocalı soyqırımından sonra rus zabiti Yevgeni Qolubevə 5 min ABŞ dolları və üstündə də “ASALA” yazılmış qızıl orden, sırayı A. İvanova 10 min dollar və onu Yerevanda gözləyən “Hunday” maşınının sənədlərini verdi. Nəticədə bu əlaqələr ruslar və ermənilər arasında “döyüş əməkdaşlığı”na gətirib çıxardı [409, s.2].

Xocalıda bütöv nəslini itirən, üzləşdiyi dəhşətləri dilə gətirməkdə çətinlik çəkən Almaz Səlimovanın 2022-ci ildə yeganə təsəllisi var. Özünün qeyd etdiyi kimi “Qarabağımızı işğaldan azad etmişik. Xocalının da düşmən əsaretindən qurtaracağı gününün uzaqda olmaması Almaz Səlimova kimi neçə-neçə Xocalı müsibətini yaşayanların ümidlərini hər gün cücədir” [42, s. 8].

Xocalı soyqırımı dünya ictimaiyyətinin nəzərində

Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi, Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsi (mad. 4), Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsi (mad. 1), Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusu (mad. 6), Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi (mad. 103). əsasən Soyqırımı cinayəti törətmiş şəxslərin cinayət mühakiməsi və cəzalandırılması labüddür, Soyqırımı cinayəti törətmiş şəxslərə universal yurisdiksiya prinsipi tətbiq olunmalıdır.

Hətta 2022-ci il oktyabrın 6-da BMT İnsan Haqları Şurasının 51-ci sessiyası çərçivəsində “Etiraf və barışıq: sülh və ədalət yolunda vətəndaş cəmiyyəti dialoqunun rolu” adlı seminarda Koalisiya üzvləri tərəfindən aparılan müzakirələr nəticəsində qəbul edilmiş Kommünikedə Ermənistan rəhbərliyinə Xocalı soyqırımını tanımaq çağırışı ifadə olunub [11, s. 4].

BMT-yə yeni üzv qəbul edilmiş Azərbaycanın həmin dövrdə bu mötəbər təşkilatın prinsiplərinə əsaslanmaqla Xocalıda baş verən faciənin soyqırım kimi tanınması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməməsi təəssüfləndirici faktlardır. 1992-ci ildə xarici mətbuat orqanları – İngiltərənin “Sandi Tayms”, “Tayms”, ABŞ-ın “Vaşinqton Post”, “Vaşinqton Taymz”, “Nyu-York Tayms” qəzetləri və s. həmin dəhşətli hadisələri işıqlandırsa da, beynəlxalq hüquq normalarına görə soyqırım anlayışına uyğun gələn “Xocalı soyqırımı” hələ də dünya mətbuatında “Xocalı qətləmi”, bəzən insanlıq əleyhinə cinayət hadisəsi kimi qələmə verirlər. Halbuki, Xocalı soyqırımını törədilən zaman telejurnalist Çingiz Mustafayevi hadisə yerinə gətirib faktları lentə almasına köməklik edən, ukraynalı pilot Leonid Kravets, moskvalı fotoreportyor Viktoriya İyevleva, litvalı jurnalist Riçardas Lopaytis, ABŞ, Fransa və İngiltərədən Xocalıya gələn hərbi jurnalistləri, “Memorial” kompleksin tədqiqatçılarının üzvləri, Xocalı sakinlərinin soyqırıma məruz qoyulduğunu təsdiqləyən çoxlu materiala müəlliflik etmişlər.

Azərbaycanlılara qarşı tarixən tətbiq olunan soyqırımını, deportasiya, işgəncələr və qeyri-insani rəftar, eyni zamanda, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının, İşgəncələrə qarşı BMT və Avropa Şurası konvensiyalarının və digər aktların kobud şəkildə pozulması deməkdir [35, 10, 47].

“Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya”, “Beynəlxalq Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi”, “Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Yuqoslaviya üzrə Nizamnaməsi”, “Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Ruanda üzrə Nizamnaməsi”, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı və digər sənədlər Xocalı soyqırımının tam olaraq beynəlxalq hüquq müstəvisində soyqırım faktı olduğunu deməyə əsas verir və böyük əhəmiyyətli hüquqi baza rolunu oynayır [41, s.6].

Xocalı soyqırımının möcüzə nəticəsində sağ qalmış şahidlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, eyni zamanda, dünyanın bütün mütərəqqi ictimaiyyətinə böyük ümidlərlə növbəti dəfə müraciət etmiş, həmin müraciətdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin indiyədək yerinə yetirilmədiyi qeyd olunmuşdur.

Erməni ziyalıların Paruyr Qazaryanın, Zori Balayanın, Sero Xanzadyanın, Silva Kaputikyanın və başqalarının tarixi saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir edən qızıqsıdırıcı “əsərləri” erməni millətçiliyinin daha davakar xarakter almasında, milli münafişinin alovlanmasında müstəsna rol oynayırdı [16].

Bəzən yazıçıların Xocalı faciəsinin qarşısını almaq mümkündür idimi? İlham Abbasovun hakimiyyətdə olmamasında görürdü [1].

Fransanın ermənipərəst mövqeyi Azərbaycan mətbuatında kəskin etirazla qarşılandı. İngilis tarixçisi, professor Andreo Manço qondarma “erməni soyqırımı”na aid maraqlı bir açıqlama verib: “Əgər ermənilərə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirilsəydi, Livan, Suriya, Fransa və Ermənistanda bu qədər erməni yaşamazdı” [6, s.4].

Bundan əlavə Heydər Əliyev fondunun Xocalı soyqırımının dünya ictimaiyyətində tanıtılmasında ilə bağlı ardıcıl gördüyü işlər mətbuatda geniş yer almışdır [21, 43, 17, 22, 19].

ABŞ Konqresinin Beynəlxalq Münasibətlər Komitəsinin üzvü Don Bartonun Nümayəndələr palatasında çıxış edərək, Konqresi Xocalı soyqırımını tanımağa çağırması ictimaiyyət arasında geniş əks-səda doğurmuşdur(3). İranda, Amerikanın İndiana ştatında, Keçiörən bələdiyyə məclisində, İtaliyada, Belçikada həmin tarixdə Berlində, Tbilisidə, Kiyevdə, Küveytdə, Astanada, İsveçdə, Daşkənddə, Aşqabadda, Misirdə, Strasburqda, Kanadada Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsini anma mərasimi keçirmiş, Adanada, Macarıstanda, Londonda bir sıra tədbirlər və anma mərasimləri keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Fransadakı səfirliyi tərəfindən “Xocalı soyqırımı: XX əsr tarixinin qaranlıq səhifələrindən biri” adlı xüsusi informasiya bülleteni hazırlanmış və Yelisey sarayına, baş nazirin kabinetinə, Senata, Milli Assambleyaya, Xarici işlər Nazirliyinə, siyasi tədqiqatlar üzrə mühüm elmi mərkəzlərə, bu ölkədə akkreditə olunmuş bütün səfirliklərə və əsas kütləvi informasiya vasitələrinə göndərilmişdir.

Xocalı soyqırımını indiyədək dünyanın 16 ölkəsi və ABŞ-ın 24 ştatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının 57 ölkəsi qətlə kimi tam və ya parlament səviyyəsində tanıyıb və soyqırımı törədənləri qınayıb. İndiki dövrümüzdə də bu proses Azərbaycan xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilib.

Hal-hazırda xarici dövlətlərdə yaşayan azərbaycanlılar hər il Xocalı faciəsinin törədildiyi günü Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə “Xocalıya ədalət! (Justice for Khojaly)” beynəlxalq kampaniyasını həyata keçirməklə faciənin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması yolunda mühüm addımlar atılmışdır.

İKT-nin Gənclər Forumunun sivilizasiyaların alyansı üzrə baş əlaqələndiricisi Leyla Əliyevanın “Xocalıya ədalət: Qarabağa azadlıq” təşəbbüsü təsdiq edilmişdir [14, s.64].

Bundan əlavə bir çox ölkələrdə “Xocalıya Ədalət” beynəlxalq kampaniyası böyük işlər görmüşdür. ABŞ-ın Massaçusets ştatının nümayəndələr palatası (2010), Texas və Nyu-Cersi (2011), Corciya (2012), Men ştatları (2012) və başqa ştatlar tərəfindən Xocalı soyqırımını rəsmi şəkildə ən şəkildə tanımış, Malayziyanın Kuala Lumpur şəhərində yerləşən “Lincoln University” kollecində Azərbaycanın Malayziyadakı səfirliyinin təşkilatçılığı ilə Xocalı soyqırımının 26-cı ildönümünə həsr olunan tədbir keçirilir. “Xocalıya ədalət!” beynəlxalq kampaniyası çərçivəsində Ukraynanın bir çox şəhərlərində yüzlərlə biqbord yerləşdirilib [2, s.11].

Azərbaycan mətbuatında hər il Xocalı soyqırımını mövzusunda bədii publisistik məqalələr çap olunur: Şahanə Müşfiqin “Layla, Xocalım, layla”, Qalib Arifin “Xocalı: “Dostlar”, düşmənlər və biganələr”, Qədir Aslanın “Xocalı faciəsinin qurbanları” və başqa məqalələr dərc olunmuşdur. Xocalı soyqırımının dəhşətlərinin şahidi olan müəllif emosional ifadələri ilə zəngin bədii publisistik məqalələr mətbuatda dərc olunmuşdur.

2020-ci il II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan respublikasının Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin qətiyyətli siyasəti, Azərbaycan Ordusunun rəşadəti sayəsində torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Xocalıda soyqırımında həlak olan günahsız insanların qisası döyüş meydanında alındı. Bununla da həmin şəhidlərin yaxınlarının, eləcə də bütün Azərbaycan xalqının ürəyinə su çilədilər [38, s.4].

Nəticə

2001-2022-ci illər mətbuatında Xocalı soyqırımının araşdırdıqda aşağıdakı elmi nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. 2001-2022-ci illər mətbuatını araşdırdıqda, belə nəticəyə gəlinir ki, Xocalı soyqırımın törədilməsinə səbəb olan amillər 1992-ci ildə idarəetmənin, milli ordunun zəifliyi, özbaşnalıq idi.

2. Xocalı qaçqınlarının həyat şəraiti və mənəvi psixoloji vəziyyəti ilə bağlı mətbuatda məqalələr daha azdır.

3. Xarici və yerli jurnalistlərin məqalələrində, faciəni yaşamış şahidlərin müsahibələrindəki erməni vəhşilikləri ilə bağlı faktlar Xocalı soyqırımının dünyanın ən faciəvi soyqırımlardan birini olduğunu sübuta yetirir

4. 1992-ci ilin dünya mətbuatında Xocalı faciəsi soyqırım faktları ilə işıqlandırılrsa da, bəzi dövlətlər onu soyqırım ki tanımır. Ancaq beynəlxalq hüquq normaları Xocalı soyqırımını soyqırım adlandırılmasına tamamilə imkan yaradırdı.

5. 2001-2022-ci illər Azərbaycan mətbuatında Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə “Xocalıya ədalət! (Justice for Khojaly)” beynəlxalq kampaniyası yüksək təqdir edilmişdir.

6. II Vətən Müharibəsindən sonra Xocalı soyqırımı iştirakçılarının müsahibələrində Xocalıya qayıda bilməsələr də, Xocalı soyqırımını törədənərdən intiqamlarının alındığına görə dinclik tapdıqları ifadə edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov İlham. Xocalı soyqırımı. “Respublika” qəzeti, 20 fevral 2011, s.6.
2. Abdullayeva Nigar. ABŞ səfiri: “Xocalı XX əsrdə baş vermiş ən dəhşətli hadisələrdən biridir”, “Palitra” qəzeti, 24 fevral 2018, s.11.
3. ABŞ Konqresində Xocalı soyqırımı ilə bağlı məsələnin qaldırılması Azərbaycan diplomatiyasının uğurudur.”Respublika” qəzeti, 23 fevral 2005-ci il, s.3.
4. Adanada Xocalı Soyqırımı qurbanlarının xatirəsini anım mərasimi keçirilib. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 24 fevral 2009, s.7
5. Ağayev Vüqar. Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsi Malayziyada anılıb. Xalq qəzeti. 23 fevral 2018, s.4.
6. Andreo Manqo: “Ermənilər qondarma soyqırımı milli əfsanəyə çeviriblər”. “525-ci qəzet”, 26 fevral 2005, s.4.
7. Azərbaycanın Böyük Britaniyadakı səfirliyi Xocalı faciəsinin ildönümü ilə əlaqədar Londonda bir sıra tədbirlər keçirmişdir. Xalq qəzeti. 27 fevral 2008, s.6.
8. Bayramqızı Əfsanə. Xocalı soyqırımını dünyaya çatdırmaq üçün hələ çox işlər görməliyik. “525-ci qəzet”, 24 fevral 2006, s. 2.
9. Bayramov Rasim. Xocalı soyqırımına gedən yol. “Azərbaycan” qəzeti, 16-17 fevral 2011, s.4.
10. Behbudov Kamran. Xocalı soyqırımı cinayəti. Xalq qəzeti, 19 fevral 2014, s.5.
11. Beynəlxalq insan hüquqları müdafiəçiləri Ermənistanı Xocalı soyqırımını tanımağa çağırıblar. “Xalq” qəzeti, 7 oktyabr 2022, s. 4.
12. Bədəlov Əliqismət. Bəşər tarixinin dəhşətli faciəsi. “Xalq” qəzeti, 22 fevral 2018, s.5.
13. Cəfərov Mübariz. Xocalı ilə bağlı məsələlər indiyə qədər dünyada bu qədər müzakirə olunmamısdı. “Şərq” qəzeti, 8 mart 2005, s.3.
14. Dördüncü ordunun 23-cü motoatıcı diviziyasının 366-cı alayının rəsmi sənədləri. “Azərbaycan” qəzeti, 14 fevral 2006, s.4.
15. Əliyev Əsgər. Fransada Xocalı faciəsi ilə bağlı informasiya bülleteni yayılmışdır. “Azərbaycan” qəzeti, 27 fevral 2004-cü il, s.3.
16. Əliyev Telman. Xocalı soyqırımına aparan yol. “Xalq” qəzeti, 20 fevral 2011, s.10.
17. Əliyev Telman. Prezident İlham Əliyev: Xocalı soyqırımı XX əsrin ən böyük cinayətlərindən biridir, “Xalq qəzeti”, 23 fevral 2011, s.4.

18. Feyziyev Cavanşir. Xocalı soyqırımı – erməni faşizminin avtoportreti. “Respublika” qəzeti, 25 fevral 2015, s. 5.
19. Heydər Əliyev Fondunun Rumıniya nümayəndəliyində Xocalı faciəsinin 16-cı ildönümü ilə əlaqədar anma mərasimi keçirilmişdir. “Azərbaycan” qəzeti, 27 fevral 2008, s.5.
20. Həsənov Əli. Xocalı faciəsi azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlarının ən qanlı səhifəsidir. “Azərbaycan” qəzeti, 24 fevral 2018, s. 1, 3.
21. Həsənova Şəlalə. Çağdaş insanlığı dəhşətə gətirən erməni vandalizmi. “Xalq” qəzeti, 1 mart 2020, s. 7.
22. Hüseynova (Pashayeva) Aynura, Hasanlı Pari, Tohfa Amrahli (Bagirova). Reflection of Khojaly genocide in Azerbaijan publicity [1992-2000]. Humanitarian and Socio-Economic Sciences Journal, 1(12), 2019. Almaniya, Berlin, s. 26-32.
23. Hüseynova (Pashayeva) Aynura, Hasanlı Pari, Tohfa Amrahli (Bagirova). Reflection of Khojaly genocide in Azerbaijan publicity (2001-2018). Modern Scientific Challenges and Trends: a collection scientific works of the International scientific conference (20th January, 2019), Poland, Warsaw: “iScience”, 2019. Part 2, s. 35-44.
24. Xocalı dərdi unudulan deyil. “Azərbaycan” qəzeti, 27 fevral 1997, s.2.
25. Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. Xalq qəzeti, 24 fevral 2007, s.1.
26. Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Xocalı qaçqınlarının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına Müraciəti. “Azərbaycan” qəzeti, 25 fevral 2007.
27. Xocalıya Ədalət beynəlxalq kampaniyasının təqdimatı olacaq “İki sahil” qəzeti, 24 fevral 2009, s. 11.
28. İsmayılov Faiq. Xocalı üzərinə hücum 1989-cu ildə rusiyalı zabit Vladimir Vardanov tərəfindən planlaşdırılıb. “Hərbi and” qəzeti, 7 mart 2019, s. 7.
29. Köçərli Xəlil. Xocalı soyqırımı bəşəriyyətə, insanlığa qarşı yönəlmiş ən dəhşətli cinayətdir. “Xalq qəzeti” 16 fevral 2013, s. 5.
30. Qalib Arif. Xocalı: “Dostlar”, düşmənlər və biganələr. “Xalq qəzeti”, 17 fevral 2002, s.1.
31. Qədir Aslan. Xocalı faciəsinin qurbanları. “Respublika” qəzeti, 21 fevral 2002, s. 4.
32. Qoldman Tatyana. Beynəlxalq hüquq Xocalı qətlinin soyqırımı olduğunu birmənalı təsdiqləyir. “Azərbaycan” qəzeti, 23 fevral 2010, s.6.
33. Qolts Tomas. Kiçik, uzaq və indi ölü şəhər Xocalı. “Azərbaycan” qəzeti, 26 fevral 2010, s.6.
34. Mehdixanlı Telman. Həqiqətlər, cəzasız qalan müqəssirlər. “Azərbaycan” qəzeti, 19 fevral 2003, s. 5.
35. Məhəmməd Nərimanoğlu. Bir nəslin faciəsi... “Azərbaycan” qəzeti, 27 fevral 2022, s. 8.

36. Məmmədov R.R. Müstəqillik dövründə Avropada Azərbaycan diaspor mətbuatı və milli ideologiya məsələləri (Almaniya, Fransa, Türkiyə, İngiltərə). Fil.elm.dok.dis. Bakı: 2016.
37. Mısırxanlı-Səfərli Rəhilə, Rzalı Rəsmiyyə, İlyasov Vəli, Fərman. Xocalıya dönəcəyimiz günü gözləyirik. "Azərbaycan" qəzeti, 20 fevral 2001, s. 3.
38. Musayeva Yasəmən. Qisasın alındı, Xocalı! "Azərbaycan" qəzeti, 28 fevral 2021, s. 4.
39. Müşfiq Şahanə. Layla, Xocalım, layla... "525-ci qəzet". 24 fevral 2018, s.12.
40. Nəsirli T. Qan yaddaşı Xocalı soyqırımı: görünən və görünməyən tərəflər "Səs" qəzeti, 25 fevral 2005, s.2.
41. Nəsirov Elman. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti: tarixi və siyasi-hüquqi müstəvidə. "Xalq" qəzeti, 26 fevral 2020, s. 6.
42. Şamiloğlu Sarvan. Faciəyə gedən yol. "Qarabağ" qəzeti, 12-24 fevral 2010, s.4.
43. Seyidov Ənvər. Xocalı soyqırımı - insanlığa, bəşəriyyətə, humanizmə qəsd. "Xalq" qəzeti, 7 fevral 2012, s.5.
44. Seymurqızı Gülər. Xocalı faciəsi-yandırılan körpələr, gözləri çıxarılan cavandarlar..... "Olaylar" qəzeti, 19-25 fevral 2021, s. 10
45. Şırlanlı Əyyub. Xocalımı qan dənizində kimlər boğurdular?... "Ədalət" qəzeti, 18 aprel 2019, s. 4.
46. Zahidov Bəhram. Xocalı Genosidi: hüquqi baxış. Xalq qəzeti, 26 fevral 2014, s.6.
47. Zeynal Vəfa. Faciəsinin canlı şahidi. "Azərbaycan" qəzeti, 26 fevral 2006, s. 3.

Aynura Hüseynova

Summary

Xhojaly Genocide in Press Studies (2001-2022)

On the night of February 25-26, 1992, the Armenian armed forces, led by Seyran Ohanyan, attacked the local population of Khojaly, one of Azerbaijan's 57 settlements in the Nagorno-Karabakh region, as well as the nearby lying airport, committing a terrible genocide. 613 individuals were slaughtered during the Khojaly massacre. From 2001 to 2022, information on the Khojaly event was published in the newspapers "Hulk", "Respublika", "Literatura", "525th newspaper", "Ses", "İki Sakhil", "Yeni Azerbaijan", "Military oath", and "Azerbaijan" magazine. The primary goal of the research of the Khojaly genocide in the media from 2001 to 2022 is to trace the causes of genocide crimes and witness facts in the Azerbaijani press.

Studies on the coverage of the Khojaly genocide in the press by Akif Ashirli, Nazim Mustafa, Gabil Hamidov, Sabir Shahtakhti, Vasif Samedov, Etibar Mammadli, and others were utilized as sources. A chronological and comprehensive analysis attests to the work's scientific uniqueness.

Humanities researchers, press historians, philologists, and other general readers may find the work of significant interest.

Айнура Гусейнова

Резюме

Ходжалинский геноцид в исследованиях прессы (2001-2022 гг.)

В ночь с 25 на 26 февраля 1992 года вооруженные силы Армении под командованием Сейрана Оганяна вместе с 366-м мотострелковым полком напали на местное население Ходжалы, один из 57 населенных пунктов Нагорно-Карабахского региона Азербайджана, и также близлежащий аэропорт, совершили ужасный геноцид. Во время Ходжалинского геноцида было убито 613 человек. Материалы о Ходжалинском событии публиковались в газетах «Халк», «Республика», «Литература», «525-я газета», «Сес», «Ики Сахил», «Ени Азербайджан», «Военная присяга», журнал «Азербайджан» с 2001 по 2022 годам. Основной целью исследования Ходжалинского геноцида в СМИ 2001-2022 годов является прослеживание в азербайджанской прессе причин преступлений геноцида и свидетельских фактов.

В качестве источников были использованы исследования Акифа Аширли, Назима Мустафы, Габиля Гамидова, Сабира Шахтаhti, Васи́фа Самедова, Этибара Мамедли и других об освещении Ходжалинского геноцида в прессе. Хронологическое и систематизированное исследование свидетельствует о научной новизне работы.

Исследование может представлять большой интерес для ученых-гуманитариев, историков прессы, филологов и других широких кругов читателей.

Рәуҗи: *f.f.d.R.Mürşüдова*

Redaksiyaya daxil olma: 24.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 16.11.2022

Çapa qəbul olunma: 05.12.2022

***PEDAĞOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN
TƏDRİSİ METODİKASI
PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING
FOREIGN LANGUAGES
ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ***

УДК 37.

Наиля Агаева
Азербайджанский университет языков

**ОБУЧЕНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ
ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО**

Ключевые слова: речевая деятельность, коммуникативный подход, система языка, живое общение, мотивационно-побудительная фраза, дедуктивный метод

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, kommunikativ yanaşma, dil sistemi, əqli təlim, motivasiya ifadəsi, deduktiv üsul

Key words: speech activity, communicative approach, language system, mental training, motivating phrase, deductive method

Обращаясь к вопросу обучения диалогической речи, хотелось бы начать с понятия речевой деятельности, ее видах. Коммуникативный подход в преподавании русского языка как иностранного, как известно ориентирован на обучение общению, т.е. общению в разных видах речевой деятельности. Различие в понятиях язык, речь, описал еще Л.В.Щерба в своем известном труде «О тройном аспекте языковых явлений». Известно, что под понятием язык мы понимаем сложную иерархическую систему. В эту систему входят звуки, морфемы, слова и более сложные единицы – словосочетания и предложения. Когда мы говорим, что мы обучаем русскому языку как иностранному, мы обучаем системе языка. Человеку, чтобы говорить на иностранном языке, недостаточно знать только систему этого языка. Если наши студенты

знают, какие есть звуки, слова в русском языке, как строятся словосочетания и предложения, не значит, что студенты смогут общаться на этом языке.

Известна и обратная ситуация – маленькие дети в раннем возрасте изучают родной язык, общаются на нем и не имеют ни малейшего представления о том, из каких элементов он состоит, какие там звуки, какие морфемы, по каким грамматическим правилам строятся более сложные единицы. Это не мешает никак общению.

Речь – это уже продукт речевой деятельности, само высказывание и текст. Но как получается это высказывание, как рождается этот текст?

Чтобы ответить на этот вопрос, нам необходимо такое понятие, как речевая деятельность. Под «речевой деятельностью» Л.В.Щерба понимал процессы понимания и говорения. В этих процессах язык лишь только часть этого явления.

Для того, чтобы человек начал общаться, помимо языка, знания системы, владения этой системой, необходимы другие механизмы. Здесь задействованы и память, и мышление, и внимание. И эти процессы напрямую связаны с мотивами, которые заставляют человека говорить, писать, принимать информацию.

Психологическая наука со второй половины XX века очень внимательно изучала такое понятие как речевая деятельность и живые процессы, связанные с живым общением. Ученые в итоге пришли к выводу, что речевое общение – это такой же вид человеческой деятельности наряду с другими видами. Например, у взрослого человека трудовая деятельность, у ребенка – игровая деятельность. Речевое общение – это особый вид деятельности, у него есть своя специфика, и в этой области работали и работают до сих пор ученые, многие имена которых широко известны. Это Л.С.Выгодский, А.Н.Леонтьев, И.А.Зимняя и др. Что нам интересно об этом знать применительно к русскому языку как иностранному?

Для преподавания русского языка как иностранного, например, имеет значение теория создания структуры речевой деятельности. А.А.Леонтьев следующим образом описал трехфазную структуру речевой деятельности:

- 1) мотивационно-побудительная фаза;
- 2) ориентировочно-исследовательская фаза, фаза формирования устного (письменного) высказывания;
- 3) исполнительная фаза (завершение речевого действия внешне оформленной речью).

Эта структура была описана не только теоретически, но и экспериментальным путем. По мнению А.А.Леонтьева при первой фазе у человека возникает потребность общения, мотив речевого действия. В этот момент формируется речевое намерение. Человек анализирует ситуацию, ориентируется в ней, оценивает своего собеседника, его статус, его отношение к нему. И с учетом всех этих элементов планирует свое действие.

Следующий этап – ориентировочно-исследовательская фаза. Эта фаза, на которой человек определяет, какие речевые средства, какие языковые элементы, как он будет их комбинировать в ходе своего высказывания, т.е. здесь происходят сложные процессы комбинирования и конструирования речевого высказывания.

Третья фаза – это завершение речевого действия внешне оформленной речью. Это, когда мы слышим само высказывание. При организации устного общения на русском языке, несомненно, должна учитываться эта структура речевой деятельности. Преподаватель должен на уроке, если он хочет, чтобы состоялась исполнительная фаза, подготовить для нее почву. Поэтому должна быть обеспечена мотивационная база, необходимо стимулировать студента высказаться, дать устойчивый мотив, он должен захотеть сказать что-то важное, захотеть получить какую-то информацию на русском языке и, во-вторых, преподаватель должен обеспечить и вторую – ориентировочно-исследовательскую фазу, т.е. отработать для данной ситуации, конкретно для данной речевой задачи речевые конструкции, закрепить их. И только тогда состоится речевое высказывание. При обучении речевой деятельности мы должны учитывать не только ее структуру, но и виды речевой деятельности. Есть две разновидности речевой деятельности: рецептивный и продуктивный.

Рецептивные направлены на восприятие информации, к ним относятся аудирование и чтение, и продуктивные: они, наоборот, направлены на создание речевого продукта. К ним относятся говорение и письмо. Конечно, мы классифицируем эти виды речевой деятельности, но в реальном речевом общении все эти виды взаимодействуют друг с другом. Когда человек разговаривает с другим человеком, у него одновременно задействуют два вида речевой деятельности: и аудирование, и говорение. Они попеременно сменяют друг друга. Когда обучающийся сидит в аудитории, он одновременно слушает и записывает то, что говорит преподаватель. Это тоже два вида речевой деятельности: аудирование и письмо, т.е. в реальной жизни эти виды речевой деятельности на-

ходятся в комбинации. Конечно, в разные возрастные периоды человек по-разному комбинирует эти виды речевой деятельности.

Как же сделать, чтобы обучающийся не боялся говорить на русском языке? Говорение – это продуктивный вид речевой деятельности, когда в сознании говорящего возникает потребность в речевом воздействии на собеседника. Для того, чтобы говорение состоялось, необходимы определенные условия. Во-первых, необходима какая-либо речевая ситуация, которая явилась бы стимулом. Речевая ситуация описывается в понятиях: когда? где? с кем? о чем?

Мы должны понимать все, прежде чем говорить. Чтобы говорение состоялось, необходимы определенные знания лексические, грамматические для выражения своих мыслей. У нас должно быть отношение к объекту речи.

Что это значит? Это значит, что человек во время говорения выступает в какой-то коммуникативной роли. Это может быть роль студента, когда он общается с преподавателем, т.е. студент-преподаватель, это может быть роль ребенка при общении с родителями, роль клиента с официантом, покупателя с продавцом. И с учетом каждой роли мы выбираем разные речевые средства. И четвертое важное составляющее, которое определяет эти условия, – это наличие цели сообщения своих мыслей: для чего я в этой ситуации с этим человеком, для чего я должен начать говорить и, поэтому преподаватель на уроке должен создать эти речевые ситуации. Если преподаватель умеет это делать и правильно снимать все барьеры, студенты будут говорить.

Существуют две формы говорения: диалог и монолог. И понятно, что в процессе диалогического общения человек попеременно выступает то в роли слушающего, то в роли говорящего. У каждой из этих форм есть своя специфика.

Для диалога характерна эмоциональность, экспрессивность, активное использование мимики, жестов. Диалог всегда привязан к определенной ситуации, и часто диалогическая речь пополняется этими ситуационными условиями. Поэтому многое бывает понятно без слов. Человек в диалогической речи может использовать неполные предложения. Например:

- Куда вы едете?
- К бабушке.
- А где живет бабушка?
- В Гяндже.

Или же:

- Что вы делаете ранним утром на берегу?
- Строим.
- Что строите?
- Лодку.

И тут сама ситуация помогает восстановить информацию. Диалог непредсказуем. Нельзя заранее сказать, как он будет развиваться, что касается естественной речи, не всегда известно, какова будет реакция вашего собеседника после первой реплики, поэтому возникает вопрос, как учить диалогической речи?

Есть один традиционный способ – механически заучивать диалоги. Студент на элементарном базовом уровне привыкает к тому, что ему надо выучить этот диалог, но если вдруг в реальной жизни он попадает в эту же ситуацию, то этот диалог ему может не помочь, потому что его собеседник вдруг может изменить тему разговора и отреагировать не таким образом, как он выучил действовать в этом случае. Как же учить диалогу?

Необходимо научить реагировать на сказанные собеседником реплики разного характера, речевые стратегии и тактики в ходе диалогa. Здесь мы не заучиваем диалог, а учим определенным стратегиям и тактикам ведения диалога, т.е. мы учим инициировать диалог, мы учим поддерживать диалог, мы учим менять тему разговора.

Таким образом, мы научим студентов адекватно вести себя в диалогах, когда они сталкиваются с такими нестандартными ситуациями в реальной жизни. Поэтому на элементарном базовом уровне, даже на первом сертификационном, предлагается обучать определенным видам диалога. Есть диалоги, направленные на обмен информацией, когда собеседники обмениваются информацией о каком-то явлении, событии.

Например:

- На каникулах я поеду в Москву.
- А я по районам Азербайджана.

Может быть диалог на запрос информации или ее уточнение.

- На каникулах я поеду в Москву.
- А когда ты вернешься?
- А с кем ты поедешь?
- А к кому ты туда едешь?
- А почему ты туда едешь?
- Что ты там планируешь посмотреть?

Тут можно проигрывать много вариантов. Могут быть диалоги, которые направлены на планирование совместных действий.

- Поехали на выходные в Кубу.
- Не могу, я буду готовиться к экзамену.
- Или, наоборот, согласие на совместное действие.
- Поехали на выходные в Шеки.
- С удовольствием поеду, я давно хочу туда съездить.
- Диалоги могут строиться на обмен впечатлениями, мнениями.
- На выходных я был в Шеки. Мне так понравилось там!
- Да, мне тоже нравится этот район с его достопримечательностями.
- Ситуацией диалога может быть спор, полемика.
- Я так долго тебя ждал! Ты всегда опаздываешь!
- Я тебя предупредил, что в это время я очень занят.

Таким образом, мы учим не механическому заучиванию диалогов, а учим использованию разных стратегий и тактик в определённых видах диалога. Монологическая речь в отличие от диалогической речи тоже имеет свою специфику и реализуется в трех формах: описание, повествование и рассуждение.

Учитывая, что диалог, это разговор двух лиц, значит один из участников является инициатором коммуникации, её адресантом, другой – партнёром по коммуникации, её адресатом, т.е. это отношение адресанта и адресата. Какие особенности диалога присутствуют, поскольку он отличается от монолога? В первую очередь, это устная форма общения. Если диалог в письменной форме, то все равно отображается так, чтобы было понятно, что речь идёт об устном виде общения. Следующая особенность – краткость. Всем известно, что в диалоге говорят краткими фразами, обрывками, но несмотря на это в итоге всё становится понятным. И, конечно же, спонтанность, неожиданность, поскольку нить разговора для самого незаметно, уходит в другую сторону, либо приобретает какие-то повороты, либо просто обрывается. Так появляется спонтанность, но это наша речь и от этого никуда не деться. Экспрессивность – это использование разговорных формул, клише. Как было упомянуто ранее, речь в диалоге сопровождается жестами, мимикой, экспрессивными выражениями, либо какими-то устойчивыми выражениями. Всё это должно присутствовать. Странно, когда в эмоциональном диалоге человек сохраняет абсолютное спокойствие.

Свободно от строгих норм речи синтаксическое оформление высказывания. Речь идёт о том, что тут могут быть ошибки, не мешающие

решению коммуникативной задачи, тут могут быть такие части предложения, с которыми в письменной речи никогда бы не столкнулись. Какие же умения обеспечивают беседу? Конечно же, стимулирование собеседника на высказывание. Что может стимулировать собеседника? Это может быть вопрос, это может быть рассказ о какой-то проблеме с запросом мнения собеседника, это может быть какой-то наводящий вопрос или просто реплика, реагирование на речевой стимул. Это ответная реакция, если вам высказали какое-то мнение, если вопрос – нужно ответить на него. Это умение обязательно должно присутствовать. И конечно же, это умение развертывания реплики ответа, т.е. от краткого ответа, который происходит обычно вначале, который что-то либо подтверждает, либо опровергает до подтверждения своего мнения, т.е. это такой же минимонолог в диалоге.

Какие же приёмы обучения диалога существуют?

Существует два основных пути: дедуктивный – путь сверху вниз, от диалога к усвоению его отдельных реплик, и индуктивный – путь снизу вверх, от отдельных реплик к диалогу. Дедуктивный метод включает в себя следующие этапы:

1) прослушать диалог с предварительными ориентирами. Это «наводящие» вопросы, истинные и ложные утверждения и т.д., либо с использованием визуальной опоры, т.е. либо студенты слышат диалог, либо задают к нему какие-то «наводящие» вопросы-утверждения, либо ещё что-то;

2) далее можно прочитать диалог по ролям;

3) можно представить диалог с пропущенными словами. Это приучает студентов правильно строить диалогическую речь;

4) заполнить пропуски, раскрыть скобки в диалоге. Это задание смежное с заданием на грамматику, где нужно выбрать нужный вариант, чтобы получился диалог. Это приучает студентов правильно строить диалогическую речь;

5) воспроизвести диалог с частичным переводом, восстановив пропущенные фрагменты реплик и, наконец, диалог целиком. Сначала мы воспроизводим чужой диалог, а на следующем этапе необходимо самостоятельно расширить реплики в диалоге. Здесь диалог пополняется и делается более разнообразным, взяв изначальную модель за основу, и в самом конце нужно трансформировать диалог в свой собственный. От диалога-образца приходим к своему собственному диалогу с подобными выражениями и фразами. Это очень хороший метод, но индуктивный метод ничем не хуже.

Индуктивный метод. Какие задачи входят в индуктивный метод?

1) постановка задачи, коллективное составление диалога под руководством преподавателя. Этот этап постепенно свертывается и со временем выпадает;

2) ведение диалога совместно с преподавателем. Со временем студент и преподаватель ведут диалог между собой, т.е. преподаватель уже не задействован;

3) самостоятельное ведение диалога студентами.

Дедуктивный и индуктивный методы тесно связаны друг с другом.

Большое значение придается разработке системы упражнений для обучения говорению, прежде всего для развития диалогической речи. Целесообразно, чтобы диалогическим речевым упражнениям предшествовали специальные тренировочно-речевые упражнения, направленные на развитие диалогических навыков и умений.

Указанная частная система упражнений должна обеспечить формирование умений и навыков стимулирования, реагирования и оформления целых диалогических единств. При тренировке стимулирующих реплик отрабатывается прежде всего оформление вопросов и побуждений разного типа. При отработке реагирующих реплик требуется от обучающихся формирование ответных реакций на разного типа вопросы, побуждения, сообщения и выражение различных установок говорящих. Часть упражнений построена так, чтобы обучающиеся создавали и стимулы, и реакции, т. е. целые диалогические единства.

Для того, чтобы развивать способность целенаправленного строения высказываний в соответствии с ситуацией общения, тренировочно-речевые упражнения должны содержать определение ситуативно обусловленной коммуникативной задачи, которая дается обычно в форме инструкции.

Диалогические тренировочно-речевые упражнения строятся на базе типичных диалогических схем. Соответствующие диалогические единства, своего рода «микродиалоги», выполняющие в указанных упражнениях роль образцов. Языковой материал, предназначенный для учебных речевых действий, приводится чаще всего в виде исходных высказываний, подстановочного материала, в виде тематических заданий.

Например:

В ответе на вопрос выразите совет или желание.

Образец:

- Что послать сестре?
- Пошли ей интересную книгу.

Что подарить бабушке?
Что принести из магазина?
Сколько фруктов купил?

Что еще приготовить?
Кого еще пригласить?
Какие стихи прочитать маме?

Спросите, есть ли в магазине необходимые предметы и продукты.
Образец:

- Скажите, пожалуйста, у вас есть ручки?
- Да, есть.
- А карандаши?
- Карандашей у нас нет.

Употребите пары слов: ручки-карандаши, игрушки-мячи, фрукты-овощи, помидоры-огурцы, лимонад-чай.

Лишь в редких случаях упражнения тренируют оформление только одной реплики. Например:

Вы приехали на экскурсию в город Н. Вы хотите посмотреть памятники, музеи, театры, школы, заводы, стадион. Скажите, как вы попросите показать вам то, что вас интересует.

Образец:

- Покажите нам, пожалуйста, стадион.
- (Мы хотели бы видеть ваш стадион, покажите нам его, пожалуйста.)

Для развития диалогических умений, для автоматизации определенных диалогических навыков используется структурное и коммуникативное единообразие последовательных речевых действий обучающихся, однако для повышения их речевой активности, их самостоятельности здесь желателен постепенный переход от упражнений с управляемыми репликами к упражнениям с более-менее самостоятельным решением заданной речевой ситуации, где могут найти применение интересы, жизненный опыт обучающихся, окружающая их действительность. Указанный аспект связан в значительной мере со структурным оформлением диалогического единства.

Построение диалогических единств, на которых строятся указанные упражнения, бывают разной сложности. Взаимобусловленность реплик, из которых диалогические единства состоят, может быть основана на их структурной однотипности, однако используются и диалогические единства из реплик разной структуры. Однотипные структуры содержат, например, диалогические единства с реагирующими репликами, основанными на повторении, на грамматической модификации, т.е. изменении грамматических категорий лица, числа, вре-

мени, наклонения и т. п. при сохранении синтаксической структуры и на лексическом варьировании, на расширении исходной реплики. На изменениях структуры исходной реплики основаны реагирующие реплики, представляющие разные ее преобразования. Свободное оформление реплик может, разумеется, исходить как из однотипных, так и из разных структур.

Указанные структурные взаимоотношения между репликами могут быть использованы в диалогических единствах разной коммуникативной направленности.

Сравнительно простым является построение диалогические единства, основанное на повторении. Кроме простого выражения согласия или несогласия, утверждения или отрицания используется механизм повторения:

- Вы не скажете, где Национальный театр?
- Национальный театр? Это недалеко.

Или при переспросе:

- Это набережная Кутузова.
- Извините, какая набережная?
- Набережная Кутузова.

Тренировочно-речевые упражнения с грамматической направленностью часто основаны на грамматической модификации. Например:

- Эмин, пригласи Анара на концерт.
- Хорошо, я его приглашу.

На грамматической модификации могут быть основаны и упражнения, нацеленные на формирование стимулирующих реплик. Например:

Спросите своего друга, собирает ли он марки, любит ли он ходить на концерты, нравится ли ему ездить на экскурсии, интересуют ли его книги о животных и т. д.

Для отработки лексики разных тематических сфер удобно использование лексического варьирования реплик. Например.

- Мы едем в центр на автобусе. А вы?
- А мы едем на метро.

Большей коммуникативной активности требуют от обучающихся упражнения, которые основаны на разных приемах расширения, расширения заданной исходной структуры. Например:

- Мы слышали, что вы выращиваете овощи.
- Да, мы выращиваем капусту, морковку, помидоры, огурцы ...

Или:

- Я уже выучил стихи.
- Какие?
- К Женскому дню.

Еще более высокие требования предъявляют к обучающимся упражнения, которые исходят из трансформации исходных структур, предполагают их преобразование, сопровождающееся иногда и лексическим дополнением. Например:

- Принеси мне, пожалуйста, газету.
- А какую газету тебе принести? Вчерашнюю?
- Нет, сегодняшнюю.

Или:

- Дай мне, пожалуйста, ручку.
- Ручки у меня, к сожалению, нет.

Некоторые случаи таких преобразований представляют уже переход к самостоятельному образованию реплик. Такое более-менее свободное оформление реагирующих реплик может исходить из заданных стимулирующих реплик. Например:

- Эльхан, поиграй со мной, пожалуйста!
- Не могу, я должен готовить уроки.

Задание может быть, однако выражено и в виде реагирующих реплик, к которым предлагается составить стимулирующие реплики. Самостоятельного образования требуют далее упражнения типа:

Скажите туристу, как он может проехать к театру, к вокзалу, к стадиону, как он может поехать в какие-либо районы.

Использованная литература

1. Астафунова Т.Н. Стратегии коммуникативного поведения в профессионально значимых ситуациях межкультурного общения. Тамбов, 1999.
2. Долгонок П.В. Проблемы обучения диалогической речи в современной школе. М., 2012.
3. Каренина Л.И. Работа над звуковой культурой речи «Начальная школа», № 4, 1984.
4. Леонтьев А.А. Психологические единицы и порождение речевого высказывания. М., 1985
5. Мурашов А.А. Личность и речь: эпоха кризисов. Воронеж, 2005.
6. Якубинский Л.П. О диалогической речи Избранные работы. Язык и его функционирование. М. Наука, 1986.

Naila Agayeva

Summary
Teaching dialogic speech in the process of teaching Russian
as a foreign language

Teaching dialogic speech allows students to acquire and comprehend the material being studied and master it at a deeper semantic level. The use of dialogic learning allows you to apply subject terms correctly, opens up new perspectives for the teachers and students.

Наиля Агаева

Резюме
Обучение диалогической речи в процессе преподавания
русского языка как иностранного

В результате можно сказать, что диалоговое обучение позволяет студентам освоить и осмыслить изучаемый материал и владеть им на более глубоком смысловом уровне. Использование диалогового обучения позволяет улучшить речь в диалоге и монологе, грамотно применять предметные термины. А также можно сказать, что применение диалогового обучения в преподавании открывает для преподавателя и для студентов новые перспективы.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.Baxşiyeva

Redaksiyaya daxil olma: 05.11.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.11.2022

Çapa qəbul olunma: 10.12.2022

UOT 37.

Sevda Novruzəliyeva

filol.f.d.

e-mail: sevda.novruzaliyeva@mail.ru

Azərbaycan Tibb Universiteti

KOMMUNİKATİV PROSESDƏ KARMANIN ROLU

*Good actions give strength to ourselves
and inspire good actions in others.*

*Yaxşı işlər özümüza güc verir və
başqalarını yaxşı işlərə sövq edir.*

Platon

Açar sözlər: karma, niyyət, xeyir-dua, xeyirsevərlik, pozitiv düşüncə, neqativ yanaşma, dini baxış

Key words: *karma, intention, blessing, kindness, positive thinking, negative approach, religious vision*

Ключевые слова: *карма, намерение, благословение, доброта, позитивное мышление, негативный подход, религиозный взгляд*

Giriş. Sanskritcə “karma” sözü “iş, əmək, davranış” anlamına gələrək kainatın səbəb-nəticə qanunudur. Bu qanuna görə insanın düzgün işi özünə və başqalarına fayda verən pozitiv bir işdir, insanın suçlu işi isə özünə və başqalarına ziyan verən neqativ bir işdir. Başqa sözlə, düzgün yaşam xoşbəxtliyə aparır, qeyri-düzgün yaşam isə bədbəxtliyə yol açır. Bu da bunu deməyə əsas verir deyək ki, insan öz həyatının qurucusudur, o, düzgün, xeyirsevər, optimist olarsa, yer üzündə həyatını cənnətə (arzu olunan məkana) çevirir, qeyri-düzgün, bədxah, pessimist olarsa, həyatını cəhənnəmə (arzu olunmaz məkana) çevirir.

Karma və niyyət

İnsanın niyyəti (etmək istədiyi) düz, pozitiv olanda bu davranış onun iç aləmini, dünyaya baxışını dəyişir. O, hara getsə, xoş niyyət ona sayğı qazandırır. Nə desə, sözlərinə hikmət çökər. Nə etsə, etdiyi fayda gətirər. Ailə və kollektiv başçısı olarsa, ora cənnətə dönər. İnsanın diqqətini özünün daxili aləminə çəkən həzrət Əli 7-ci əsrdə buyurur ki, “*Görüntün necə olur olsun, içindəki yaxşı niyyət səni dünyanın ən gözəl bir insanı edər*” [7, s.210].

İnsan daim niyyət etməlidir, niyyətsiz onun bir günü olmasın. Bu prosesdə önəmli olan odur ki, niyyət xoş ola, pis işlərə notlanmaya. Xoş niyyət insanın gen kodlarında gizli olan potensialı işə salır, sayı bir trilyondan çox olan hüceyrələrə çağırıcı siqnallar göndərərək, onları qurucu işlərə səfərbər edir. Qəza-qədər kainatın hər varlığına, hətta gözlə görünməyən varlıqlarına göz qoyur, onların yanaşmasını izləyir. Bunu irfani, sufiyana göz ilə görən Şəms Təbrizi 13-cü əsrdə vurğulayır ki, sən niyyət edib zəhmət çəksən, zəhmətin bir gün rəhmətə (uğurlara) dönər. Bəli, ərəbcə olan “zəhmət” sözünü ərəbcə olan “rəhmət” sözünə çevirən insana möcüzələr yaşadan karmadır. Bu böyük sufinin dediyi kimi, “*Sadəcə niyyət edin və yolunuza davam edin. Qədər niyyətə aşıqdır. Çəkdiyiniz zəhmət bir gün rəhmət olar*” [10, s.88].

Niyyət insanı məqsədə aparır, məqsəd isə iki yerin birinə - ya xoş günə qovuşdurur ya da pis günə calaşdırır. Demək, hər bir insan öz uğurlarının və uğursuzluqlarının memarıdır. İnsan nəyi bərk istəyirsə, istədiyinə candan bağlanırsa, ona könül verirsə, hədəfə çatmaq üçün konkret addımlar atırsa, bir gün həmin hədəfə çatır. Amma kimsə bu vüsəlın zamanını dəqiq deyə bilməz. Bunu ancaq Yaradan bilir, onu zaman axarında Özü üzə çıxarır. Biz nəyi istəyirik, o da bizi istəyir. Biz onu axtarsaq, o da bizi axtarar. Dünyada karma qanunlarının var olduğunu yüzlərlə dəfə poetik formada vurğulayan Mevlana Rumi 13-cü əsrdə çox düzgün olaraq buyur ki, “*Sən nəyi axtarırsan, o da səni axtarır*” [11].

Karma və niyyət bir biri ilə sıx bağlı olan anlayışlardır. Niyyət karmasının səbəbidir, karma da onu ortaya çıxaran bir nəticədir. Niyyəti yaxşı olanın gördüyü iş gözəl olur, niyyəti pis olanınki isə mütləq pis olur. Niyyəti yaxşı olan öz çevrəsini gözəl məkana çevirdiyi kimi, niyyəti yaxşı olan hökmdar da öz ölkəsini gözəl diyara çevirir. Xoş halına o ölkənin ki, onun başçısı xoş niyyətli bir insan, xalqını xoş günlərə aparan bir rəhbərdir. Belə rəhbər Tanrının o xalqa verdiyi bir mükafatdır. Nizami Gəncəvinin dahiyənə duyumunca, hökmdarın niyyəti xoş olarsa, onun ölkəsində ot gül yerinə inci gətirər, başqa sözlə, çəmənlərində bitən otlar inci dəyərində dəyərlənəcək:

*Padşahın niyyəti düz olsa əgər,
Otu gül yerinə inci gətirər.* [3, s.76]

Birinə bir bədbəxtlik üz verərsə, bir xoşa gəlməz problem ilə qarşılaşarsa, o kəs gərək bu işdən gileylənməsin, ona-buna açıb söyləməsin. Gileylənsə, açıb söyləsə, problemin gizli qalan özəlliyini qabartsa, problem çözülməz, əksinə, həmin adam daim problem içində çabalayar, bir problem digərlərinə yol açar. İnsan üzləşdiyi çətinliyin acısını çəkəndə də, onu başqalarına söyləyəndə

də pozitiv enerjisini itirdiyinə görə çevikliyini, qavrama gücünü, qərara gəlmə bacarığını, nəticə çıxarma məharətini azaltmış olur, üstəlik, başqalarının şəxsi baxışlarında adı hallanar, planlarına göz dəyər, sonda dostlarını qəmə salar, düşmənlərini isə sevincə qərq edər. İnsan gərək elə iş görməsin ki, dostları dərd çəkə, düşmənləri sevinə. Hər dərdin bir dərmanı var, bədbəxtlik adlı bir dərdin də dərmanı onu qabartmamaq, özünə dərd yükü etməmək, onu gizli saxlamaqdır. Mahabharata adlı qədim Hind qaynaqlarında deyildiyi kimi, *“Bədbəxtliyin dərmanı onu dərd edib fikirləşməməkdir. Baş vermiş bədbəxtliyi tez-tez xatırlasan, o yoxalmır, tam tərsinə, çoxalır”* [12].

Birinin bir başqasına etdiyi yaxşılıq o kəsdə itə bilər, amma yaxşılıq Tanrı qatında itmir, gün gəlir, bir başqasında üzə çıxır. 1748-ci ildə dahi rus alimi Mixail Lomonosov “Maddənin itməməsi” adlı qanunu kəşf etməklə sübut etdi ki, *“Təbiətdə baş verən bütün dəyişikliklərdə hər hansı cisimdən nə qədər maddə alınarsa, eyni miqdarda maddə başqa cismə əlavə olunur. Deməli, bir yerdə materiya azalırsa, başqa bir yerdə əlavə olunur”* [8, s.219]. Bu qanun kimyəvi qanun olsa da, fəlsəfi olan karma qanununa tam uyğun gəlir.

Karma və qəlb qırma

İnsanlar qədimdən bir-birinə pislik edir, pisləkdən həzz alırlar. Bəziləri qeybət edərək, bəziləri gizli pislik edərək, bəziləri açıq pislik edərək ailələr dağıdır, araya nifaq salırlar. Bu yolla da insanların yaşama zindana dönür, erkən ölümlər artır, boşanmalar baş alıb gedir. Amma insanların çoxu anlamır ya da anlamaq istəmir ki, olunan pislik kainatın karma qanunlarına uyğun olaraq onların özlərinə dönür. Bu kainat qisası gecikə bilər, amma heç vaxt olmur ki, baş verməsin. Kainatın alacağı qisası nəzərdə tutan Pifaqorun sözləri ilə desək, *“Bir başqasını kədərləndirən çətin ki, kədərdən yayına bilsin”* [8, s.213]

Pis işin izləri silinsə də, silinməsə də, faktiki olaraq o, yaddaşlara həkk olur, zaman-zaman yada salınır, onu edənə nifrət duyğuları yağdırılır. Bu həyat heç nəyin itmədiyi bir yerdir. Vilyam Şekspirin təbirincə, pis işi gizlətmək üçün onu yerin dibinə gömsələr də, o, bir ara sonra üzə çıxacaq. Bəli, onu aşkara çıxaran kainatın karma qanunlarıdır. Dahi dramaturqun sitatına diqqət yetirək:

*Pis işlərin gömülsə də yerin dibinə,
Çıxar bir gün insanların gözü önünə.* [8, s.42]

Bütün dünyada elə bir adam yoxdur ki, qəlb qırsın, amma qəlbi qırılmasın, ev yıxsın, amma evi yıxılmasın, ziyan vursun, amma ziyan görməsin,

zina etsin, amma cəzaya çatmasın, cinayət etsin, amma zindana düşməsin. Qəlb insan bədənində yeganə platonik orqandır ki, ulu Tanrı yalnız ora eniş edir. Demək, qəlb qıran kəs Tanrının eniş etdiyi, qonaq gəldiyi evi yandırır yaxır. Qəlb qıran, qəlb yaxan bilməlidir ki, məqamından, varından, soy-kökündən asılı olmayaraq, kimsəyə güzəşt etməyən karma onu ağlar günə qoyar, etdiyini başına gətirər, düşkün bir duruma salıb, pis bir adla dünyadan aparar. Türk yazarı Neşet Ertaş çox düzgün buyurur ki:

*Can yaxıb, qəlb qırma, sənin də
O gül bənizin bir gün solacaq.
Hər canlının qəlbi Allaha bağlı,
Hər kəs etdiyini bir gün alacaq.*[13]

Bir insanın qəlbini qıran kəs rahat yaşamaz, işləri avandlı axarından çıxar, yoluna uğursuzluqlar rast gələr. O nə etsə, hara getsə, işlərini normal axara sala bilməz, qəlbini qıran kəsin ürəyini ələ almayınca, etdiyi pisliyin qarşılığında ona yaxşılıq etməyincə. Ancaq bu zaman karmanın qəlb qıranlar siyahısından adı silinər. Qəlb qırmaq ağılatmaqdır, insanın qəlbi ağramasa, gözündən yaş gəlməz. Ağlayan gözlər ağlayan qəlbin göstəricisidir.

İlahi ədalətə baxın ki, biri başqasını nədə incidirsə, özü də o yerdən incinir. Belə ki, ev yıxanın evi yıxılır, birini öldürənin özü öldürülür, başqasının yaşamına mane olanın yaşamı düzəndən çıxır, başqasının pis gününə sevinənin pis gününə sevinirlər, birinin dedi-qodusunu edən kəsin dedi-qodusunu edirlər. Bütün bunların hər birində qəlb qırılır. Mevlana Rumi xəbərdarlıq edərək yazır ki, *“İncitmə, incitdiyin yerdən incinərsən”* [11].

Qəlb qırmadan, peşman etmədən, pislik etmədən öncə insan bilməlidir ki, bunlar karmanın diktəsi ilə qrama-qram ona qayıdacaq, heç yerdə itməz. Bu qisas gecikə bilər, amma Allah gec edər, güc edər. Ömər Xəyyamın bu kəlamı tam yerinə düşür ki, *“Bir insana palçıq atanda unutma ki, palçıq ona dəyməyə bilər, amma sənin əlində onun izi qalacaq”* [6, s.432].

Birinə toxunan bir söz deyəndə, birinə yaxşı nəsə etmədikdə, birinə pis nəsə etdikdə – bütün bunlarda o kəsin haqqına giririk, onun qəlbinə toxunuruq, demək, onu mənən öldürürük. Mənən öldürən gün gələr özü mənən öləcək. Yaxşılıq etməyi tövsiyə edən, pislik etməyi qınayan Fyodor Dostoyevski vurğulayır ki, *“Hər kəsi öldürürük – kimini güllələrlə, kimini sözlərlə, kimini etdiklərimizlə və kimini də etmədiklərimizlə”* [8, s.383].

İnsan pis düşünəndə, pis danışanda, pis hərəkət etdikdə, bunları özünə qarşı etmiş olur. Çünki pis düşüncədən heç zaman təmiz söz, düzgün davranış yarana bilməz. Sözüünün, davranışının təmiz olmasını istəyən kəs mütləq

düşüncəsini təmiz etməlidir, başqa yol yoxdur. Pis iş də, yaxşı iş də öz sahibini həmişə izləyir, bir an bu izləməni dayandırmır. Günlərin birində pis iş cəzasını, yaxşı iş mükafatını alacaq. Buddizmin banisi olan Budda insanları xəbərdar edərək deyirdi ki, *“If a man speaks or acts with evil thought, pain follows him as the wheel follows the foot of the ox that draws the carriage”* [15]. Təbii olaraq həyatdan örnək gətirilən bu kəlamı dünyanın dominant dili olan ingiliscədən belə çeviririk, *“Əgər bir kimsə pis bir düşüncə ilə danışsarsa ya hərəkət edərsə, arabanın çarxı arabanı dartan öküzün ayaqlarını izlədiyi kimi, çəkdirdiyi dərd də onu izləyər”*.

Bir insanın etdiyi onun düşündüyünün real nəticəsidir. Nəticə həmişə səbəbdən doğar. Səbəb sağlam dayaqalara dayananda nəticə sağlam olur. Səbəb neqativ dayaqalardan qaynaqlananda nəticə neqativ olur. Demək, düşüncə hər şeydir. Teleyimizi düşüncəmiz həll edir, alın yazısını da düşüncəmiz Tanrıya yazdırır. Alın yazısından qorxmaq lazım deyil, onu yazdıran bizlərik. Budda xəbər verir ki, *“All that we are is the result of what we have thought. The mind is everything. What we think we become”*[15]. Real olanı aşılamanı bu aforizmanı ingiliscədən belə tərcümə edirik, *“Bütün etdiyimiz düşüncəmizin nəticəsidir. Düşüncə hər şeydir. Biz nəyi düşüncəyə, o cür olur”*.

Sevgi, sayğı, doğruluq insanı gerçək anlamda xoşbəxt edən ali duyğulardır. Bu üçü kimdə olarsa, gəldiyi yer cənnətə dönər. Bu dünyada hər kəs verdiyini geriye alır, vermədiyini geriye almaz. Kim sevgi paylaşsın – sevgi alacaq, sayğı göstərsə – sayğı görəcək, doğru olursa – doğru sanılar. Bu üçün verməyən o üçün almaz. Budda sadalanan üçün diqqət çəkərək deyirdi ki, *“If you want love, give love. If you want truth, be truthful. If you want respect, give respect. What you give out, will return to you”*[15]. İnsanı ard-arda gələn üzüntülərdən qoruyan bir mənəvi dərman sayılan bu kəlamı dilimizə bu cür çeviririk, *“Sevgi istəsən, sevgi paylaş. Doğruluq istəsən, doğru ol. Sayğı istəsən, sayğılı ol. Nəyi paylaşsın, o da sənə dönəcək”*.

Deyilən hər bir söz, görülən hər bir iş itmir, onların əks-sədası sonsuzluğa (kosmosa) gedir. Onlar pozitiv (fayda verici) olsalar, pozitiv nəticə verəcəklər. Neqativ olsalar, neqativ nəticəyə yol açacaqlar. Pifaqor vurğulayırdı ki, *“There is no word or action but has its echo in eternity”* [5, s.72]. Bu doğru kəlam tərcüməmizdə belə səslənir, *“Elə bir söz ya da hərəkət yoxdur ki, onun əks-sədası sonsuzluqda olmasın”*.

Karma və xeyirsevərlik

Xeyirsevər insanın qəlb tutumu geniş olur, hara gəlir, ora cənnətə dönmür. Xeyirsevər olanın biri pozitiv enerji və xoş auraya sahib olduğu üçün onunla oturub duran rahatlıq tapar. O, pozitiv informasiya daşıyıcısı olduğuna görə gözü pisliliyə qarşı yumulu olur, dili xoşagəlməz sözlər səsləndirmir,

qulağı can yaxan sözlərə qapalı olur. Xeyirsevər xoşbəxtidir ki, dil, göz, qulaq olmaqla üç kommunikatív orqanı ona və çevrəsindəkilərə pis ovqat aşılarmır, yardımlaşmaya, qardaşlaşmaya, qohumcanlı olmağa, vətənsəvərliyə, bir sözlə, pozitiv məziyyətlərə əngəl olmur, tam tərsinə, ünsiyyət körpülərini qırmır – onları qurur, qardaşlıq tellərini kəsmir – onları cücərdir, ürəklərdə olan ürpək vətənsəvərlik duyğularını ruhdan salmır – onlara qol-qanad verir. Başçısı xeyirsevər olan ailəyə, kollektivə ancaq qibtə etmək olar. Xeyirsevər olan fərd başqasının xoş gününü istədiyi üçün, imkanı çərçivəsində buna çalışdığı üçün ailədə və cəmiyyətdə pozitiv (ışıqlı düşüncələr daşıyıcı olan) persona dönür. Bu xoşbəxt insan başqasının xoşbəxtliyi uğruna çalışırkən özünün xoşbəxtliyinə yol açır. Göründüyü kimi, beləsinin nurani düşüncələri onun və başqalarının səadət qapılarını açır. Karma qoymur ki, xeyirsevərlər, ziyalılar, Vətən torpaqlarının bütövlüyü uğrunda canından keçənlər unudulsun. Onların şəninə dastan yazdıran, mahnı bəstələdən, şeir qoşduran, roman yazdıran yalnız karmadır, yaxşını pisin ayağına verməyən, yaxşını da, pisi də heç zaman unutmayan karmadır. Platonun 23 əsr öncə dediyi bu kəlam da karmadan qaynaqlanır ki, *“Başqalarının xoşbəxtliyinin qayğısına qalmaqla biz öz xoşbəxtliyimizi tapırıq”* [4, s.191].

Yaxşılıq etmək gözəl işdir, amma ürəkdən, təmənnə güdmədən yaxşılıq etmək daha gözəl işdir. Ən təmiz insanların heç nədə gözü olmur, onların etdiyi yaxşılıqda təmənnanın payı olmur. Heç nə istəmədən yaxşılıq etməkdə də karma qanunları işləkdir. Belə hallarda yaxşılıq edən öz qarşılığını tapır, yaxşılıq hədəyə getmir. Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun və Mirzə İbrahimov sərt sovet dönəmində bir çox sənət və elm adamını ölümdən qurtarıblar, onlara hayan durublar, peşə sahibi olmalarına kömək ediblər. Bu böyük insanların riyasız yaxşılıqları xatirə kitablarına, elmi əsərlərə, publisistik məqalələrə düşüb. İndi bunları oxuyanlar onları xoş duyğu ilə yad edir, pak ruhlarına rəhmət oxuyurlar. Amerikan kino aktirisası Ancelina Coli demişkən, *“Sən təşəkkür gözləmədən başqaları üçün nəsə edəndə kimsə bunu tale kitabına yazır və sən heç fərqiində olmadığın bir səadəti sənə göndərir”* [14].

Karma və Quran prizması

Qurani-Kərimdə karmanı xatırladan yüzlərlə ayə vardır. Onların yekun anlamı budur ki, yaxşılıq edənin qarşısına yaxşılıq, pislilik edənin qarşısına pislilik çıxar. İnsanın etdiyi hər bir iş ya onun lehinədir (xeyrinədir) ya da onun əleyhinədir (ziyanınadır). Karma ad verdiyimiz ilahi ədalət yaxşı insanı (düz danışanı, düz iş görəni) yaxşı sonluğa qovuşdurur, pis insanı (yalan danışanı, utanc iş görəni) pis sonluğa calaşdırır. Demək, günlük yaşamının memarı (qurucusu) olan insan özünü yaxşı günə də qoya bilər, ar verici

günə də. Seçim insanın öz əlindədir. Bu yanaşma Quranda belə səslənir ki, *“Kim yaxşı bir iş görərsə, bu özünün lehinədir. Kim də pislik edərsə, özünün əleyhinədir. Rəbbin bəndələrə zülm edən deyildir”* [2, s.480]. Bu sitatda *“Rəbbin bəndələrə zülm edən deyildir”* ifadəsi *“Rəbbin insanlara haqsızlıq edən deyildir”* anlamına gəlir. Başqa sözlə, Yaradan yaxşı insanın əməyini boşa çıxarmır, pis insanı da cəzasız qoymur. Quranın bu dedikləri bütün zamanlarda gerçəkləşib, gələn zamanlarda da mütləq gerçəkləşəcək.

Əgər birisi Allahdan çəkinsə, karma müstəvisindən bu inanlı iş görəni nə gözləyir? Qurana görə, beləsinə 3 müjdə var. Birincisi, pisi yaxşıdan ayıra bilən bacarığa yiyə duracaq. İkincisi, Allah onun günahlarını (gördüyü pis işlərini) örtər. Üçüncüsü, onu bağışlayar. Bu 3 müjdə Quranda belə sıralanır, *“Əgər Allahdan çəkinsəniz, o sizə yaxşını pisdən ayıra bilən bir bacarıq verər, günahlarınızı örtər və sizi bağışlayar. Allah böyük lütf sahibidir”* [2, s.179]. Qeyd edək ki, *“Allah böyük lütf sahibidir”* ifadəsi *“Allah böyük mərhəmət sahibidir”* deməkdir. Yaxşını pisdən ayıra bilmək elə bir ilahi lüftdür ki, inanlı insana inancının qarşılığında verilir və bu insan pisləyə aparən yolların heç birinə tuş gəlmədiyi üçün qibtə olunan bir fərdə dönür.

Yaxşı ya pis olsun, bir xardal dənəsi ağırlığında bir iş Allah qatında itmir, bir qayanın içində ya göylərdə ya da yerin təkində olsa belə. Xardal adlı bir ot bitkisinin kiçik bir sarı çiçəyini Quranda qayaya, ucu görünməz göylərə və yerin dərin təkinə qarşı qoymaqla Allah insanlara anladır ki, kiçik bir iş də Allahdan yayınmır, layiq olduğu qarşılığı tapır. Qurana diqqət yetirək, *“Oğlum, (gördüyün iş) bir xardal dənəsi ağırlığında olsa da, bir qayanın içində ya göylərdə ya da yerin təkində olsa da, Allah onu ortaya gətirər”* [2, s.411].

Gözəl düşüncə gözəl davranışı, pis düşüncə isə pis davranışı ortaya gətirir. Gözəl düşüncənin pis davranışa yol açdığını kimsə eşitməyib. Gözəl düşünüb gözəl davrananlara Quranda bu müjdə vardır ki, *“Səbr et, Allah gözəl düşünüb gözəl davrananların mükafatını əsla zay etməz”* [2, s.233]. Göründüyü kimi, gözəl düşünüb gözəl davranan səbr edərsə, Allah onun mükafatını zay etməz. Demək, gözəl iş (insanlara fayda verən iş) zaman axarında qarşılığını tapır, insanın istədiyi vaxtda yox, Allahın məsləhət gördüyü vaxtda tapır. Dünyada hər şey zamana möhtacdır, onsuz heç nə baş vermir. Allah yer üzünü altı min ilə yaradıb, bir saata yox.

İnsan nə etsə, onun qarşılığını tapar, qarşılığının ayrısı ona verilməz. Zaman gələr, o qarşılıq görünəcək, Allah qoymaz ki, o zay olsun. Özü də ona veriləcək qarşılıqdan heç nə əskilməz, tam olaraq ona ödəniləcək. Onu ödətdirən yalnız Allahdır. *“Həqiqətən, son dönüş sənə Rəbbinədir”* bunu təsdiq edir. Bu şərhimiz Quranın 4 kiçik ayəsində belə açıqlanır, *“İnsana ancaq öz zəhməti qalar. Şübhəsiz ki, onun zəhməti görünəcək (zay olmaz).*

Sonra ona (zəhmətinin qarşılığı) tam veriləcəkdir. Həqiqətən, son dönüş sənin Rəbbinədir” [2, s.526].

Karma və Peyğəmbər kəlamları

Məhəmməd peyğəmbərin hər bir sözü, kəlamı Qurandan qaynaqlanır, onun anlaşılmasına işıq salır. Bu həzrətin karmaya dair kəlamları çoxdur. Onların bir neçəsinə bu məqalədə yer ayırıraq.

Dünyanı quran onu elə qurub ki, burda nə yaxşılıq itir, nə də pislik. Biri öz mükafatını (pozitiv qarşılığını) alır, biri də öz cəzasını (neqativ qarşılığını) alır. Bu ilahi düzən dünya var olan gündən olub, var olacaq günə qədər qalacaq. Bu qanuna söykənən Peyğəmbər buyurur ki, *“Yaxşılıq zay olmaz, pislik unudulmaz. Hər kəs etdiyini tapar” [1, s.27].*

Düz danışan və düz iş görən insanın ağıl və bacarığı get-gedə artır, çevrəsinə düz adamlar toplanır, stres və riskli işlərə qatlanmır, dünya malının köləsi olmur, bu minvalla qənaətli və xoş keçən bir yaşama sahib durur. Düz, qənaətli, xoş keçən yaşam dünya həyatının ən gözəl modelidir. Gözəl həyatın başında, gördüyü kimi, düzlük dayanır. Peyğəmbər doğru buyurur ki, *“Sizə doğru söyləməyi tövsiyə edirəm, çünki sözündə və işində doğru olmaq insanı xeyrə və yaxşılığa yönəldir, yaxşılıq da cənnətə aparır” [9, s.43].*Gördüyü kimi, düzgün yaşamın karması xeyir, tərəqqi, sayğı və cənnət olur.

Karma və şikayət

İnsan bir üzüntü ilə qarşılaşanda ona səbr etsin, dirəniş (müqavimət) göstərməyin faydası yoxdur. Dirəniş üzüntünü azaltmır, onu artırır. İnsan bilməlidir ki, sevinc və üzüntünü, uğur və uğursuzluğu, yoxsulluq və zənginliyi göndərən Tanrıdır. O nə edir, hikmət üzündən (insana faydası baxımından) edir. Dərd və üzüntünün faydaları çoxdur, yer var üzüntü çəkindirir, yer var xəbərdar edir, yer var tərbiyə edir, yer var sırada olan uğur üçün hazırlıq görür. Üzüntüyə, uğursuzluğa tuş gələnin birisi taleyin, qəza-qədərin, bəxtin, Tanrının ünvanına şikayət etsə, bu üzüntü və uğursuzluq artacaq, onun azalan vaxtı olmaz. Öləri bir varlıq olan insan şikayət ilə Tanrıdan heç nə əskildə bilməz, etdiyi bu olar ki, özünü Onun gözündən salar. Pifaqor 26 əsr öncə riyazi dəqiqliklə deyib ki, *“Ey insan, qapını bədbəxtlik çalanda onu gülərlə qarşıla, ikinci dəfə çalmasını gözləmə. Dirəniş bədbəxtliyi daha da artırır, itaətkarlıq isə onu zəiflədir” [5, s.103].*

Şikayət, giley bütün hallarda qınanır, aqıl insanlar və dünya görmüş qocalar şikayətə bəraət qazandırmırlar, əksinə, ondan çəkinməyi məsləhət görürlər. Çox olub ki, biri digərinə maddi durumundan gileylənir, amma bir zaman gəlir ki, karmanın diktəsi ilə şikayət edən şikayət olunana möhtac olur. İslam filosofu Məhəmməd Qəzali 12-ci əsrdə yazırdı ki, *“İnsanlara,*

özəlliklə dünyasevərlərə halından şikayət etmə. Sonra Allah səni onlara tap-sırar, pərişan olarsan”[7, s.98].

Karma və xeyir-dua

Karma qanunlarına görə, bir insan digərinə təkcə maddi olaraq nəşə verəndə yox, həm də qeyri-maddi olaraq nəşə verəndə onu geri alır. Qeyri-maddi dediyimiz kriteriya pozitiv və neqativ olmaqla iki qola ayrılır. Xeyir-dua pozitiv (faydalı işə yönələn) bir istəkdir. Birinə xeyir-dua vermək ona uğur diləmək, işinin avand olmasını istəmək, yaşamının gözəl keçməsinə arzulamaqdır. Əgər bunları saf ürəkdən diləyən olsa, yəni xeyir-duada hiylə və riya olmasa, o xeyir-dua tam olaraq sahibinə dönəcək. Xristian rahibi Paisiy Svyatoqorets vurğulayır ki, *“Sən birinə xeyir-dua verəndə verdiyin xeyir-duanı özün alırsan* [8, s.43]. Bu deyimdən bunu anlayırıq ki, xeyir-duanın istər deyən kəsə, istərsə də ünvanlanan kəsə faydası vardır.

Sıxıntıya düşən bir insan çalışmalıdır ki, onu sıxıntıya salan səbəbləri tapsın, sonra onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görsün. Bu zaman o şəxsə üç şey lazımdır – dua etmək, səbir etmək, şükür etmək. Bu üçü olan təqdirdə onun sağlamlığı qorunacaq, sağlamlığı qorunduğu üçün zədə almayan fikir və düşüncə ilə düşdüğü burulğandan çıxacaq. Mevlana Rumi dediyi kimi, *“Bir gün Allah sənə elə hədiyyə verər ki, dua etmənin, səbir etmənin, şükür etmənin nə qədər gözəl bir şey olduğunu o zaman anlayacaqsan”*[11].

Məqalənin aktuallığı

Bu məqalənin aktuallığı odur ki:

- İnsanların taleyinə ciddi təsirlər edən, hətta onu dəyişən gücə malik olan karma kommunikativ prosesdə aktuallığını qoruyub saxladığı üçün məqalə müəllifi bu mövzuya müraciət edir,

- Xeyirsevərliyin tükəndiyi, şikayətin artdığı, xeyir-duanın azaldığı, Tanrı sevgisinin yoxalmaqda olduğu, pisliyin yüksəldiyi 21-ci əsrdə karmasını, onun araya gətirdiyi maddi-mənəvi sarsıntıları Qurani-Kərim prizmasından, Peyğəmbərin hikmətli kəlamları müstəvisindən, habelə antik və çağdaş müdriklərin söylədiyi aforizmlər baxımından təhlil edib araşdırmaq bu məqalənin aktuallığını gündəmə çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Fəzilətli əməllər, Bakı, “Elm və həyat”, 2021, 477 s.
2. Qurani Kərim, Bakı, “Nurlar”, 2017, 624 s.
3. Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 168 s.

Rus dilində

4. Аврелий Марк, Наедине с собой, Москва, «Астрель», 2011, 200 с.
5. Аннаева Лидия, Золотые законы Пифагора, Москва, «Амрита», 2011, 1153с.
6. Борохов Эдуард, Энциклопедия афоризмов, Москва, «АСТ», 2003, 686 с.
7. Кожевников А., Мудрость веков. Восток, Санкт-Петербург, «Нева», 2006, 544 с.
8. Кожевников А., Мудрость Запада, Санкт-Петербург, «Нева», 2005, 443 с.

Türk dilində

9. Hadis-i Şerif, İstanbul, İman Yayın evi, 2019, 318 s.
10. Kadioğlu Musa, Kürüsel düşün, ulusal davran, İstanbul, “Asır” Yayın evi, 2018, 210 s.

İnternet sayıtlarında

11. <https://www.youtube.com/> Жизнь прекрасна / Мудрые слова / Руми
12. <https://www.youtube.com/> Жизнь прекрасна / Махабхарата
13. [https://www.youtube.com/Usvekalp/Neşet Ertaş](https://www.youtube.com/Usvekalp/NeşetErtaş)
14. <https://www.youtube.com/> Цитаты и афоризмы / Аджелина Джели
15. [https://www.youtube.com/Life Motivation/Quotes/Buddha](https://www.youtube.com/LifeMotivation/Quotes/Buddha)

Sevda Novruzaliyeva

Summary

The role of karma in the communicative process

Karma is a process that is closely related to people's lives. Regardless of religion, nationality, education, profession, political and social vision, karma is a spiritual path that leaves deep marks on people's lives. It is necessary to study karma, to execute its dictates, so that a person can put his life in the right direction and avoid wrong deeds.

This article has titles such as “Karma and intention”, “Karma and heartbreak”, “Karma and goodness”, “Karma and the prism of the Quran”, “Karma and Prophet sayings”, “Karma and complaint”, “Karma and blessing”.

The author of the article clearly shows the directions and goals of the article with quotes translated from English, Turkish and Russian, and his own statements.

Севда Новрузалиева

Резюме

Роль кармы в коммуникативном процессе

Карма – это процесс, который тесно связан с жизнью людей. Независимо от религии, национальности, образования, профессии, политико-социальных взглядов, карма – это духовный путь, оставляющий глубокие следы в

жизни людей. Необходимо изучать карму, выполнять ее диктовку, чтобы человек мог направить свою жизнь в правильное русло, держаться подальше от неправильных поступков.

Эта статья имеет заголовки «Карма и намерение», «Карма и разбитое сердце», «Карма и доброта», «Карма и призма Корана», «Карма и пророческие изречения», «Карма и жалоба», «Карма и благословение».

Автор статьи с цитатами, которые он перевел с английского, турецкого и русского языков, своими высказываниями ясно показывает цель статьи.

Rəyçi: *f.f.d. E.Quliyev*

Redaksiyaya daxil olma: 12.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.11.2022

Çapa qəbul olunma: 05.12.2022

UOT 37.

Vusala Khidirova

e-mail: khidirovavusala@gmail.com

Azerbaijan University of Languages

**THE IMPORTANCE OF READING SKILLS
IN LEARNING ENGLISH**

Key words: *language skills, reading abilities, to improve critical reading skills, to enrich vocabulary*

Açar sözlər: *dil vərdişləri, oxu bacarıqları, tənqidi oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək, lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək*

Ключевые слова: *языковые навыки, способности чтения, улучшить навыки чтения, обогатить словарный запас*

Reading, writing, listening and speaking are four essential skills that comprise basic language competency. Each language skill plays an important role in enhancing and improving language abilities of everyone. Reading skills have a main role in pertaining trainees' capacity to write, read, interpret, do comprehension tasks, and decode written passages and texts of any language [1].

When we read, we take enough time to catch and understand what the author's trying to convey with the words and word combinations. Whether it's a story, novel, letter, report, online magazine or even a business letter it's important just to take our time freely with it, and make sense of the original intent. Reading deeply, well and clearly demands complete attention, but also efficiency, because we don't end up going over the same words or sentence multiple times. During the reading process we can make comments, add notes and summarize the essential contents of the written text in order to get a deeper insight.

In order to read well we need to be able to follow the given steps:

- identify the expressions and words we see (word recognition);
- catch better what these words mean (comprehension);
- Link these words and their meaning, because reading is automatic, at the same time accurate (fluency).

Reading is considered as a cognitive process that involves very different decoding symbols and elements to arrive at meaning. It is an active process of making and constructing meanings of words and word combinations. Reading

with a purpose gives a hand to the reader, to direct information and ideas towards a goal and focuses their attention. Although the reasons and intentions for reading may be varied, the primary and main purpose of it is to understand the content of the text [1]. It is one of the essential skills for trainees.

The English language trainers always suggest some useful and interesting ways to comprehend reading abilities of learners. Here are some effective, simple and helpful techniques and tips just to help learners to enhance their reading skills to better catch classroom curriculum.

1. Personalize reading passages and materials:

All trainees and students can increase the understanding of the reading passage by paying attention to how the reading material connects with life.

Trainers have their trainees and students to compose personal connections via the text by writing it down on the page. Besides it, trainers can also help students to understand and comprehend the reading passage by giving a hand to see and analyze the link with current events.

2. Engage all five senses for different types of learners:

There should be added activities or interesting tasks that reinforce studying, learning and comprehension by making use of more senses as they read passages. In addition trainers should remind students to use a pen or pencil in order to annotate the written text. After it, students are asked to take turns reading out the sentences out loud. Trainers should make use of projectors just in order to guide their lesson, in addition to it, they write down different kinds of questions for those who are visual learners.

3. Problem-solving situation:

Blend real-world's problem-solving skills into your curriculum. The instructor should have their students write out ways or solutions to the problem. Then they make a discussion of their thoughts and ideas as a class or in small groups.

4. Reread and revisit confusing sentences and texts:

In this stage rereading and revisiting all necessary parts that can be confusing and difficult for the trainees (or that might simply need a quick refresher), can give a hand to all the trainees to obtain a more complete scene or picture of what they are searching or learning. The next advantage of this tip is that it also gives a hand to all trainers to ensure that their learners are able to catch and understand in a better way the upcoming reading task or material given in the text. As a next step some list of the words and word combinations which are unknown for learners or they have difficulties in using them could also be kept a record.

All English teachers can then encourage their students to look the introduced and chosen words and word combinations up in a dictionary in order to learn and analyze their meaning. Then, they search for interesting and helpful ways to make use of them in a sentence. This will allow them to write different kinds of sentences based on reading material themselves.

5. Set reading goals in order to motivate students:

Each student is asked to set their own reading intentions. This process can be helpful for them to take an active action in building and enhancing reading abilities and skills. Moreover, they will be more active and mindful in improving the needed skills.

6. Ask students to lead all reading activities:

Leading all reading tasks and activities is a technique which allows your students to process and catch the reading material better and do their curriculum in a very different way. As the instructor of the class implements different reading tips and activities to help their class to study given complex tasks and materials, they will learn which technique works best for each student individually.

7. Talk it out:

This tip asks learners to make discussions about what they just read together. So the trainers should ask different kinds of questions about the reading passage, at the same time what they learned. Finally, thoughts about the given reading passage should be asked by the trainers. For longer reading texts and materials, like novels, try to make discussion plans and questions in order to let learners talk about together after each reading lesson.

There are a lot of reasons why reading is very necessary in learning English for everyone. When we read anything, we come across so many new words that we never really knew or heard of. So we learn from these new words and phrases. Students sometimes stumble over the new words. They do not know how to say and pronounce these words and what they mean. By the help of reading, students encounter some new phrases and words more repetitively. This helps students to see them better in their correct context.

Students who are very encouraged to read different kinds of books at an early age have a better comprehension of everything around them. They do improve their smart thinking skills and are more receptive to critical thinking than other students. The more people do read the more and more imaginative they become. Whenever we read any fiction book, it takes us to another world. In this new world, our imagination works at its best as we try to see things in our own mind.

One of the important benefits of reading different kinds of books is its ability to make progress in critical thinking abilities of readers. For example, reading a mystery novel sharpens the reader's mind. What kind of elements are there in a novel to make this or that conclusion. Or if we read more nonfiction stories we will sometimes ask ourselves whether the author is right or not. Critical thinking abilities are important when it comes to having important day to day decisions. Besides it, reading requires an individual to process information and in a way that watching television can't. So the more students read, the deeper their understanding becomes about what they're reading and what its application is.

Every time when we read a book we have to keep in our mind the setting of the book, then the characters, their history, backgrounds, besides it their personalities, the sub-plots and much more information. As our brain makes efforts to remember all these things, our memory becomes better. In addition, with every new memory we make, we build new pathways, so this builds up the existing ones.

Working out how the story was going to end before finishing the book comes to the meaning that we utilized our analytical abilities. In addition, reading anything allows our thinking skills to become more successful in the sense we consider all aspects.

Researchers always consider reading skills as one of the useful and important elements in every student's life when they learn English. Reading comprehension skills are necessary to be effective readers. There are a lot of reading strategies. It is the duty of foreign language trainers to practice all reading strategies with their students. Therefore, foreign language tutors need to be prepared well to introduce all effective reading strategies to their students.

Reading abilities help students of all ages to strengthen the language which they learn and sharpen the sentence structure of any foreign language. It gives all students better control over a language. This is a stage of interaction between the reader and the material in which all the schematic knowledge, system and information are associated with the reader's all social, contextual and other factors [3].

Reading comprehension abilities and skills is the ability by which an individual can read, interpret and comprehend with given words and word combinations of a story, article, magazine or other reading materials.

The possession of different reading abilities will enable the trainees to be able to comprehend well written work within a short time while reading given materials. If an individual does his best to develop a reading skill, it can be considered as a lifelong activity.

Of all language skills, reading is the first which plays an important role in an individual's capacity and ability to read. Reading is something that every student should study. Teachers should always motivate and encourage trainees to read different reading materials.

When learning English, gaining reading abilities is a very important matter. If students and individuals want to become more empathetic, social, and knowledgeable they should practice these abilities by the help of trainers or instructors. Besides that, reading stimulates their imagination and improves brain connectivity.

While reading at any time, the readers are expected to: to keep their brain in shape, to become mentally fit, to think critically on the particular topic or subject in order to better understand the plot of the reading material. In addition to these advantages, while reading any book or material the reader can bring back the lost power of focus and concentration.

Reading skill can only be improved through constant reading of different kinds of materials. Inculcating a reading habit or culture is a hobby. It is also accepted as a basic life skill.

Learning reading abilities is not only fun, useful and interesting. It is a cornerstone for trainees' success at every field, including university and, indeed, throughout their life. Opportunities and choices for personal development, fulfillment and success in job inevitably will be lost, without the ability to read and criticize well [4].

Despite its importance, this skill is one of the most important, demanding, challenging and critical areas in the education system. Struggles with reading in education are common. It affects around one in four people. These struggles are rare as a sign of low intelligence.

Furthermore, reading is considered as an extremely complex task, because it requires cognitive and physical strategies such as fine motor skills, phonics (the relationship between written symbols and sounds of words), controlled eye movement, phonemic awareness (sounds in spoken language), word decoding, phonics, comprehension, and sustained attention.

To conclude, a positive attitude towards reading materials causes learners of any language to read more and reap its inherent benefits. However the teachers must themselves be converted to this cause before they can be expected to get students to be interested in reading different kinds of reading materials.

Reading is a joy! It increases every learner's knowledge of the world, their vocabulary and their ability to construct new and interesting sentences.

References

1. Brown, H.D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. – While Plains, N.Y.: Pearson Education, – 117p.
2. Block, C. & Israel, S. (2005). The report of the commission on reading.- Washington, DC: National Institute of Education, and the Center for the Study of Reading.
3. King, K. (2008). Reading Strategies. – Freely available at: <http://www.isu.edu/~kingkath/readstr.html>.
4. Kose, N. (2006) Strategies that work teaching comprehension to enhance understanding – York, ME: Stenhouse Publisher.

VüsaləXıdırova

Xülasə

İngilis dilinin öyrənilməsində oxu vərdişlərinin vacibliyi

Məqalədə ingilis dilinin öyrənilməsində oxu vərdişlərinin vacibliyindən bəhs olunur. Dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində hər bir dil vərdişinin öz mühim rolu var. Oxu vərdişlərinin yazı, oxu, şərh etmə, qavrama və dərk etmə tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə, istənilən xarici dildə olan yazılı mətnləri şərh etmək kimi bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rolu var. Oxu materiallarını oxuyarkən tələbənin mətnin əsas məzmununu anlamaq üçün kifayət qədər vaxtı olur. Dərindən oxumaq böyük diqqət tələb edir, çünki eyni sözləri və cümlələri dəfələrlə oxumaqla bitmir. Oxu prosesi zamanı tələbələr şərhlər yazır, qeydlər edir və yaxud yazılı mətnin əsas hissələrinin xülasəsini yazırlar. Bundan əlavə oxu vərdişlərinin tələbələr üçün lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, daha mükəmməl şəkildə qavramaq, tənqidi oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, yaddaşın möhkəmləndirilməsi, inamli olmaq, diqqət və fikri cəmləşdirmək kimi bir çox üstünlükləri var.

Вусала Хыдырова

Резюме

Важность навыков чтения в изучении английского языка

В статье исследуется важность навыков чтения в изучении английского языка. Каждый языковой навык играет важную роль в повышении и улучшении языковых способностей. Навыки чтения играют главную роль в способности учащихся писать, интерпретировать, выполнять задания на понимание и декодировать письменные отрывки и тексты на иностранном языке. При чтении учащимся требуется достаточно времени, чтобы уловить основное содержание прочитанного текста. Углубленное чтение требует не только полного внимания, но и эффективности, потому что вам не придется повторять одни и те же слова или предложения несколько раз. В процессе чтения учащи-

еся могут комментировать, делать заметки или резюмировать основное содержание письменного текста. Помимо этого, есть много преимуществ навыков чтения для учащихся, таких как: расширение словарного запаса, улучшение понимания, улучшение навыков критического чтения, улучшение памяти, улучшение аналитических навыков, укрепление уверенности в себе, повышение концентрации внимания и т. д.

Rəyçi: *f.f.d. V.Əliyeva*

Redaksiyaya daxil olma: 02.11.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 29.11.2022

Çapa qəbul olunma: 09.12.2022

Çapa imzalanıb: 20.12.2022

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 10,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı: Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.

Azərbaycan Dillər Universiteti,

Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09

Email: edit@adu.edu.az

Jurnalın elektron ünvanı: <http://82.194.16.162:8080/xmlui/handle/123456789/60>

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 8 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olduğu yer, nəşr olduğu il.
Məsələn: Abbasov, E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 15s.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı, Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. – 2016, №1, – s.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 8 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex:* [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov, E.A. Linguistic analysis of the text. – Baku: Science and Education, – 2017. – p.15.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, – 2016, № 1, – p.p 47-56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (8) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов, Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, – 2017. – 15с.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы, Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. – 2016, №1, – с.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, –1976, – p.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.

9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

